

1 КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін про формування радянської інтелігенції
- Здійснення ленінського вчення про індустріалізацію в країнах соціалістичної співдружності
- Загадки скіфської археології
- З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін
- Соратники В. І. Леніна на Україні

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. В. В. Горбунов. В. И. Ленин о формировании советской интеллигенции. И. Ф. Евсеев. Осуществление ленинского учения об индустриализации в странах социалистического содружества. М. И. Артамонов. Загадки скифской археологии. *Методология и методика исторических исследований*. А. Ф. Килунов. Партийность исторического исследования и критика буржуазного объективизма. Сообщения. И. Е. Петрунин. Из истории борьбы Компартии Украины за реализацию ленинского декрета о ликвидации неграмотности. В. А. Дьяков. О беспорядках воспитанников Полтавского кадетского корпуса (1856—1865 гг.). *Из исследований в области специальных исторических дисциплин*. Н. Ф. Котляр. Летописи Самовидца, Грабянки и Величка о денежном обращении Украины XVII ст. В. С. Драчук. Об изучении «загадочных знаков» Южной Украины в отечественной и зарубежной исторической литературе. *Соратники В. И. Ленина на Украине*. Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday*. V. V. Gorbunov. V. I. Lenin on Formation of the Soviet Intelligentsia. I. F. Evseev. Realization of Lenin's Teaching on the Industrialization in the Countries of the Socialist Concord. M. I. Artamonov. Mysteries of the Scythian Archaeology. *Methodology and Methods of Historical Investigations*. A. F. Kilunov. Party Spirit of the Historical Investigation and Criticism of the Bourgeois Objectivism. Communications. I. E. Petrunin. From the History of the Ukrainian Communist Party Struggle for the Realization of Lenin's Decree on the Wiping out of Illiteracy. V. A. Dyakov. On Disorders of Pupils of the Poltava Military School (1856—1865). *From the Investigations in Special Branches of History*. N. F. Kollyar. Chronicles of Samovidets, Grabyanka and Velichko on Money Circulation in the Ukraine of XVII century. V. S. Drachuk. On Study of "Mysterious Signs" of the Southern Ukraine in the Native and Foreign Historical Literature. *Lenin's Comrades-in-arms in the Ukraine*. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. Chronicles and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (106)

СІЧЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

- В. В. Горбунов (Москва) — В. І. Ленін про формування радянської інтелігенції 3
І. Ф. Євсєєв — Здійснення ленінського вчення про індустріалізацію в країнах
соціалістичної співдружності 13

* * *

- М. І. Артамонов (Ленінград) — Загадки скіфської археології 23

Методологія та методика історичних досліджень

- А. Ф. Кілунов — Партійність історичного дослідження і критика буржуазного
об'єктивізму 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І Є. Петрунін — З історії боротьби Компартії України за реалізацію ленін-
ського декрету про ліквідацію неписьменності 44
В. А. Дьяков (Москва) — Про заворушення вихованців Полтавського кадетсько-
го корпусу (1856—1865 рр.) 52

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- М. Ф. Котляр — Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг
України XVII ст. 63
В. С. Драчук — Про вивчення «загадкових знаків» Південної України у віт-
чизняній та зарубіжній історичній літературі 74

Соратники В. І. Леніна на Україні

- Т. М. Кольяк — В. Я. Чубар 79

ЗАМІТКИ

- В. Г. Лисенко — Трудящі України — міжнародній Нараді комуністичних і ро-
бітничих партій 88
І. І. Василевський (Одеса) — Роль КП(б)У в розвитку колгоспів у період
другої п'ятирічки 94
В. В. Машотас (Львів) — Грабіжницька економічна політика гітлерівських оку-
пантів у Галичині в 1941—1944 рр. 100
В. Ш. Джаошвілі (Тбілісі) — Розселення українців на території Грузинської РСР 104

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- В. І. Касьян — Заходи парторганізацій України по піднесенню ролі профспілок
у роки п'ятої п'ятирічки 109
І. А. Коновалов (Харків) — Діяльність комуністів Харківщини по впрова-
дженню науки і передового досвіду в сільськогосподарське виробництво
(1959—1965 рр.) 111

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. К. Журавльов — Деякі питання ідейно-патріотичного виховання студентів
у процесі викладання історії КПРС 113

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- А. О. Щепинський (Сімферополь) — Кримська охоронно-археологічна експедиція 116

СПОГАДИ

- П. В. Петровський (Москва) — На II з'їзді КП(б)У 120

НАШ КАЛЕНДАР

- Л. Д. Вітрук, Ж. П. Тимченко — З історії жінвідділів України (До 50-річчя створення) 123
 Л. О. Лещенко — 20 років по шляху незалежності. (До 20-річчя республіки Індії) 126
 Г. Ю. Дробчак (Вінниця) — Боєць ленінської гвардії. (До 90-річчя від дня народження М. Г. Козицького) 129
 Р. П. Іванова — О. І. Герцен і М. П. Драгоманов. (До 100-річчя від дня смерті О. І. Герцена) 130
 Я. І. Дзира — Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи (До 100-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца) 135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Д. С. Наливайко (Ніжин) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. (Закінчення) . . . 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. Н. Котов — В. И. Ленин и историческая наука 141
 В. І. Стрельський, А. Ф. Кізченко — В. С. Бруз. Борьба СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі і політика західних держав (1933—1935 рр.) 143
 Л. В. Олійник — П. Г. Смішко. Борьба трудящих украинских Придунайских земель за возз'єднання з УРСР (1917—1940 рр.) 145
 Г. І. Вансєв (Севастополь) — Н. Негрбов. Легендарный Севастополь 146
 Д. І. Мишко — М. Я. Гринблат. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории 150
 П. П. Толочко — Ю. С. Асєєв. Мистецтво стародавнього Києва. Ю. С. Асєєв. Архітектура Київської Русі 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. О. — Сесія, присвячена 30-річчю возз'єднання України 154
 В. Г. — Слухачі Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук в Інституті історії АН УРСР 155
 А. П. Євтушенко — Глибоко вивчати ленінську спадщину 155
 М. М. Кравець (Львів) — Про роботу студентського наукового гуртка . . . 156
 І. І. Єдомаха (Чернігів), А. А. Карнабіда (Чернігів) — Вивчення стародавнього Чернігова 157
 Відзначення 60-річчя П. І. Павлюка 158
 М. К. (Львів), О. І. Латиш — Захист докторських дисертацій 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, тел. 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 1, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 07012. Здано до складання 27.XI 1969 р. Підписано до друку 13.I 1970 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,38. Тираж 9708. Зам. К-216.

Друкарня вид-ва «Київська правда», вул. Леніна, 19.

Статті

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

В. В. ГОРБУНОВ

В. І. ЛЕНІН ПРО ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Головне завдання культурної революції — перехід до нового культурного рівня розвитку суспільства в цілому, до нового типу духовного виробництва, одним словом, — до нової соціалістичної культури. Першою і вирішальною передумовою виконання цього історичного завдання стала Велика Жовтнева соціалістична революція, що поклала початок новому суспільному ладу, новим суспільним відносинам. «...Тільки диктатура пролетаріату, тільки соціалістична держава, — вказував Ленін, — могла здійснити і здійснила вищий культурний рівень»¹.

«Нам потрібне величезне підвищення культури»², — підкреслював Ленін. Ця вимога висунута самим життям і визначає важливе місце проблеми інтелігенції серед інших вузлових завдань культурної революції.

Природньо, що питання про роль інтелігенції в соціалістичному будівництві завжди було в центрі уваги наших істориків. Досить послатись на таку узагальнюючу працю, як стаття Л. М. Зак «Проблема формування радянської інтелігенції в сучасній історичній літературі», опубліковану порівняно недавно³ і відзначити деякі важливі праці по темі, що з'явилися уже після опублікування названої статті. Це насамперед колективне монографічне дослідження, підготовлене кафедрою історії радянського суспільства Академії суспільних наук при ЦК КПРС — «Радянська інтелігенція (історія формування і росту 1917—1965 рр.)» (вид-во «Мысль», М., 1968). Як видно з назви, у дослідженні узагальнюється матеріал майже за 50 років Радянської влади.

У 1968 р. вийшли також у популярній серії видавництва «Знание» дві брошури: В. С. Семенов «Інтелігенція і розвиток соціалістичної культури» і С. Федюкін «Жовтнева революція й інтелігенція».

В кожній з названих праць велике місце відведено аналізу ленін-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 370.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 49.

³ «История СССР», 1968, № 2, стор. 148—158.

ських висловлювань про інтелігенцію, які розглядаються в зв'язку з конкретно діяльністю Радянської держави.

В даній статті автор повертається до цієї широкої і невичерпної теми ще раз і намагається розглянути загальну постановку Леніним проблеми інтелігенції в зв'язку з іншими його висловлюваннями про соціалістичне будівництво і показати, що саме ним вперше в марксистській літературі була розроблена концепція інтелігенції в культурній революції*.

Як правило, в нашій історичній літературі тема про інтелігенцію в Радянській державі ділиться на дві самостійні і відособлені проблеми: проблема використання буржуазної інтелігенції, буржуазних спеців і проблема виховання народної інтелігенції.

Такий поділ до певної міри виправданий, оскільки мова йде про різні завдання і різні методи їх вирішення.

Проте, коли мова йде про концепцію інтелігенції в культурній революції взагалі, то важливо підкреслити й другу сторону питання — тісний взаємозв'язок вирішення цих двох завдань. Такий підхід до проблеми інтелігенції витікає із загальних принципів соціалістичного будівництва, яке, як відомо, мало два основних аспекти: 1) використання старого матеріалу і 2) створення нового. Ці два завдання невіддільні одне від одного. Нове створюється на основі старого, сприймаючи досягнення минулої культури. В той же час соціалістична культура якісно відрізняється від старої і протистоїть їй. Ці дві сторони процесу формування і розвитку соціалістичних відносин знаходяться в діалектичній єдності.

В цьому є суті і ленінського підходу до проблеми інтелігенції. Визначаючи основні завдання культурної революції, Ленін постійно підкреслював необхідність створення в пролетарській державі своєї нової народної інтелігенції, а поряд з цим і разом з цим ставив проблему використання в соціалістичному будівництві старих спеціалістів, яких пролетарська держава перевиховує в дусі розуміння і прийняття революційної мети робітничого класу. Ці дві сторони єдиного завдання про кадри соціалістичного будівництва Володимир Ілліч сформулював так: «Ми повинні управляти з допомогою виходців з того класу, який ми скинули,— виходців, які пройняті передсудами свого класу і яких ми повинні переучити. Разом з цим ми повинні вербувати своїх управителів з рядів свого класу»⁴.

Цю думку Ленін розвивав неодноразово, розглядаючи проблему і в плані поточного дня, і в плані історичної перспективи соціалістичного будівництва. «Наше завдання,— говорив він,— шляхом досвіду залучати в широкі розміри спеціалістів, замінити їх, підготовляючи новий командний склад, нове коло спеціалістів, які повинні навчитися надзвичайно важкої, нової і складної справи управління»⁵. Таким чином, до проблеми інтелігенції в культурній революції вождь пролетарської держави підходив як до динамічного процесу, в якому поступово визрівають нові суспільні сили, а поряд з цим відмирає, заміняється або перероджується стара соціальна верства представників інтелектуальної праці.

Будівництво соціалізму вимагає вирішення завдань безмірно високих, більш складних, більш різноманітних, ніж ті, які вирішуються в

* В основу даної статті покладено написаний автором розділ монографії «КПРС — на чолі культурної революції», що готується Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 415.

⁵ Там же, стор. 221.

ході буржуазних революцій, при капіталістичному виробництві. Зрозуміла і велика, всезростаюча роль науки і техніки при соціалізмі, матеріально-технічною базою якого є передова машинна індустрія, електрифікація всіх галузей народного господарства. Виконання цих завдань неможливе без кваліфікованих рішень, без спеціальних знань, без сучасної науки, а це значить — без інтелігенції, носія цих знань, цього досвіду.

Для Радянської Росії проблема інтелігенції набувала ще особливої гостроти в зв'язку з умовами, які склалися історично. Трапилось так, що революція перемогла в одній з найвідсталіших країн світової імперіалістичної системи, в країні воєнно-феодального імперіалізму, в основному аграрній, з рутинним сільським господарством і порівняно низьким рівнем промислового виробництва, в країні, де переважна більшість населення залишалась безграмотною, а прошарок інтелігенції був занадто тонкий. Показовий такий приклад. За даними перепису 1913 р. кількість спеціалістів з вищою освітою, зайнятих в народному господарстві, складала всього лише 136 тис. чол.⁶ І це на 150 млн. населення (менше 0,1%)! Як відзначав Ленін, для нас «культурна революція становить неймовірні труднощі і чисто культурного порядку (бо ми безграмотні), і порядку матеріального (бо для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база)»⁷. Тому пролетарській державі довелося вирішувати багато господарсько-технічних і культурних завдань, які були уже вирішені в передових капіталістичних країнах, швидко оволодіти передовим закордонним досвідом, а це неможливо було зробити без певних навиків, без певної суми наукових знань. Та й організаційні завдання вимагають спеціальної кваліфікації, причому чим вони масштабніші, тим складнішою стає проблема.

Виступаючи в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) зі звітом ЦК партії, Ленін говорив: «Якщо коли-небудь майбутній історик збере дані про те, які групи в Росії управляли ці 17 місяців, які сотні, тисячі осіб несли на собі всю цю роботу, несли на собі весь неймовірний тягар управління країною, — ніхто не повірить тому, що можна було цього досягти при такій мізерній кількості сил. Кількість ця мізерна тому, що інтелігентні, освічені, здібні політичні керівники в Росії були в невеликій кількості»⁸.

В. І. Ленін ставив завдання створення керівних кадрів з числа найбільш підготовлених і розвинених робітників і селян. А на шляху до цього стояла така серйозна перешкода, як вікова відчуженість трудящих від сфери інтелектуальної праці. Ще до революції Ленін відзначав, що робітники архіважно виробляють свою інтелігенцію⁹. В цьому саме одна з відмінностей визрівання пролетарських революцій порівняно з революціями буржуазними. Відомо, що буржуазній революції передують цілий історичний період поступового формування нових суспільних відносин ще в надрах старого, феодального ладу, а разом з тим, на основі капіталістичної економіки, що зароджується, виростають і кадри інтелігенції, тісно пов'язані з буржуазією. Пролетарській державі в цьому відношенні доводиться починати майже на пустому місці.

Створення нових кваліфікованих кадрів в державному апараті, на виробництві і в культурному будівництві здійснювалось, по-перше, шляхом висунення на керівні пости найздібніших людей, з тим, щоб уже

⁶ Высшее образование в СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 43.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 419.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 133—134.

⁹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 48, стор. 172.

безпосередньо на практиці вони змогли б швидко оволодіти необхідним досвідом, і, по-друге, шляхом організації системи спеціального навчання.

Не раз говорив Ленін робітникам і селянам, що їм треба сміливіше братися за вирішення великих творчих завдань, широко освоювати різні галузі застосування інтелігентної праці. «...Робітничий клас,— вказував Ленін,— повинен збільшувати число адміністраторів із свого середовища, створювати школи, підготовляти в державному масштабі кадри працівників»¹⁰.

В листі до Президії конференції пролетарських культурно-освітніх організацій, розвиваючи цю думку, Ленін підкреслював всю важливість творчого почину мас по висуненню трудящих на керівну роботу в пролетарській державі. «Але робітники,— писав він,— *недостить* ще зрозуміли це і часто бувають занадто *несміливі* у справі висування *робітників для управління* державою.

Боріться за це, товариші! Нехай пролетарські культурно-освітні організації допоможуть цьому. В цьому — запорука дальших успіхів і остаточної перемоги соціалістичної революції»¹¹.

За даними радянських дослідників, за роки громадянської війни на керівні пости в Радянській державі (без центрального апарату) було висунуто близько 3,5 тис. робітників; близько 2 тис. селян¹². Так вирішувалось дане Леніним завдання.

Постановка питань про нову радянську інтелігенцію у Леніна невіддільна від усієї практики соціалістичного виробництва, від конкретних завдань культурної революції. «...До завдань, які ставилися раніше абстрактно, теоретично, ми щільно підійшли практично»¹³,— говорив Володимир Ілліч у травні 1918 р.

Саме в ході революційної практики (і в залежності від неї) розвивались і конкретизувались загальні положення про роль народної інтелігенції в пролетарській державі.

Головне було в тому, щоб людям з народу створити реальні умови стати кваліфікованими спеціалістами своєї справи. Необхідно вибрати кращі сили з народу і дати їм знання¹⁴, говорив Ленін у промові перед слухачами курсів позашкільної освіти, які відбували на фронт, 28 жовтня 1919 р.

Радянська влада здійснює ряд конкретних заходів по демократизації вищої школи, щоб прилучити трудящих до вершин науки, щоб не просто відкрити для них двері вузів, але й допомогти увійти їм туди. Як згадував А. В. Луначарський, «треба було екстрено, якнайскоріше — з цим не можна було чекати,— потурбуватися про те, щоб почалась підготовка робітничо-селянської молоді, добре навченої, яка може взяти в свої міцні руки всі державні справи. Лише тоді, говорив Володимир Ілліч, можна буде з впевненістю сказати, що те, що буде вирішуватися на з'їздах Рад, на з'їздах партії, буде дійсно здійснюватися в житті. І ми закликали молодь робітничу й селянську в університети і вищі технічні школи»¹⁵.

2 серпня 1918 р. Ленін підписав відомий декрет Раднаркому «Про правила прийому в вищі учбові заклади», в якому говорилося, що кож-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 428—429.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 75.

¹² А. Е. Бейлін. Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост, М., 1935, стор. 9; А. И. Лутченко. Основные этапы формирования советской интеллигенции.— Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг., М., 1967, стор. 144—152.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 368.

¹⁴ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 39, стор. 250.

¹⁵ А. В. Луначарский. Ленин о воспитании молодежи.— Великий друг молодежи. Воспоминания старых коммунистов и комсомольцев, М., 1960, стор. 96.

ний, хто досяг 16 років, може стати слухачем вищого учбового закладу¹⁶. Надаючи великого значення практичному здійсненню цього декрету, Володимир Ілліч в той же день написав проект постанови Раднаркому, в якому пропонувалось Наркомпросу підготувати ряд заходів, які забезпечать можливість учитися всім бажаючим. Вказувалось, що ніяких привілеїв для імущих класів не може бути. «На перше місце,— писав Ленін,— безумовно повинні бути прийняті особи з середовища пролетаріату і біднішого селянства, яким будуть надані в широкому розмірі стипендії»¹⁷.

Розширення цієї проблеми являло великі труднощі не тільки матеріального, але й культурного характеру, оскільки для підготовки висококваліфікованих спеціалістів з середовища трудящих в Радянській країні не було достатньої масової бази, достатнього числа робітників і селян з необхідним для дальшого навчання загальноосвітнім рівнем. «Ми знали,— відзначає Луначарський,— що коли ми будемо чекати, поки нормальним шляхом через наші нижчі школи будуть проходити нові студенти вгору, то сонце зійде тоді, коли роса виїсть нам очі»¹⁸.

Час не ждав і вимагав вирішувати ці завдання негайно і в найкоротші строки. Як же слід було вийти з такого становища? І вихід знайшов Ленін.

В. І. Ленін висунув і втілював в життя ідею створення в пролетарській державі особливого інституту — системи робітничих факультетів (робфаків), які організовувались при вищих учбових закладах. Історія робфаків детально досліджена в нашій літературі¹⁹. Тут же хочеться відзначити лише роль Леніна в створенні цієї нової соціалістичної форми підготовки кадрів державного господарського і культурного будівництва, форми, висунутої самою революційною практикою.

Робітничі факультети були покликані підняти загальноосвітній рівень робітничої молоді і підготувати її для навчання в вузах. 17 листопада 1920 р. Ленін підписав декрет Раднаркому «Про робітничі факультети», в якому вказувалось, що головним завданням робфаків є втягнення пролетарських і селянських мас в стіни вищої школи²⁰.

Володимир Ілліч уважно стежив за роботою робфаків. У лютому 1921 р. він запропонував Малій РНК спеціально зайнятися питанням про робітничі факультети, всебічно його розглянути й добитися максимального покращення становища робітничих факультетів²¹. Скоро відповідна постанова була вироблена Малою РНК і потім затверджена Раднаркомом.

Так послідовно втілювалось в життя ленінське положення про демократизацію вищої школи, так практика культурного будівництва збагачувалась новими формами і методами вирішення поставлених завдань.

Ще задовго до Жовтневої революції Ленін писав: «Як і всякий інший клас сучасного суспільства, пролетаріат не тільки виробляє свою

¹⁶ «Известия ВЦИК», № 166, 6 серпня 1918 р.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 30.

¹⁸ А. В. Луначарский. Назв. праця, стор. 96.

¹⁹ В. И. Бессонова. Создание и развитие рабочих факультетов в 1919—1921 гг.— Из истории Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1958; Н. М. Катунцева. Роль рабочих факультетов в формировании кадров народной интеллигенции в СССР, М., 1966; М. Гулямова. Роль рабочих факультетов в создании кадров советской интеллигенции Узбекистана.— Научные работы и сообщения Отделения общественных наук АН УССР, кн. 3, Ташкент, 1961; Первые рабфаки на Урале. Воспоминания преподавателей и учащихся первых уральских рабфаков, Свердловск, 1963.

²⁰ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, 1920, № 8, ст. 381.

²¹ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 52, стор. 72.

власну інтелігенцію, але й бере собі також прихильників з числа всіх і всяких освічених людей»²². (І тут проблема нової і старої інтелігенції розглядається в єдності). З переходом влади в руки робітничого класу це завдання довелося вирішувати в небачених масштабах.

Проблема використання в соціалістичному будівництві старої, буржуазної інтелігенції в великій мірі є проблемою культурної спадщини, питанням про те, як взяти залишені нам старим суспільством знання, як оволодіти досягненнями науки, техніки, мистецтва, які, як вказував Ленін, «в руках спеціалістів і в їхніх головах»²³. Проблема буржуазної інтелігенції в ленінській постановці — це завдання, «як поєднати побідоносну пролетарську революцію з буржуазною культурою, з буржуазною наукою і технікою...»²⁴.

Напередодні вирішальних революційних битв 1917 р., готуючи матеріали до праці «Держава і революція», Ленін звернув увагу на важливі теоретичні положення з праці Ф. Енгельса «Про житлове питання», зокрема про те, що всяка соціальна революція вимушена буде брати речі такими, якими вона їх знаходить, і боротися з кричущим злом при допомозі тих засобів, які є в наявності²⁵.

Така ж принципова постановка питання і щодо ролі буржуазної інтелігенції, буржуазних спеціалістів в соціалістичному будівництві. «Це дуже важливе питання перехідного періоду від капіталізму до комунізму»²⁶, — відзначав Ленін на VIII з'їзді партії.

Для марксистської партії проблема буржуазної інтелігенції в пролетарській державі була зовсім новою. «З усіх соціалістів, які про це писали, — вказував Ленін, — не можу пригадати ні одного відомого мені соціалістичного твору або думки видатних соціалістів про майбутнє суспільство, де б указувалося на ту конкретну практичну трудність, яка стане перед робітничим класом, що взяв владу, коли він поставить собі завдання перетворити всю суму нагромадженого капіталізмом багатющого, історично неминуче-необхідного для нас запасу культури і знань і техніки, — перетворити все це із знаряддя капіталізму в знаряддя соціалізму. Це легко в загальній формулі, в абстрактному протиставленні, але в боротьбі з капіталізмом, який не вмирає відразу і тим більш шалено опирається, чим ближчий до смерті, це завдання величезної трудності»²⁷.

Мало сказати про необхідність залучення буржуазної інтелігенції до соціалістичного будівництва. Треба було відповісти на питання і як це зробити, з'ясувати і саму можливість використання в тих умовах старих спеціалістів, накреслити практичні шляхи здійснення цього завдання, виробити конкретні методи впливу на буржуазну інтелігенцію, одним словом, розробити всю суму питань цієї проблеми і застосувати загальний принцип до конкретно-історичних умов Росії. Вперше в марксистській науці і практиці це завдання було вирішене Леніним.

Ленін показав, що використання і завоювання на бік соціалістичної держави буржуазної інтелігенції є однією з форм класової боротьби в умовах диктатури пролетаріату. Але особливість цієї форми полягає в тому, що тут на перше місце висувається завдання виховання і переконання, а не насильства. «...Не можна вигнати і знищити буржуазну

²² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 167—168.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

²⁴ Там же, стор. 55.

²⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 33, стор. 205.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 151.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 367.

інтелігенцію,— писав Ленін,— треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати її»²⁸.

Звичайно, щодо злісних саботажників, що намагались використати свої знання, свій авторитет і зв'язки в так званому «цивілізованому суспільстві» не на користь пролетарській владі, Радянський уряд був суворий і непримиренний. Наприклад, В. І. Ленін вимагав від голови ВЧК Ф. Е. Дзержинського негайної висилки за кордон письменників і професорів, які допомагали контрреволюції²⁹.

Але де Радянському уряду доводилось стикатися просто з нерозумінням і недовір'ям буржуазної інтелігенції, яка зберігала нейтралітет, там починалась уперта боротьба за цих людей. Безглуздо думати, говорив Ленін, що одним насильством можна вирішити питання організації нової науки і техніки в справі будівництва комуністичного суспільства³⁰.

Питання про використання буржуазних спеціалістів в той час було не всім ясне. Так, І. І. Скворцов-Степанов у своїй статті «Що таке спец і як його роблять» твердив, що диктатура пролетаріату провалиться, якщо, по-перше, в її розпорядженні не буде хороших спеців різноманітних категорій, і, по-друге, якщо ці спеці не будуть своїми спецами, «такими, які своє завдання бачать у закріпленні і розвитку диктатури пролетаріату»³¹.

Ця стаття не залишалась поза увагою Володимира Ілліча і він написав спеціального листа її автору. Прочитавши статтю і підкресливши останню фразу, Ленін писав: «Підкреслене невірне. Таких спеців ми довго не матимемо, поки не зникнуть *буржуазні спеці, дрібнобуржуазні спеці*, поки *всі* спеці не стануть *комуністами*. Однак *«провалюватися»* пролетарська диктатура зовсім не повинна. Досить *менш ої* умови: саме *перш ої*. Друга не губить нас. Досить «мати в своєму розпорядженні».

Довго ще будуть сумніви, невпевненість, підсижування, зради та ін. Друга умова дотягнеться до *кінця* диктатури, а тому *не є умова диктатури»*³².

Такою була принципова постановка питання про буржуазну і дрібнобуржуазну інтелігенцію.

Основним методом залучення буржуазної інтелігенції в господарське й культурне будівництво став метод її соціалістичного перевиховання. Насамперед треба було поставити буржуазних спеціалістів в таке становище, щоб логіка обставин, умови нового суспільного буття штовхали їх до співробітництва з пролетарською владою. Ленін вчив «організації пролетарського впливу на всю решту населення, створення нової масової обстановки, при якій буржуазний спеціаліст бачить, що йому нема виходу, що до старого суспільства вернутися не можна, а що він своє діло може робити тільки з комуністами, які стоять поруч, керують масами, користуються абсолютним довір'ям мас і йдуть до того, щоб плоди буржуазної науки, техніки, плоди тисячолітнього розвитку цивілізації не діставалися купці людей, які користуються цим для того, щоб виділятися й збагачуватися, а діставалися поголовно всім трудящим»³³.

Володимир Ілліч вважав дуже важливим, щоб буржуазні спеціалісти на практиці переконувались у необхідності співробітництва з

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 90.

²⁹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 266.

³⁰ Там же.

³¹ «Правда», 28 жовтня 1922 р.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 477.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 53.

робітничим класом. Треба було запалити їх творчим пафосом соціалістичного будівництва, захопити любимою справою. Тут однією книжною пропагандою багато не зробиш. В статті «Про єдиний господарський план» Ленін підкреслював дуже важливу думку про те, що «інженер прийде до визнання комунізму *не так*, як прийшов підпільник-пропагандист, літератор, *а через дані своєї науки*, що *по-своєму* прийде до визнання комунізму агроном, по-своєму лісовод і т. д.»³⁴.

Важливою умовою залучення і використання буржуазних спеціалістів була політика певного матеріального стимулювання їх роботи, створення підвищених ставок оплати кваліфікованої праці, виділення академічних пайків і т. д. В ті тяжкі й голодні роки Радянська влада свідомо йшла на ці витрати.

Ленін неодноразово вказував, що це в кінцевому наслідку найекономішша політика, що для створення кращих побутових умов спеціалістам не слід жаліти коштів, бо різке погіршення їх життя позначилось би на їх роботі, завдало б втрат спільній справі. «Коли навіть ми заплатимо кілька мільйонів на рік,— це не дорого, якщо ми навчимося за допомогою їх добре працювати... Поки спеціалістів мало, ми змушені не відмовлятися від високих ставок»³⁵.

Велику роль в завоюванні буржуазних спеціалістів на бік пролетарської держави відіграли передові представники старої інтелігенції, які прийняли Радянську владу і поставили свою діяльність на службу нового ладу. Такі видатні представники російської культури, як К. А. Тімірязєв, О. М. Бах, К. Е. Цюлковський, М. Є. Жуковський, І. М. Губкін, А. Ф. Йоффе, О. Ю. Шмідт, О. П. Карпінський, О. Є. Ферсман, О. М. Крилов та інші вчені, що вітали перемогу революційного народу, уже силою свого авторитету, свого таланту, свого розуму впливали на інших діячів науки, техніки, мистецтва, які ще не визначили свого місця в революції і продовжували займати нейтральні позиції.

Через два місяці після перемоги Жовтневої революції Ленін відзначав: «...Освічені люди вже тепер виділяються, переходячи на сторону народу, на сторону трудящих, допомагаючи ламати опір слуг капіталу»³⁶. Це слова із знаменитої ленінської статті «Як організувати змагання?», яка була закінчена і підготовлена до друку 27 грудня 1917 р. І ніби на підтвердження цієї думки на наступний день, 28 грудня, в «Известиях» було надруковано варте уваги повідомлення: «Де-кілька видатних представників інтелігенції визнали необхідним працювати під керівництвом Радянської влади. Серед них відомий поет О. Блок і художник Петров-Водкін. Вони поставили собі завдання боротьби з ганебним для інтелігенції саботажем і залучення до громадської діяльності широких верств її»³⁷.

В січні 1918 р. О. Блок на запитання анкети «Чи може інтелігенція працювати з більшовиками?» дав тверду відповідь: «Може і повинна»³⁸.

Ці слова були прапором кращої частини російської інтелігенції.

А. В. Луначарський говорив: «Ми з вдячністю можемо назвати десятки великих імен і вказати на сотні, може бути на тисячі скромних трудівників, які зразу, або більш-менш скоро, але цілком щиро пішли на роботу оборони і створення нової соціалістичної Вітчизни»³⁹. Саме

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 116.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 17.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 365.

³⁷ «Известия ЦИК и Петроградского Совета», № 261, 28 грудня 1917 р.

³⁸ А. Блок. Собрание сочинений в восьми томах, т. 6, М.—Л., 1962, стор. 8.

³⁹ А. В. Луначарский. Об интеллигенции. Сб. статей, М., 1923, стор. 43.

ці люди складали авангард радянської науки, саме вони були в перших рядах борців за розгортання культурної революції.

В. І. Ленін завжди підкреслював величезну роль передової науки в соціалістичному будівництві. Він відзначав, що Радянський уряд постійно прагнув створити максимально сприятливі умови для науково-дослідної роботи в Росії⁴⁰. Показова щодо цього незмінна підтримка роботи комісії сприяння вченим, яку очолював О. М. Горький⁴¹.

Ленін прагнув зробити все можливе, щоб в той складний час створити для вчених необхідні для роботи умови. Одним із свідчень цієї турботи може бути підписана ним постанова Раднаркому від 24 січня 1921 р. «Про умови, які забезпечують наукову роботу академіка І. П. Павлова і його співробітників». Постанова передбачала надання І. П. Павлову і його дружині спецпайка, який за калорійністю дорівнював двом академічним пайкам, надання в довічне користування квартири, яку він займав, створення максимальних зручностей як в квартирі, так і в науковій лабораторії та ін.⁴²

Політика Комуністичної партії і Радянського уряду зустріла нападки з боку різних дрібнобуржуазних угруповань, і особливо з боку так званих «лівих комуністів» (М. Бухарін, В. Сорін та ін.). В своєму друкованому органі вони заявляли, що їх не влаштовує пасивна ділова робота під керівництвом колишніх слуг капіталу⁴³, і демагогічно звинувачували пролетарську державу в тому, що ставка на самодіяльність робітничого класу змінилась ставкою на допомогу досвідчених капіталістичних керівників⁴⁴. Вкрай «обурювала» «лівих комуністів» і підвищена оплата праці буржуазних спеціалістів.

Викриваючи подібні погляди, В. І. Ленін відзначав, що «ліві» зовсім не зрозуміли особливостей завдань соціалістичного будівництва. Він вказував, що робітників не спантеличать «ліві» фрази. «...Робітники прекрасно знають,— писав Ленін,— що організатори дійсно великих і найбільших підприємств, трестів або інших установ, на дев'яносто дев'ять сотих належать до класу капіталістів, як і першорядні техніки,— але саме їх ми, пролетарська партія, повинні брати в «керівники» процесу праці і організації виробництва, бо інших людей, що знають цю справу з практики, з досвіду, *немає*»⁴⁵.

Майже не відрізнялись від «лівих комуністів» у питанні про використання старих спеціалістів анархісти. Анархіст Ге, наприклад, заявляв, що «спеців» можна заставить працювати лише під гвинтівкою. Цю заяву Ленін характеризував як цілковиту нісенітницю, як нерозуміння того, для чого гвинтівка служить і коли її слід застосовувати в нових умовах⁴⁶.

Проблема буржуазних спеціалістів не обмежувалась використанням їх кваліфікованої праці для налагодження великого виробництва і розвитку певних напрямів науки. Не менш важливим було завдання використання їх для підготовки нових кадрів господарського і культурного будівництва. Саме в цьому питанні найвиразніше проявилась єдність завдань проблеми інтелігенції як щодо використання старих кваліфікованих кадрів, так і щодо створення нової інтелігенції.

Ще в книзі «Держава і революція», аналізуючи положення основоположників марксизму про досвід Паризької Комуні по використанню

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 303.

⁴¹ Л. В. Заржицкая. О новых письмах М. Горького.— Очерки по истории советской науки и культуры, М., 1968.

⁴² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 47.

⁴³ «Коммунист», 1918, № 1, стор. 13.

⁴⁴ Там же, стор. 19.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 308.

⁴⁶ Див. там же, стор. 271.

старого чиновництва, Ленін відзначав: «У Маркса нема й краплинки утопізму в тому розумінні, щоб він вигадував, сфантазував «нове» суспільство. Ні, він вивчає, як природно-історичний процес, *народження* нового суспільства *із* старого, перехідні форми від другого до першого»⁴⁷. І підкресливши цю важливу рису марксистського методу, Ленін робить принципіальний висновок: «Про знищення чиновництва відразу, всюди, до кінця не може бути мови. Це — утопія...

Ми не утопісти. Ми не «мрійники» про те, як би *відразу* обійтись без всякого управління, без всякого підкорення; ці анархістські мрії, які основані на нерозумінні завдань диктатури пролетаріату, в корені чужі марксизмові і на ділі служать лише відтягуванню соціалістичної революції до того часу, поки люди будуть іншими. Ні, ми хочемо соціалістичної революції з такими людьми, як тепер, які без підкорення, без контролю, без «наглядачів і бухгалтерів» не обійдуться»⁴⁸.

Ленін різко критикував різних «ліваків», які вважали ганебним вчитися будь-чому в буржуазних спеціалістів і закликали всього досягати самим «без ганебної допомоги» слуг капіталу. Він пояснював, що не можна перейти до соціалізму, не навчаючись в капіталістичних організаторів виробництва. Їх знання, досвід і праця, говорив він, нам потрібні, без них неможливо на ділі взяти ту культуру, яка створена старими суспільними відносинами і залишилась як матеріальний базис соціалізму. Шлях до соціалізму, єдиний шлях — навчати робітників практичній справі управління величезними підприємствами, організації великого виробництва і величезного розподілу⁴⁹.

На основі цих ленінських вказівок і вирішувала пролетарська держава проблему інтелігенції в культурній революції, здійснюючи таким чином двоєдине завдання. З одного боку, проводилась велика робота по вихованню своїх кадрів нової інтелігенції, з другого — робилось все для залучення до соціалістичного будівництва буржуазних спеціалістів, в яких робітники вчилися і яких вони одночасно перевиховували. І старі, і нові кадри виступали одночасно (кожні в своїй галузі) і в ролі вчителів, і в ролі учнів. Такою була діалектика життя, що визначала конкретні шляхи нашого культурного будівництва.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 384.

⁴⁸ Там же, стор. 384, 385.

⁴⁹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 33, стор. 263.

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ В КРАЇНАХ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

Будівництво соціалізму в СРСР та інших соціалістичних країнах є яскравим свідченням життєвості ленінського вчення про те, що соціалістична індустріалізація в перехідний період від капіталізму до соціалізму є головною умовою створення матеріально-технічної бази нового суспільного ладу.

В. І. Ленін створив наукову теорію побудови соціалістичного суспільства в СРСР, до якого складовою частиною увійшли індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, культурна революція. При цьому великий вождь підкреслював, що вирішальна роль належить великій машинній промисловості, перш за все важкій індустрії. «Велика машинна промисловість і перенесення її у землеробство,— говорив Володимир Ілліч,— є єдина економічна база соціалізму, єдина база для успішної боротьби за визволення людства від ярма капіталу...»¹.

Отже, основним змістом соціалістичної індустріалізації є не взагалі розвиток промисловості, а створення сучасної індустрії і особливо машинного виробництва, як основного її нерву.

Соціалістична індустріалізація здійснюється на основі дії основного економічного закону соціалізму переважно за рахунок мобілізації внутрішніх резервів та соціалістичного нагромадження. Вона спрямована на створення великої машинної промисловості передусім її основи — великої індустрії, яка забезпечує технічну реконструкцію всього народного господарства, матеріальні передумови розвитку соціалістичних форм господарства, основу піднесення добробуту трудящих. Велика машинна промисловість створює надійні умови для забезпечення економічної й політичної незалежності соціалістичної держави. В ході соціалістичної індустріалізації значно зростає кількість робітничого класу і його кваліфікація, а отже зміцнюється диктатура пролетаріату, підвищується культурно-технічний рівень всього населення країни. Вона посилює економічну й оборонну могутність соціалістичної держави, забезпечує сприятливі матеріально-технічні умови для всебічного розвитку легкої і харчової галузей промисловості, для збільшення і здешевлення товарів масового споживання, а отже, для поліпшення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих мас.

Соціалістична індустріалізація здійснюється в певних історичних і соціально-економічних рамках. На відміну від процесу розвитку і удосконалення вже створеної індустрії, який є безперервний і по суті не обмежений, процес соціалістичної індустріалізації завершується створенням в країні власної соціалістичної важкої індустрії і на її основі здійснення технічної реконструкції всього народного господарства.

Проблему соціалістичної індустріалізації вперше в історії успішно вирішили трудящі Радянського Союзу. Робітничий клас Країни Рад, спираючись на економічний закон обов'язкової відповідності виробни-

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 33, стор. 27.

чих відносин характеру продуктивних сил, почав будівництво основ соціалізму з розгортання важкої промисловості — реконструкції та будівництва заводів чорної і кольорової металургії, підприємств енергетичної, паливної, хімічної, машинобудівної промисловості.

Переборюючи величезні труднощі, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії успішно здійснив ленінські накреслення, внаслідок чого СРСР, подолавши вікову відсталість за небагато короткий строк, перетворився у високорозвинуту індустріальну державу. Це була велика перемога радянського народу й Комуністичної партії, досягнута в ім'я не тільки національних, а й інтернаціональних інтересів. Народи, що порвали з капіталізмом і пішли новим шляхом, приступаючи до будівництва соціалізму, були уже переконані в перевагах і великих виробничих можливостях соціалістичної економіки, упевнені в успіхах соціалістичної індустріалізації. Вони добре розуміють, що соціалістична система господарства забезпечує високі й стійкі темпи індустріального розвитку та створення матеріально-технічної бази соціалізму.

На досвіді СРСР були виявлені характерні закономірності соціалістичної індустріалізації.

Комуністичні й робітничі партії соціалістичних країн широко використовують досвід індустріалізації Радянського Союзу. Це значною мірою допомогло їм уникнути помилок, зекономити сили і кошти, своєчасно вжити заходів для правильного вирішення важливих економічних і технічних проблем. Разом з тим братні партії внесли свій досвід, збагатили марксистсько-ленінське вчення про соціалістичну індустріалізацію.

Досвід соціалістичного будівництва показує, що індустріалізація не є загальною закономірністю соціалістичного будівництва для всіх без винятку країн, які пішли соціалістичним шляхом. В. І. Ленін говорив, що «перехід від капіталізму до соціалізму мислимий в різних формах, залежно від того, чи маємо ми в країні вже перевагу великих капіталістичних відносин чи в ній переважає дрібне господарство»². Це положення знайшло свій дальший розвиток і конкретизацію в програмних документах комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн³. Для країн, які ще за капіталізму досягли високого рівня розвитку промисловості, в тому числі важкої індустрії, з її провідною галуззю — машинобудуванням немає потреби ставити завдання здійснення соціалістичної індустріалізації. Робітничий клас таких країн після завоювання влади і створення соціалістичної власності на основні засоби й знаряддя виробництва здійснює дальший індустріальний розвиток перш за все шляхом реконструкції промисловості, її технічного удосконалення та ліквідації диспропорцій. Створюється, таким чином, злагоджене планомірне господарство з раціональною структурою, з правильними міжгалузевими пропорціями, з відповідним розміщенням виробництва.

Саме про це свідчить соціалістичне будівництво в Чехословаччині й Німецькій Демократичній Республіці. Відомо, що обидві ці країни, приступаючи до будівництва соціалістичної економіки, мали високий рівень розвитку виробничих сил. Їх промисловість у тому числі важка, багато в чому не тільки задовольняла внутрішні потреби, а й працювала на зовнішній ринок. Вона мала також багаточисленні кваліфіковані кадри робітників і технічної інтелігенції.

Так, в Чехословаччині перед другою світовою війною частка промисловості в усій продукції народного господарства досягла 57%. При

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 202.

³ Програмные документы борьбы за мир, демократию и социализм, М., 1961, стор. 12—13.

цьому частка виробництва засобів виробництва в промисловій продукції становила майже 50% ⁴.

Промисловість, у тому числі важка, являла собою важливі галузі економіки НДР. На її території до другої світової війни співвідношення між промисловим і сільськогосподарським виробництвом становило приблизно 80,9 : 19,1 ⁵. При цьому питома вага знарядь виробництва в промисловій продукції дорівнювала — 59%. Дві третини всіх зайнятих у народному господарстві були робітники і службовці ⁶. На території республіки зосереджувалось близько 40% верстатобудування, 35% точної механіки й оптики, близько 60% текстильного, 30% електротехнічного й транспортного машинобудування ⁷.

Проте спочатку і в Чехословаччині, і в НДР структура промисловості, що перейшла в спадщину від старого ладу, не відповідала новим умовам. В НДР диспропорції посилювались розколом єдиного економічного організму. Соціалістичним умовам не відповідало також територіальне розміщення промисловості. Були й інші недоліки в розвитку промисловості, як наслідок капіталістичного методу індустріалізації.

Завдання диктатури пролетаріату в цих країнах полягало в тому, щоб, спираючись на соціалістичний сектор господарства, здійснити соціалістичну реконструкцію продуктивних сил, забезпечити їх дальший планомірний і пропорціональний розвиток і на цій основі ліквідувати наслідки анархічного розвитку народного господарства, ліквідувати диспропорції між окремими галузями економіки, а також раціонально розмістити продуктивні сили і, отже, створити таку структуру всього народного господарства, яка відповідала б потребам безперервного розвитку соціалістичного суспільства. На вирішення цих завдань і були спрямовані перші п'ятирічні плани розвитку народного господарства Чехословаччини (1949—1953 рр.) та Німецької Демократичної Республіки (1951—1955 рр.).

В Чехословаччині одним із основних факторів структурної зміни промисловості в бік переважаючого розвитку важкої індустрії, особливо машинобудування, була переорієнтація її на задоволення потреб народного господарства інших соціалістичних країн, перед якими стояло завдання соціалістичної індустріалізації ⁸. Одночасно з перебудовою економіки і загальним збільшенням промислового виробництва відбувалися структурні зміни на користь великої промисловості. Частка виробництва засобів виробництва наприкінці п'ятирічки зросла до 57,5% проти 49,3% в 1937 р. ⁹ При цьому важке машинобудування збільшилося в 3,3 раза, стало провідною галуззю промисловості країни і важливою ланкою для дальшого розгортання соціалістичного будівництва. В ході соціалістичної реконструкції було побудовано багато нових і реконструйовано старих підприємств важливих галузей промисловості. Зокрема, було споруджено великий металургійний комбінат ім. Готвальда в Кунціце і 24 машинобудівних заводи, введено в дію 9 мартенівських, 6 доменних печей, 8 прокатних станів, ряд нових шахт та ін. ¹⁰

⁴ Строительство коммунизма в СССР и сотрудничество социалистических стран, М., 1962, стор. 76—77.

⁵ Народное хозяйство ГДР, М., 1961, стор. 148.

⁶ К. Моргенштерн. Промышленное развитие ГДР в условиях международного разделения труда.— «Социалистическая индустриализация стран народной демократии», М., 1960, стор. 128.

⁷ Н. И. Иванов. Экономическое сотрудничество и взаимопомощь стран социализма, М., 1962, стор. 172.

⁸ Первый пятилетний план развития народного хозяйства Чехословакии, М., 1950, стор. 42.

⁹ История Коммунистической партии Чехословакии, М., 1962, стор. 685.

¹⁰ Там же.

Виходячи з ленінського вчення про національне питання і керуючись досвідом вирішення цієї проблеми в СРСР, Комуністична партія Чехословаччини в п'ятирічному плані особливу увагу приділяла індустріальному розвитку Словаччини та інших відсталих районів. Оскільки темпи промислового виробництва в Словаччині були на третину вищі, ніж у чеських землях, на кінець п'ятирічки обсяг промислового виробництва тут в 4,5 раза перевищив довоєнний рівень, а продукція важкої промисловості зросла в 7 раз. 1958 р. співвідношення продукції промисловості й сільського господарства становило 67 : 33, тоді як перед другою світовою війною — 36 : 64 ¹¹.

Основні сили і кошти першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства НДР також були спрямовані на соціалістичну реконструкцію продуктивних сил республіки. Передбачалися заходи по раціональному розміщенню промисловості, наближенню основних підприємств до джерел сировини і районів споживання готової продукції. З метою ліквідації диспропорцій розширювались існуючі, будувались нові підприємства, головним чином, металургійної промисловості, заводи важкого машинобудування, розвивалося енергетичне господарство, теплова й хімічна промисловість ¹².

В ході виконання п'ятирічного плану значно зросла питома вага важкої промисловості та її серцевини — машинобудування. При цьому структурні зміни в промисловості відбувались поряд з безперервним розвитком технічного прогресу, разом з створенням нових галузей промисловості. Все це сприяло тому, що в НДР за п'ять років промислове виробництво майже подвоїлось. Зокрема, виплавка чавуну збільшилася на 35%, виробництво сталі в болванках, — приблизно, на 15%, сталевого прокату — на 144% ¹³.

Значних успіхів було досягнуто також у легкій і харчовій галузях, що сприяло поліпшенню життєвого рівня трудящих.

Таким чином особливістю будівництва матеріально-технічної бази соціалізму в індустріально розвинутих країнах — Чехословаччині та Німецькій Демократичній Республіці — було те, що їм не треба було створювати заново всю промисловість, а лише здійснити її реконструкцію, яка супроводжувалася заміною старої структури і дальшим рівномірним розвитком продуктивних сил на базі нової техніки. Їх досвід має міжнародне значення.

Вся практика будівництва нового життя в цих країнах не залишає і сліду від тверджень буржуазних фальсифікаторів і пропагандистів, що соціалізм нібито придатний тільки для малорозвинутих у промисловому відношенні країн, із значними феодальними пережитками і що він не придатний для країн, де капіталістичні відносини мають високий рівень розвитку. Приклад Чехословаччини й НДР переконливо доводить, що чим більш розвинута країна в економічному відношенні на той час, коли вона вступила в перехідний від капіталізму до соціалізму період, тим вищими будуть темпи розвитку виробничих сил і підвищення життєвого рівня народу в процесі будівництва соціалізму.

Складніші завдання постали перед трудящими Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини. На відміну від Чехословаччини й НДР, ці країни до встановлення народної влади внаслідок багаторічного панування чужоземних загарбників, наявністю значних пережитків феодалізму,

¹¹ История Коммунистической партии Чехословакии, М., 1962, стор. 685.

¹² Народное хозяйство ГДР, стор. 164; Der Sozialistischen Einheitspartei Deutschland, t. 3, Berlin, 1952, стор. 133.

¹³ Народное хозяйство ГДР, стор. 164—165.

антинаціональної й антинародної політики буржуазії, мали середній або низький рівень розвитку виробничих сил.

За старого режиму Болгарія, Румунія були типово селянськими промислово відсталими країнами. Так, у Болгарії в довоєнні роки валова продукція промисловості становила 24,8% загальної продукції народного господарства¹⁴, в Румунії — 35%¹⁵.

Польща та Угорщина, хоч навіть і мали окремі галузі важкої індустрії, теж були переважно аграрними країнами. В передвоєнні роки в Польщі на промисловість припадало 47% вартості сукупного продукту промисловості й сільського господарства¹⁶, а в Угорщині — 42%¹⁷. При загальному недостатньому рівні розвитку промисловості в усіх цих країнах важливих галузей важкої індустрії або зовсім не було, або вони перебували в зародковому стані. Для них соціалістична індустріалізація стала об'єктивно необхідним процесом, життєвою потребою на шляху створення матеріально-технічної бази соціалізму як єдиної умови ліквідації їх економічної і культурної відсталості.

Ось чому робітничий клас братніх країн, виходячи з ленінського вчення про те, що без власної індустріальної бази неможливо вирішити завдання перехідного періоду і побудови соціалізму, з самого початку будівництва економічних основ соціалізму вважав своєю провідною лінією соціалістичну індустріалізацію своїх країн.

Слід підкреслити, що основні принципи соціалістичної індустріалізації, що свого часу склалися в СРСР, є однаковими для всіх країн, народи яких йдуть по соціалістичному шляху розвитку. Однак, Радянський Союз, будучи єдиною соціалістичною державою, створював свою важку індустрію в умовах капіталістичного оточення і міжнародної ізоляції, не міг розраховувати на допомогу з боку інших держав. За цих умов радянському народу необхідно було налагоджувати виробництво всіх необхідних видів устаткування і машин, щоб забезпечити техніко-економічну незалежність і самостійність свого народного господарства. У вирішенні цих складних завдань він спирався тільки на свої власні сили і кошти, керувався власним досвідом. Соціалістична індустріалізація європейських соціалістичних країн здійснювалася при наявності могутньої матеріально-технічної бази соціалізму в СРСР і перетворення соціалізму в світову систему. Трудящі братніх країн керувалися все-світньо-історичним досвідом СРСР і спиралися не тільки на свої власні внутрішні ресурси, що має вирішальне значення в будівництві соціалізму, а й на економічне співробітництво та взаємну допомогу країн соціалістичної системи.

Величезне значення мали всебічна допомога й підтримка братніх країн Радянським Союзом, внаслідок чого народи цих країн здійснили перехід до соціалізму в основному мирним шляхом, без руйнівної громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Ці обставини дозволили прискорити відбудову народного господарства й приступити до соціалістичної індустріалізації набагато раніше, ніж це змогла зробити свого часу Країна Рад.

Слід підкреслити, що в масштабі таких порівняно невеликих і до того ж економічно відсталих країн, якими були більшість європейських соціалістичних країн, власних коштів було недостатньо для широкого

¹⁴ И. Дудинский. Социалистическая индустриализация европейских стран народной демократии, М., 1953, стор. 19.

¹⁵ Социалистическая индустриализация стран народной демократии, М., 1960, стор. 207.

¹⁶ *Mały rocznik statystyczny*, Warszawa, 1939, стор. 201.

¹⁷ Социалистическая индустриализация стран народной демократии, стор. 7.

розгортання соціалістичної індустріалізації. При використанні тільки своїх внутрішніх ресурсів індустріалізація в цих країнах затянулася б на багато років.

Допомога Радянського Союзу знайшла свій конкретний прояв у будівництві й забезпеченні устаткуванням комплексних підприємств різних галузей промисловості. Споруджені за документацією і технічною допомогою СРСР підприємства виробляють у Болгарії увесь чавун, нафту, цинк, азотні добрива, 85% прокату чорних металів, 70% олова, 50% електроенергії, в Угорщині — 40% чавуну, 20% сталі, 30% прокату, 50% лиття, в Польщі — 20% електроенергії, близько 30% чавуну, сталі і прокату, 100% тракторів, в Румунії — понад 40% електроенергії, 27% чавуну, 80% коксу, 75% сортового і трубного прокату і т. д.¹⁸

Завдяки використанню радянської технічної документації братні країни спроектували й побудували в себе сотні підприємств та інших об'єктів важкої промисловості, в найкоротші строки організували виробництво багатьох тисяч нових найменувань машин, устаткування, приладів та інших товарів.

Значну роль в індустріалізації братніх країн відіграли також взаємодопомога і економічне співробітництво європейських соціалістичних держав, а також Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), одне з найважливіших завдань діяльності якої було розв'язання проблеми швидкого піднесення економіки країни з менш розвиненою промисловістю. В цих умовах країнам, що мали невеликі національні ресурси, не було необхідності розвивати всі галузі важкої і легкої промисловості. Спираючись на важку індустрію інших соціалістичних держав, вони планували будівництво вітчизняної індустрії з урахуванням економічних умов, природних і людських ресурсів, без додаткового напруження національної економіки.

Історичний досвід показує, що специфічні особливості соціалістичної індустріалізації, які мають місце в кожній країні, знаходять свій прояв лише у формах і методах її здійснення, що зумовлені як внутрішнім економічним, так і міжнародним становищем кожної країни. Проте ці специфічні особливості не зачіпають головного змісту індустріалізації, не порушують її принципів, основних закономірностей — єдиних і обов'язкових для всіх країн, а саме: створення матеріально-технічної бази для розвитку соціалістичних форм господарства, для повної ліквідації капіталістичних елементів як у місті, так і на селі шляхом соціалістичного перетворення дрібнотоварного виробництва, для піднесення творчої активності трудящих мас, поширення класової основи диктатури пролетаріату шляхом збільшення кількості робітничого класу, підняття його керуючої ролі в суспільстві, для зміцнення союзу робітничого класу і селянства, тобто зміцнення соціалістичної бази диктатури пролетаріату.

В той же час кожна соціалістична країна вносить свій досвід, свій вклад, свої особливості в загальну теорію і практику соціалістичної індустріалізації.

Генеральна лінія комуністичних і робітничих партій на здійснення соціалістичної індустріалізації своїх країн, об'єднаних у Раді Економічної Взаємодопомоги, знайшла своє відображення в багаторічних планах розвитку народного господарства. Вже в перших п'ятирічних планах Болгарії (1949—1953 рр.), Угорщини (1950—1954 рр.), Румунії (1951—1955) і шестирічному плані Польщі (1950—1955 рр.) червоною ниткою проходила ідея будівництва нових і технічна реконструкція старих галузей важкої промисловості. Індустріалізація стала провід-

¹⁸ Икономическо и социальное развитие на НРБ, София, 1964, стор. 263.

ною лінією розвитку економіки цих країн. В планах знайшло своє відображення ленінське положення про необхідність переваг розвитку виробництва знарядь виробництва на базі вищої техніки. Спираючись на вимоги закону планомірного розвитку народного господарства, перспективні плани передбачали створення найбільш доцільних пропорцій між галузями суспільного виробництва. Так, у Польщі поряд з розвитком машинобудування та чорної металургії значно розширилось добування вугілля, виробництво кольорових металів, товарів хімічної промисловості. В Угорщині, при збереженні вирішальної ролі в індустріалізації країни машинобудування та чорної металургії, в широких масштабах почала розвиватися алюмінієва промисловість, в Румунії — нафтова, в Болгарії — зросло виробництво електрообладнання (трансформаторів, електродвигунів), деяких видів металообробних верстатів, сільськогосподарських машин, суднів невеликих тоннажів та інша продукція, що відповідала як внутрішнім потребам країни, так і потребам країни всього соціалістичного табору.

В умовах соціалістичної співдружності правильне поєднання економічного комплексу кожної соціалістичної країни з міжнародним розподілом праці є певною закономірністю.

В багаторічних планах також передбачалась широка програма створення власної паливно-енергетичної бази (будівництво електростанцій, збільшення видобутку кам'яного вугілля), матеріально-виробничої бази сільського господарства (розвиток сільськогосподарського машинобудування, виробництво хімічних добрив), повне і всебічне використання сировинних ресурсів — розвиток чорної і кольорової металургії, виробництво будівельних матеріалів та ін.

В Болгарії перший п'ятирічний план розвитку народного господарства був виконаний достроково, за чотири роки¹⁹. За 1949—1952 рр. виникли машинобудівна, кольорова і чорна металургія, гірнича промисловість, електропромисловість, суднобудування та інші галузі. Було побудовано і реконструйовано понад 700 промислових підприємств. На кінець четвертого року п'ятирічки виробництво промислової продукції перевищило довоєнний рівень більш ніж у 4 рази, а знарядь виробництва у 6,5. Питома вага продукції промисловості в усій продукції народного господарства в 1952 р. становила 55,9%. Соціалістична індустріалізація країни була в центрі уваги в наступній п'ятирічці (1953—1957 рр.). В результаті її виконання були досягнуті значні успіхи в розвитку важкої промисловості. Обсяг валової продукції за п'ять років збільшився на 76%, а виробництво знарядь виробництва зросло на 85%. Загалом за роки двох п'ятирічок було створено 82,7% основних фондів важкої промисловості країни²⁰.

Дальший розвиток важкої промисловості передбачався в третьому п'ятирічному плані (1958—1962 рр.), а також у наступні роки. Загалом за роки соціалістичної індустріалізації було введено в дію понад $\frac{4}{5}$ основних фондів промисловості²¹. При будівництві нових підприємств враховувалось близькість джерел сировини і споживання продукції, а також необхідність економічного розвитку раніше відсталих районів.

В Угорщині в результаті виконання першого п'ятирічного плану обсяг промислового виробництва в 1954 р. перевищив довоєнний рівень майже 3,5 раза²², а продукція важкої промисловості порівняно

¹⁹ «Планово стопанство», 1963, № 4, стор. 1—13.

²⁰ Статистический справочник на НР Болгария, 1958 р: София, 1959, стор. 38.

²¹ Мировая социалистическая система хозяйства, стор. 160.

²² И. Дудинский. Назв. праця, стор. 53.

з 1949 р. зросла на 296%²³. В країні побудовано 65 великих і середніх промислових підприємств і розширено або реконструйовано 84. Здебільшого такі об'єкти являють собою комбінати, оснащені новітньою технікою, що забезпечує високу продуктивність праці. Це — Дунайські машинобудівний і металургійний комбінати, шарикопідшипникові заводи в Дебрецені і Діоджі, алюмінієвий комбінат, електростанція ім. 7 листопада та ін. На базі сучасної техніки побудовані заводи і фабрики в раніш відсталих сільськогосподарських районах: Бекешчобі, Дендьеш, Сольнокі, Ясберені та інших²⁴. Протягом 1950—1957 рр. в середньому 86,2% всіх промислових капіталовкладень направлялися в індустрію, питома вага якої у валовій промисловій продукції 1962—1963 рр. становила 68%²⁵. Особливо швидкими темпами розвивалася машинобудівна промисловість. Новою галуззю стало приладобудування, зокрема, випуск у великих розмірах таких машин і устаткування, яких доти не випускала: дизельні трактори, комбайни, складні сільськогосподарські і шляхо-будівельні машини, шарикопідшипники, різні типи сучасних, в тому числі потужні індустріальні верстати²⁶.

По виробництву найважливішої промислової продукції на душу населення УНР впритул підійшла до рівня промислово розвинутих країн.

Трудящі Польщі в процесі боротьби за виконання шестирічного плану розвитку народного господарства, спираючись на братнє співробітництво з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами, досягли великих успіхів у соціалістичній індустріалізації країни. На кінець шестирічки валова продукція промисловості майже в 4,5 раза перевищила довоєнний рівень, а в перерахуванні на душу населення — майже в 6 раз²⁷. В країні було побудовано 160 великих і середніх промислових підприємств, в тому числі такі гіганти, як металургійні комбінати ім. Леніна в Новій Гуті і Ченстохові, азотно-туковий комбінат в Кендзежині, хімічні заводи в Бізові і Явожні, потужні цементні заводи в Вежбиці, алюмінієвий завод у Скавині та ін. Були створені нові галузі промисловості, такі як металургія алюмінію і міді, автотракторна, виробництво металообробних верстатів, сучасне суднобудування та інші, що мають велике народногосподарське значення²⁸. Поряд із спорудженням нових було розширено й модернізовано 180 старих промислових підприємств²⁹. Особливо швидко розвивалась в 1950—1955 рр. промисловість, що виробляє знаряддя виробництва. Так, машинобудування в останньому році шестирічки перевищило випуск продукції майже в 10 раз порівняно з довоєнним рівнем, а виробництво металооброблюваних верстатів збільшилося більш як у 15 раз³⁰.

В 1955 р. народне господарство Польщі одержало більш, ніж передбачалось планом, чавуну, сталі, прокату, свинцю, алюмінію, кам'яного вугілля і коксу, електроенергії, машин і устаткування, цементу та багато іншої важливої продукції промисловості. За роки шестирічки в

²³ П. К. Фигурнов. Строительство социалистической экономики и развитие внешней торговли в европейских странах народной демократии, М., 1955, стор. 57.

²⁴ Д. Цукор, А. Марнаш. Влияние внешней торговли на ход социалистической индустриализации Венгрии. — Социалистическая индустриализация стран народной демократии, М., 1960, стор. 158—159.

²⁵ Мировая социалистическая система хозяйства, стор. 166.

²⁶ Д. Цукор, А. Мариеш. Назв. праця, стор. 159; И. Дудинский. Назв. праця, стор. 73—77.

²⁷ Развитие экономики европейских стран народной демократии, М., 1954, стор. 39.

²⁸ Б. Берут. Отчетный доклад Центрального Комитета ПОРП II съезду партии, М., 1954, стор. 39.

²⁹ 15 лет Народной Польши, М., 1959, стор. 168.

³⁰ С. Д. Сергеев. Экономическое сотрудничество и взаимопомощь стран социалистического лагеря, М., 1959, стор. 282.

країні освоєно виробництво близько 500 нових типів машин, у тому числі котли високого тиснення, вугільні комбайни, врубові машини, зернові комбайни, екскаватори та ряд ін.

Успішне виконання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1956—1960 рр.) зумовило дальший розвиток індустрії. На кінець п'ятирічки валова продукція промисловості перевищила рівень 1955 р. на 59,6%, а продукція виробництва знярядь виробництва зросла на 67,1%³¹. У наступні роки індустріальному розвитку країни також надавалась велика увага, особливо таким її галузям, як енергетична, металургійна, машинобудівна, суднобудівна та ін. На базі важкої промисловості успішно розвивалась легка і харчова промисловість. Соціалістична індустріалізація забезпечила доцільне розміщення виробничих сил на території країни, зокрема, будівництво промислових підприємств у таких колись відсталих районах, як Північний, Південно-Східний і Північно-Східний.

У Румунії успішне виконання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства зумовило великий стрибок уперед промислово-економічного потенціалу країни. В останньому році п'ятирічки обсяг промислового виробництва втриє перевищив довоєнний рівень³². Валова продукція народного господарства у 1954 р. дорівнювала 66%³³. Швидкими темпами розвивалась важка промисловість. Частка виробництва знярядь виробництва в усій промисловій продукції країни в 1955 р. становила 55,8%. Найбільш високими темпами розвивались такі галузі важкої індустрії, як машинобудування, хімічна промисловість, виробництво електроенергії, добування нафти і газу. В кілька разів збільшилась виплавка сталі, виробництво чавуну і прокату. Було побудовано або значно розширено цілий ряд об'єктів важкої індустрії, зокрема, споруджено два машинобудівні заводи в Бухаресті, верстатобудівні заводи в Аралі й Оряді, шарикопідшипниковий завод у Молдові, завод по виробництву устаткування для нафтової промисловості в Торговишті, тракторний, інструментальний заводи, заводи по виробництву сільськогосподарських машин тощо. Виросло 20 нових електростанцій, що порівняно з довоєнним часом більш ніж подвоїло виробництво електроенергії³⁴.

Успішно був виконаний і другий п'ятирічний план розвитку народного господарства Румунії на 1956—1960 рр. Обсяг промислової продукції в 1959 р. порівняно з 1938 р. збільшився в 4,4 раза. В кінці другої п'ятирічки промисловість країни за 84 дні виробила стільки продукції, скільки за весь 1938 р.³⁵ В цей період було збудовано 38 промислових підприємств і 40 нових цехів. В період соціалістичної індустріалізації виникли нові галузі промислового виробництва — нафтового устаткування, електротехніки, сільськогосподарських машин, хімічних добрив та ін.³⁶ При цьому раціональне розміщення виробничих сил супроводжувалося високими темпами розвитку індустрії в раніше відсталіх областях, якими були Ясси, Добруджа, Арджеш, Олтенія³⁷.

В результаті успіхів частка промисловості в національному доході

³¹ О коллективном опыте строительства социалистической экономики, М., 1968, стор. 105.

³² К. Перелуцэ. Социалистическая индустриализация Румынской Народной республики.— «Социалистическая индустриализация стран народной демократии», стор. 186.

³³ Там же.

³⁴ Н. И. Иванов. Назв. праця, стор. 148; К. Перелуцэ. Назв. праця, стор. 191.

³⁵ К. Перелуцэ. Назв. праця, стор. 187.

³⁶ Там же, стор. 186.

³⁷ Мировая социалистическая система хозяйства, стор. 174.

країни протягом 1961—1962 рр. становила 45,8%, а в загальній продукції промисловості і сільського господарства 68,6%³⁸.

Соціалістична індустріалізація послужила основою для дальшого всебічного розвитку промисловості, як і інших галузей народного господарства у соціалістичних країнах.

Тепер у всіх країнах — членах РЕВ промисловість становить основу їх народного господарства. На її частку припадає в середньому три чверті виробництва всієї сукупної продукції промисловості й сільського господарства і приблизно половина національного доходу³⁹. При цьому найбільшу питому вагу займають провідні галузі важкої індустрії, що забезпечують здійснення головних напрямків науково-технічного прогресу — електроенергетика, машинобудування та хімічна промисловість.

Слід зазначити, що хоч соціалістична індустріалізація братніх країн проходила в більш сприятливих умовах, ніж в СРСР, вони також не минули певних труднощів, особливо в початковий період. Вони впливали як з об'єктивних умов, пов'язаних із створенням важкої індустрії в аграрних і до того ж розорених війною країн, при шаленому опорі повалених, але не знищених експлуататорських класів, так і з помилок суб'єктивного характеру.

В ряді країн труднощі були викликані високими темпами розвитку деяких галузей великої індустрії, внаслідок чого виникали часткові диспропорції в самій важкій промисловості, вкладались кошти в менш перспективні галузі народного господарства тощо. Однак, всі ці та інші труднощі, пов'язані з розв'язанням проблеми нагромадження, в умовах існування планової економіки, наявності досвіду і допомоги СРСР і взаємодопомоги соціалістичних країн були успішно переборені.

В процесі соціалістичної індустріалізації відбулися глибокі зміни в класовій структурі братніх країн, зокрема, з промисловості були остаточно витіснені капіталістичні елементи і соціалістичні виробничі відносини стали неподільно пануючими. Значно збільшилась питома вага робітничого класу, підвищилась його керуюча роль в суспільстві.

Спираючись на успіхи, досягнуті в розвитку вітчизняної індустрії та на взаємовигідне економічне співробітництво, трудящі братніх країн успішно здійснили технічну реконструкцію виробництва в усіх галузях народного господарства. Промисловість європейських соціалістичних країн дедалі більше виробляє знарядь, необхідних для піднесення технічного рівня сільського господарства, транспорту, для розширення виробничих потужностей і технічного переозброєння тих галузей економіки, які виробляють товари народного споживання. Все це зумовило зростання продуктивності суспільної праці, що є надійною основою для неухильного поліпшення життєвого рівня трудящих, дальшого розвитку економіки, науки і культури.

Успішне здійснення соціалістичної індустріалізації в європейських соціалістичних країнах стала вирішальним фактором зростання економічної могутності світової соціалістичної системи, зміцнення її матеріально-технічної бази.

³⁸ Мировая социалистическая система хозяйства, стор. 173.

³⁹ «Международная жизнь», 1968, № 8, стор. 35—36.

ЗАГАДКИ СКИФСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Скифська археологія повна невирішених, загадкових питань. Одні з них давно вже привернули увагу вчених, інші ж ще не порушувалися. Загадковим є, наприклад, походження скифів та їх відношення до кіммерійців, етнічний склад населення Скіфії й місце розташування тих груп його, які розрізняв Геродот. Досі не визначено навіть зміст поняття «скифська культура», чимало неясного і в процесі її формування. Можна назвати багато актуальних тем скифологічних досліджень, але в даному випадку мова йтиме лише про кілька взаємозв'язаних питань, вірогідне вирішення яких підготовлене попереднім розвитком науки про скифів та їх культуру.

При ознайомленні з пам'ятниками раннього періоду скифської історії (VI—V ст. до н. е.) впадає в око значна різниця у кількості поховань скифського типу в степовій і лісовій зонах Північного Причорномор'я. В. А. Іллінська нарахувала всього близько 40 таких поховань у північнопричорноморських степах, при наявності сотень їх у лісостеповій смузі¹. Цікаво, що ранньоскифські поховання лісостепового Подніпров'я, як правило, містяться під спеціально насипаними курганами, що утворюють більш-менш великі могильники, тоді як в степу вони впущені до насипів стародавніх курганів епохи бронзи і розпорошені по чималій території. У пізніший час (IV—III ст. до н. е.) скифські поховання в степовій зоні і за кількістю, і за розмірами насипів перевищують лісостепові.

І. В. Яценко, нечисленність і бідність скифських поховань VI—V ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я пояснює культурною відсталістю населення цієї території², В. А. Іллінська, відзначаючи невідповідність степових могильників відомостям Геродота про похорон скифського царя, вважає, що царське кладовище в місцевості Герр знаходилося не в степовому, а лісостеповому Подніпров'ї по середній течії р. Сули, де відомо багатьох курганів раннього часу. При цьому вона покликається на переказ Геродотом того місця у відповіді скифського царя Іданфірса Дарію, де йшлося про віддаленість місцезнаходження і малодоступність «могил предків» (Геродот, IV, 127)³.

І справді, Геродот писав, що місцевість Герр розташована у віддаленій частині скифської країни, в 40 днях плавання по Борисфену — Дніпру (IV, 53), у тому місці, до якого ця ріка була відома стародавнім грекам (IV, 56). Він також указав, що сьома ріка Скіфії — Герр, яка протікає в місцевості одноіменної назви, відокремлюючись від Борисфена, тече до моря, розмежовуючи землі скифів-номадів та царських скифів і впадає в р. Іпакір (IV, 56). Остання, за Геродотом, знаходиться в області номадів і впадає в море біля міста Керкінітиди, залишаючи праворуч Полісся і так званий Ахіллів Біг (IV, 55).

Звичайно, уявлення давньогрецького історика про географію Скіфії були дуже невиразні. Однак, можна вважати установленим, що Керкі-

¹ В. А. Ильинская. Скифы днепровского лесостепного Левобережья, К., 1968, стор. 175.

² И. В. Яценко. Скифия VI—V веков до нашей эры, М., 1959, стор. 116.

³ В. А. Ильинская. Назв. праця, стор. 179.

нітіда відповідає сучасному місту Євпаторії, Ахіллів Біг — Тендерівській косі, а Полісся — зарослому хашами низовому Подніпров'ю. З цього виходить, що Іпакір можна ототожнювати з однією з річок Західного Криму, або, що вірогідніше, з Керкінітською затокою. Це в свою чергу, дає підставу шукати р. Герр серед річок, які впадають у цю затоку. Судячи з того, що р. Герр, як свідчить Геродот, бере початок від Дніпра, вона могла бути одним з рукавів його дельти. Але питання про її локалізацію таким шляхом не вирішується, оскільки жоден з дніпровських рукавів не доходить до Керкінітської затоки⁴.

За даними Геродота, протягом 10 з 40 днів плавання по Дніпру до місцевості Герр шлях проходив через землі скіфів-землеробів, які мешкали в пониззі Дніпра (IV, 53). В іншому місці своєї праці давньогрецький історик визначав протяжність території, зайнятої ними, в 11 днів плавання по Борисфену (IV, 18). Вшир їх землі мали 3 дні путі і досягали р. Пантікап, за якою жили скіфи-номади. Область останніх до р. Герр простягнулася на схід на 14 днів путі (IV, 19).

Питання про р. Пантікап також не з'ясоване. Геродот називає її п'ятою з найчудовіших рік Скіфії, що доступні для суден з моря (IV, 47). За його словами, вона бере початок з озера, тече через Полісся і впадає у Борисфен (IV, 54). Можна припустити, що це одна з лівих приток Низового Дніпра, але оскільки у Дніпра такої притоки немає, слід вважати, що тут мовиться про східний рукав цієї ріки. Втім, не виключено, що Пантікапом Геродот назвав Інгулець, який з правого боку впадає в дельту Дніпра вище м. Херсона і, отже, був п'ятою річкою Скіфії слідом за Борисфеном.

Погодившись з цією гіпотезою, можна зіставити водний шлях до місцевості Герр в 40 днів з сухопутним до цього ж місця в 14 днів приблизно від одного й того ж пункту гирла Дніпра, як писав Геродот. Відстань, пройдену за день, давньогрецький історик визначав у 200 стадій (IV, 101), тобто близько 40 км*. Подорож вгору по річці, природно, потребувала значно більше часу. Отже, 40 днів плавання вгору по звивистому руслі цілком відповідатимуть 14 дням мандрівки сухоходом. За таких умов пройдена путь дорівнюватиме близько 560 км. Приблизно на цій відстані від гирла Дніпра знаходиться сучасне м. Дніпропетровськ, біля якого, таким чином, і слід шукати місцевість з рікою Герр, описану Геродотом. Цей висновок відповідає загальноприйнятій думці про місцезнаходження її десь поблизу дніпровських порогів, до яких Борисфен був відомий стародавнім грекам (IV, 71). В Середнє Подніпров'я елліни проникали з Ольвії не по Дніпру, а по Інгульцю. З обох боків порожистої частини першого височать численні скіфські кургани, які, щоправда, відносяться не до VI—V, а IV ст. до н. е., тобто до часів, коли Геродот вже написав свою «Історію».

Але, якщо місцевість Герр, де, за легендою, скіфи ховали своїх царів і представників знаті, знаходилася в степовому, а не лісостеповому

⁴ М. І. Артамонов. Етнографія Скифії.— Ученые записки ЛГУ, Серия исторических наук, вып. 13, Л., 1949, стор. 143.

* Геродот вважав, що таку ж відстань проходить корабель по морю за 1 добу: вдень 70 тис. оргій і вночі — 60 тис., всього 130 тис. оргій (IV, 86), тобто 200 стадій. Як саме він розраховував дорогу сухоходом і по річці, та ще й проти течії, невідомо. Мабуть, в обох варіантах відстань, пройдена за день, не мала лінійного еквівалента. В даному випадку слід виходити не з розрахунків Геродота, а з звичайної практики, зважаючи на те, що сухопутний шлях за день дорівнює 40 км.

До річч, відстань від Дунаю до Дніпра і від Дніпра до Азовського моря, за Геродотом, однакова — 10 днів путі (IV, 101). Ця міра визначає загальну протяжність Скіфії, але ж насправді обидва відтинки путі далекі від рівності. В періпле Арріана дорогу морем від Дунаю до Дніпра визначено в 1580 стадій (§ 31), що становить 8 діб плавання. Згідно з цим розрахунком шлях від Дніпра до Керченської затоки укладався в 23 дні (§ 30, 31), тобто був втричі довший.

вому Подніпров'ї, то дуже важко пояснити суттєві відмінності археологічних даних від тих відомостей, що їх навів давньогрецький історик, описуючи похорон скіфського царя.

За словами Геродота, для небіжчика-царя викопувалася велика земляна могила, в якій його поміщали разом з наложницею, найближчими слугами, кіньми і дорогим майном. Над могилою якомога вище насипався курган, а через рік у цьому місці влаштовувалися поминки, під час яких убивали 50 слуг і коней. Їх трупи, насаджені на кілки, розставлялися навколо (IV, 71, 72).

Такого обряду в степових курганах Подніпров'я, створених за часів Геродота і раніше, не виявлено, хоч можливо, що подібні поховання ще будуть знайдені. На користь цього свідчить схожість поховону, описаного Геродотом, з обрядами скіфів у IV ст. до н. е.

Порівняна нечисленність ранніх і особливо багатих скіфських поховань в степах Подніпров'я пояснюється не тим, що місцевість Герр знаходилась десь за межами території царських скіфів, а реальними обставинами історії їх племінного союзу. Справа в тому, що панівне становище цих племен у Північному Причорномор'ї, яке вони займали за часів Геродота, усталилося не відразу з їх появою тут. Минуло чимало часу, перш ніж вони набули сили, влади і багатства, явні ознаки чого виступають в археологічних пам'ятках IV ст. до н. е. Це вирізняло їх серед інших племен ще у V ст. до н. е., коли з ними знайомився Геродот.

Як відомо з переказів давньогрецького історика і даних ассірійських клинописів, у 70-х роках VII ст. до н. е. скіфи вторгнулися в Передню Азію і оселилися північніше озера Урмія в області Сакасена, названий так за їх персидським найменуванням (Страбон, XI, 8, 46). Звідти вони в союзі з маннеями і мідянами виступали проти Ассірії, а потім, підкуплені дарами й обіцянками, на боці останньої воювали з урартами і кіммерійцями. Однак, згодом скіфи знову об'єдналися з мідянами і брали участь в організованому Вавилоном розгромі Ассірійського царства. 612 р. до н. е. столиця Ассірії була зруйнована, але війна продовжувалася до 605 р. до н. е., коли вавілонський царевич Навуходоносор оволодів містом Кархемішем, останнім оплотом єгиптян, які втрутилися у боротьбу за ассірійську спадщину⁵.

Геродот писав, що, переслідуючи єгиптян, скіфи дійшли до Палестини і тільки там зупинилися, задоволені дарами фараона (I, 105) *.

Ассірійські володіння були поділені між переможцями. Левову частку захопило Нововавілонське царство, скіфам дісталися північні області, в тому числі й підкорене у 609 р. до н. е. вавілонським царем Набопаласаром (мабуть, за участю скіфів) Ванське царство (Урарту). Але на останнє претендувала і Мідія. У 594 р. до н. е. мідійський цар Кіаксар, заманивши скіфських вождів до себе на бенкет, по-зрадницькому перебив їх (I, 106) і, скориставшись дезорганізацією скіфів, приступив до загарбання їх території. На боці останніх виступив цар наймогутнішого у той час малоазійського Лідійського царства Аліат. Він відмовився видати Кіаксару скіфів, що знайшли притулок в його країні, після чого між Мідією і Лідією почалася війна, яка тривала з попереми́нним успіхом понад п'ять років (I, 74).

Скіфи були відтіснені мідянами у східну частину Малої Азії, де по р. Галіс (Кизил-Ірмак) мешкали кіммерійці. Мабуть, саме від них

⁵ В. А. Белявский. Война Вавилонии за независимость (624—605) и гегемония скифов в Передней Азии.— Исследования по истории стран Востока, Л., 1964, стор. 93.

* Цим фараоном не міг бути Псамметіх I, який помер у 610 р. до н. е. Очевидно, Геродот помилково назвав цим ім'ям його наступника Нехо (610—594 рр. до н. е.).

і отримали скіфи перше сприяння — кіммерійці, зв'язані з Лідією, могли втягнути Аліата у війну з Мідією, оскільки їм також загрожував спільний ворог.

У 585 р. до н. е. ворогуючі держави уклали мир. Всі колишні володіння скіфів відійшли до Мідії, і західний кордон її таким чином відсунувся до р. Галіс (I, 74). До часів цієї війни, мабуть, відноситься загибель Тейшебаїні, урартської фортеці, залишки якої знайдено біля сучасного м. Єревана, у місці, що має назву Кармір-Блур (Червоний Горб). В момент штурму в ній, як показали розкопки Б. Б. Піотровського, перебував скіфський гарнізон, що захищав її від мідян⁶.

Після перемоги Мідії скіфам і кіммерійцям довелося покинути Азію і повернутися туди, звідки вони прийшли, — в північнопричорноморські степи. За Геродотом, кіммерійців вигнав з Азії Аліат (I, 16), але ймовіріше, що вони відступили під натиском мідян.

Це ввело в оману Геродота, який сплутав цю подію з першою появою скіфів у Східній Європі (IV, 11), і викликало численні дискусії про ототожнення Аракса чи то з Волгою, чи з Аму-Дар'єю. Насправді ж, ніякої іншої річки з такою назвою, крім тієї, що і тепер має її, не було, а первісне вторгнення скіфів у північнопричорноморські степи відноситься ще до другої половини II тисячоліття до н. е., коли заволзька зрубна культура поширилася на захід аж до Подніпров'я включно, відтиснувши і зруйнувавши попередню їй в Північному Причорномор'ї катакомбну. Одним з носіїв останньої вважають кіммерійців, які залишили цей край під натиском скіфів⁷.

Вторгнення кіммерійців і скіфів в Азію відокремлене одне від одного не менше ніж півсотнею років і вже через це не можуть пов'язані так, як вважав Геродот. До того ж, обидва войовничі об'єднання кочівників проникли в Азію різними шляхами і розмістилися у віддалених місцях. Слід врахувати й те, що, крім донецької катакомбної культури, існувала подібна до неї північнокавказька, мало зачеплена нашістю зрубної культури⁸. Носії першої з них й справді, як це повідомляв Геродот, могли бути відтіснені скіфами в північно-західне Причорномор'я і звідти просунутися на Балканський півострів (IV, 11), що й дало підставу Страбону зарахувати їх до фракійців (Страбон, I, 3, 21). Є всі підстави пов'язувати північнокавказьку катакомбну культуру з історичними кіммерійцями, які через Кавказ в VIII ст. до н. е. вторглися в Малу Азію (IV, 12).

І. В. Яценко не тільки вказала на нечисленність скіфських пам'яток VI—V ст. до н. е. в північнопричорноморських степах, але відзначила такого ж роду явище і для попереднього часу — VIII—VII ст. до н. е.⁹ Слідом за нею В. В. Лапін порушив питання про сумнівність культурної спадкоємності епохи бронзи і скіфського періоду в Північному Причорномор'ї¹⁰. Через нестачу даних таке припущення не можна прийняти, однак деяке запустіння степної смуги Північного Причорномор'я в VIII—VII ст. до н. е. безсумнівне. Про це свідчить вкрай нечисленні знахідки, що відносяться до того часу. Зокрема, можна

⁶ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, М., 1959, стор. 240. Автор вважає, що фортеця була зруйнована скіфами, але її явно захоплювали двічі — спершу скіфи, а згодом мідяни.

⁷ М. И. Артамонов. К вопросу о происхождении скифов. — «Вестник древней истории», 1950, № 2, стор. 37.

⁸ В. А. Фесенко. Племена катакомбной культуры северо-западного Прикаспия. Автореферат, Л., 1967; Л. С. Клейн. Происхождение донецкой катакомбной культуры. Автореферат, Л., 1968.

⁹ И. В. Яценко. Назв. праця, стор. 76.

¹⁰ В. В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья, К., 1966, стор. 42.

згадати про розповсюдження бронзових вудил так званого кобанського типу, які майже невідомі у степу, але зустрічаються за межами його — від Північного Кавказу до Середнього Подніпров'я включно¹¹. Запустіння північнопричорноморського степу сталося, мабуть, через те, що значна частина його населення — кіммерійці й скіфи — перекочувала в Азію.

Яка ж причина переселення степовиків далеко на південь, в країни, де вони навряд чи могли розраховувати на доброзичливий прийом, де їм довелося негайно із зброєю в руках боротися за своє існування? Можна було б припустити, що ці переселення — результат вступу варварів, які освоїли спеціалізоване скотарське господарство, в «героїчний період» історії, коли економічні й соціальні відносини на певному ступені свого розвитку (в умовах воєнної демократії) викликають потребу в війні як у засобі збагачення замість нерозвинутого обміну. Однак, таке пояснення не можна вважати задовільним, оскільки проблеми, що постали перед тодішнім суспільством, могли бути вирішені не шляхом переселень, пов'язаних з надмірним напруженням його сил, а за допомогою грабіжницьких наскоків і воєнних походів на сусідів. В даному випадку, мабуть, були інші причини, в силу яких кіммерійці й скіфи не обмежилися боротьбою за перерозподіл своїх володінь, а мушили шукати нові місця.

Історії відомо чимало міграцій народів внаслідок перенаселення чи тиску з боку агресивних сусідів, викликаних зрештою тією ж причиною. Якщо відхід кіммерійців можна ще пояснити натиском на них з боку скіфів, то рух маси останніх в Азію, безсумнівно, мав інший привід. За наявними даними, їм в Північному Причорномор'ї ніхто не загрожував, після відходу кіммерійців вони не зазнавали й територіальних утруднень, а здобич могли одержувати в результаті наскоків на багатих сусідів. Що ж примусило їх порівняно скоро після кіммерійців знятися з освоєної території і вирушити на нове місце? Оскільки в Азію рушила тільки частина степовиків, а осіле населення Скіфії залишилося, то слід визначити, що єдиною причиною цього були несприятливі для кочівників зміни в природному середовищі.

Кліматичні зміни, як відомо, суттєво впливають на флору та фауну і, зрештою, на розподіл ландшафту. Залежно від зволоженості ліс то наступає на степ, то відступає перед ним; сам степ також або вигоряє під сонцем і перетворюється в пустелю, або навпаки вкривається пишною трав'янистою рослинністю. Бувають періоди, коли циклони, які несуть дощі, довгий час обминають степи. Важко тоді стає кочівникам утримувати тварин і забезпечувати своє існування — доводиться їм шукати нові, сприятливіші місця. Чергування в степах Євразії дощових і посушливих періодів, що часом тривали протягом десятиліть чи навіть століть, досить точно зафіксовано за допомогою незаперечних даних, особливо вікових коливань рівня Каспійського моря¹². Можливо, що VIII—VII ст. до н. е. були саме одним з таких посушливих періодів, коли північнопричорноморські степи не могли забезпечити все необхідне для життя людей, і, зрештою, саме внаслідок цієї причини відбулося переселення кіммерійців і скіфів. Проте, слід зазначити, що ця подія не призвела до повного обезлюднення степів. Якось частина кочівників залишилася, так само як і населення лісостепової смуги з його більш стійким до примх природи землеробським господарством,

¹¹ А. А. Иессен. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. — Вопросы скифо-сарматской археологии, М., 1954, стор. 112.

¹² Л. Н. Гумилев. Роль климатических колебаний в истории степной зоны Евразии. — «История СССР», 1967, № 1, стор. 53.

хоч і там мали місце переміщення племен і перерозподіл територій, що їм належали.

Вартий уваги й той факт, що скіфи переселилися не будь-куди, а в область, сусідню з тією частиною Передньої Азії, яку вже займали споріднені їм, також іраномовні мідяни. Так само і кіммерійці направилися в Малу Азію, мабуть, тому, що там мешкало етнічно близьке їм населення. Безсумнівно, що і кіммерійці, і скіфи опинилися в середовищі з значно вищою ніж у них культурою. І хоч вони зберегли і звичний спосіб життя, і властиві їм суспільні відносини, постійні контакти з стародавніохідними цивілізаціями не могли не позначитися на їх побуті й культурі. Особливу сприйнятливість до нового виявила племінна аристократія. Різного рангу вожді незабаром запозичили у східних владик зовнішні ознаки їх величі, влаштувавши свій побут якомога пишніше і багатіше, що мало підкреслити їх соціальну вищість. Велику роль у фіксації соціальної нерівноправності мало відіграти мистецтво, як з його вже готовими, виробленими у Стародавньому світі, формами, так і створюваними на їх основі новими. Яскравим свідченням цього є славнозвісний Саккизький скарб, що являє собою інвентар багатого скіфського поховання, розкраденого жителями с. Зівіє біля м. Саккиза в Іранському Курдистані¹³.

Населення Північного Причорномор'я мало змогу ознайомитися з виробами передньоазійського походження і новою, створюваною в умовах Передньої Азії скіфською культурою завдяки зв'язкам, які воно підтримувало з своїми соплеменниками, що переселилися. Про це свідчать знайдені речі, якими користувалися стародавні мешканці Північного Причорномор'я у VII ст. до н. е.— бронзовий пояс з с. Підгірці біля Києва¹⁴, бронзові ситuli з ручками в вигляді голівок хижака з гострими вухами¹⁵, срібна посудина, прикрашена орнаментом з лотосів і фігурами сфінксів, що рухаються¹⁶, тощо. Таким свідченням є й поява на рубежі VII—VI ст. до н. е. творів місцевого мистецтва звіриного стилю, сюжети і форми яких беруть початок у мистецтві Передньої Азії¹⁷.

Після закінчення війни між Мідією і Лідією у 585 р. до н. е. скіфи і кіммерійці повернулися у Північне Причорномор'я не як обтяжені здобиччю переможці, а як втікачі, що зазнали поразки. Особливо потерпіли скіфи, які втратили багатьох своїх вождів і соплеменників, а також накопичене в період їх панування в Передній Азії майно. І хоч скіфські племена мали великий військовий досвід і відповідну організацію, минуло чимало часу, перш ніж вони утвердилися на новому місці й завоювали собі те становище, в якому виступали у повідомленні Геродота. Давньогрецький автор зберіг переказ про боротьбу цих скіфів з місцевим північнопричорноморським населенням, що ніби складалося з дітей, прижитих їх дружинами з рабами. Особливо стійкий опір чинило населення Криму, що було підкорене, за словами Геродота, не силою зброї, а бичами, проти яких не могли встояти діти рабів з їх вродженою звичкою коритися саме цьому знаку панування і підлягання (IV, 1, 3, 4).

Протягом всього VI ст. до н. е. скіфські поховання влаштовувалися

¹³ A. Godard. Le trésor de Ziwiye (Kurdistan), Haarlem, 1950; R. D. Barnett. The treasure of Ziwiye.— "Iraq", XVIII, 2, 1956, стор. 111.

¹⁴ Матеріали по археології Кавказа, вып. VIII, М., 1900, стор. 37, табл. 13.

¹⁵ Е. И. Крупнов. Жемталлинский клад, М., 1952.

¹⁶ Я. И. Смирнов. Восточное серебро, Атлас, М.,— Пб, 1909, табл. СХІХ, 303.

¹⁷ М. И. Артамонов. Происхождение скифского искусства.— «Советская археология», 1968, № 4.

у вигляді впускних могил у курганах епохи бронзи. Число їх незначне, і серед розкопаних дуже рідкі багаті поховання. Найраннішим з останніх є випадково знайдене в Литому кургані Кіровоградської області, на північно-західній окраїні степів. Коштовні речі з нього відомі під назвою Мельгунівського скарбу¹⁸. Воно та ще також випадково виявлене поховання на р. Калитві біля слободи Криворіжжя¹⁹ — єдині пам'ятки, де збереглися речі, вивезені скифами з Передньої Азії. Інші багаті могильники в степу датуються не раніше кінця VI ст. до н. е. Одним з них є поховання, що як і Мельгунівський скарб, впущене до насипу великого кургану епохи бронзи — Гостру Томаківську могилу Дніпропетровської області²⁰, але тут уже речі мають ознаки не східного, а грецького походження. Потрібно було значний час, поки скифська аристократія знову здобула багатство та владу і встановила нові контакти замість втрачених зі Сходом.

Племена, які повернулися з Азії, відомі Геродоту під іменем царських скифів, названих так тому, що очолював їх цар, і йому належала за прикладом східних тиранів деспотична влада (VI, 72). Панівне становище вони зайняли, мабуть, лише наприкінці VI ст., коли організували відсіч персидському війську Дарія, що вторглося 514 р. до н. е. на північний бік Дунаю з метою підкорити грецькі колонії на північному узбережжі Чорного моря (IV, 118—142). У часи Геродота (середина V ст. до н. е.) царські скифи вже панували над іншими племенами країни і вважали останніх своїми рабами, тобто підвладними собі (IV, 20). Зокрема, у такому стані перебували потомки тих кочівників, що не пішли разом з царськими скифами в Передню Азію і яких Геродот називає номадами, тобто просто кочівниками (IV, 19).

Царі вели своє походження від Іданфірса, який очолив боротьбу північнопричорноморських племен проти Дарія, а генеалогія Іданфірса простежується через ряд поколінь до Спаргапіфа, що, мабуть, вивів їх з Азії. За часів Геродота ще жив грек Тіми, опікун сина Іданфірса — царя Аріаніфа. Саме через нього давньогрецький історик узнав більшість записаних ним відомостей про скифів та інше населення Північного Причорномор'я (IV, 76). Мабуть, сучасником Геродота був син Аріаніфа Октамасад. Він вигнав свого брата Скіла, що підпав під сильний вплив греків (IV, 78—80). Згадуваного Геродотом Аріанта (IV, 8) Б. Н. Граков вважає нащадком Іданфірса і попередником Аріаніфа²¹, проте ця думка безпідставна. Аріант, як і соратники Іданфірса у війні з персами Скопасіс і Таксакоз, міг очолювати інші скифські підрозділи.

Ще в VI ст. до н. е. з'являються характерні саме для царських скифів поховання у підземних камерах-катакомбах. Найдавніше з них представлено впускною катакомбою в кургані № 3 біля с. Нижні Серогози Мелітопольської області і не відзначається багатством поховального інвентаря²². Цей тип могили генетично не пов'язується з катакомбами

¹⁸ Е. М. Придики. Мельгуновский клад 1763 г. — Материалы по археологии России, вып. 31, СПб., 1911.

¹⁹ Т. Н. Книпович. К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Та-наиса в VII—VI вв. до н. э. — «Известия ГАИМК», вып. 104, Л., 1934; А. Г. Манцевич. Головка быка из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве. — «Советская археология», 1958, № 2, стор. 196; і і ж. Золотой венец из кургана на р. Калитве. — «Известия на Археологический институт», кн. XXII, София, 1959.

²⁰ Древности Геродотовой Скифии, вып. II. СПб., 1872, стор. 59—63, Альбом, табл. Д і XVI; М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов, Прага, 1964, мал. 19, табл. 65, 66.

²¹ Б. Н. Граков. Легенды о скифском царе Арианте (Геродот, кн. IV, гл. 81). — История, археология и этнография Средней Азии, М., 1968, стор. 101.

²² Ф. А. Браун. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1848 г. — ИАК, вып. 19, 1906, стор. 84, 85.

епохи бронзи і, мабуть, виник як наслідування вирізьблених у скелях гробниць мідо-персидських царів.

Існує думка, що кубанські кургани з речами скіфських типів, у тому числі й кургани біля станиці Келермеської, які містять багаті поховання²³, були споруджені скіфами на їх шляху з Азії у Північне Причорномор'я. Однак за обрядом, особливо за будовою могил, вони суттєво відрізняються від скіфських і подібні до багатих меотських поховань пізнішого часу. Вірогідно, що ці кургани належали не скіфам чи меотам, а кіммерійцям, які разом з скіфами повернулися з Азії і оселилися у спорідненому їм меотському середовищі між Кубанню і Кавказькими горами. Мабуть, саме їх мав на увазі Діонісій Перієтет (II ст. н. е.), коли на підставі давніх джерел помістив кіммерійців між сіндами і керкетами, тобто меотськими племенами (Діонісій Перієтет, V, 652—710). Та й переказані Геродотом відомості про кіммерійську топоніміку Керченської протоки (Боспору Кіммерійського) могли з'явитися не раніше початку VI ст. до н. е.— часу оселення кіммерійців на Кубані (IV, 12).

Багатих поховань з речами східного походження, подібними до знайдених в Келермеських курганах, на Кубані більше, ніж в Скіфії, що цілком зрозуміло, оскільки порівняно з скіфами кіммерійці потерпіли в Азії значно менше. Звідти вони прийшли з накопиченими скарбами, які тепер знаходять в могилах вождів того покоління, що повернулося з Азії. Але й кіммерійці, втративши зв'язки із Сходом, переорієнтувалися на боспорських греків. В їх похованнях, що відносяться до другої половини VI ст. до н. е., зокрема в Ульських курганах²⁴, знайдено речі грецького походження або з ознаками грецького впливу. Кіммерійцям на Кубані не довелося, як скіфам, вести тривалу і тяжку боротьбу за своє утвердження; вони були прийняті і швидко асимільовані меотами, яких, однак, не можна вважати потомками племен, споріднених кіммерійцям. Пращури останніх жили в степах Північного Кавказу і не просуvalися південніше Кубані²⁵.

Подібність поховальних інвентарів з Келермеських курганів і речей з Мельгунівського скарбу вказує не тільки на спільність їх походження, але й на участь греко-іонійських майстрів у створенні деяких з них (срібне дзеркало і різок з Келермеського кургану, золота стрічка із зображенням птахів і мавпи з Мельгунівського скарбу)²⁶. Це передусім могло мати місце в області оселення кіммерійців у Малій Азії, де греки в VII ст. до н. е. відігравали важливу роль. Отже, культура, яка виникла у іраномовного населення Передньої Азії, включаючи й скіфів, охоплювала і малоазійських кіммерійців, тим більше, що основні місця її формування — Ассірія і Урарту — однаково близькі для всіх названих тогочасних етнічних груп. Це була культура варварського, насамперед іраномовного населення Передньої Азії, що зіткнулася з стародавніми цивілізаціями Сходу, які поширили її серед споріднених племен Східної Європи, Середньої Азії й Сибіру аж до Північного Китаю. Відгалуження її становила й фракійська культура Подунав'я.

²³ М. І. Артамонов. Сокровища скифских курганов, стор. 18—21, мал. 7—13, табл. 4—55.

²⁴ Там же, стор. 26, 27, табл. 56—61.

²⁵ Н. В. Анфимов. Сложение меотской культуры и связи ее со степными культурами Северного Причерноморья.— Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1966, стор. 40, 41.

²⁶ М. І. Артамонов. Сокровища скифских курганов, мал. 6, табл. 20, 29—33; М. І. Максимова. Серебряное зеркало из Келермеса.— «Советская археология», вып. XXI, 1954, стор. 281; її ж. Ритон из Келермеса.— «Советская археология», вып. XXV, 1956, стор. 215.

Методологія та методика історичних досліджень

А. Ф. КІЛУНОВ

ПАРТІЙНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І КРИТИКА БУРЖУАЗНОГО ОБ'ЄКТИВІЗМУ

За самою своєю суттю і положенням у суспільстві історична наука партійна. Відображення історії завжди відбувається через призму класових, партійних інтересів і зумовлене класовою природою об'єкту й суб'єкту історичного пізнання. В. І. Ленін неодноразово вказував з цього приводу, що «...» безсторонньої» соціальної науки не може бути в суспільстві, побудованому на класовій боротьбі»¹. Принцип партійності властивий всьому історичному пізнанню, партійність якого означає класову соціальну спрямованість, а не сліпу дію свідомості дослідника, як це, наприклад, намагається довести західнонімецький філософ В. Гофер².

Партійність історика впливає не з акту свідомості, а є відображенням матеріального процесу суспільного розвитку, що має класову природу. Існування в суспільній структурі двох антагоністичних класів — пролетаріату і буржуазії з їх різним світорозумінням і світоглядом зумовлює дві різко протиставлені одна одній партійності — буржуазну й комуністичну. Намагання уникнути партійності, стати над ідеологіями — ілюзія, якій не суджено реалізуватися в класовому суспільстві. Це змушені констатувати навіть окремі буржуазні історики й філософи, які переконалися в нереальності існування історіографії, нейтральної від політики та класових інтересів³.

Говорячи про партійність історичної науки, треба мати на увазі такі основні моменти: 1) матеріалістичне розуміння історії — це вже є розуміння історичного процесу з позицій передового класу і проведення комуністичного принципу партійності в галузі методології історичного дослідження; 2) ідеологічна боротьба у сфері історіографії йде по лінії інтерпретації історичних фактів, а це означає здійснення партійності в самій практиці дослідження; 3) самий предмет історичної науки має класову природу (історія класового суспільства є історія класової боротьби) — це ключовий принцип партійності історичної науки⁴. Коли вчений відступає від цих положень, то він неминуче стає на позиції буржуазного об'єктивізму.

Якщо затушовується класовий характер історичних явищ, приховуються справжні причини історичних подій, а в їх оцінці допускається надкласовий підхід і брехлива «безсторонність», якщо важливі факти не відрізняються від другорядних, не робиться ретельний аналіз джерел

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 3.

² W. Hofer. Geschichte zwischen Philosophie und Politik, Stuttgart, 1956, стр. 17.

³ B. Grose. Zur Theorie und Geschichte der Historiographie, Tübingen, 1915, стр. 255.

⁴ История и социология, М., 1964, стр. 328—329.

та їх класової природи, некритично запозичуються прийоми та засоби буржуазної історіографії, а дослідники уходять від світоглядних і методологічних проблем у «чистий опис» і фактографію тощо, то все це є вияви об'єктивізму. Такого роду помилки подекуди трапляються і в нашій історичній літературі⁵. ЦК КПРС у своїй постанові від 9 березня 1957 р. про журнал «Вопросы истории» розкрив і засудив серйозні недоліки теоретико-методологічного характеру, що були припущені окремими істориками і виявилися насамперед у забутті ленінського принципу партійності⁶.

Партійність — найвищий вияв класових позицій історика. Історик-марксист повинен уміти «...за всякими нравственными, религиозными, политическими, социальными фразами, заявлениями, обещаниями, находить *интереси* тих чи інших классов»⁷. При цьому він не може обмежуватися простою констатацією того, що історична наука, як і будь-яке інше суспільне явище, неминуче зв'язана з класовою боротьбою. Не досить лише вказати на класову природу історичного явища, треба дати його всебічний аналіз, правильно оцінити, зробити з нього певні висновки, попередньо визначивши його місце в загальному процесі розвитку. Тільки так буде збережена єдність партійності та об'єктивності, притаманна матеріалістичному розумінню історії.

Треба дати найрішучішу відсіч всім спробам вульгаризації принципу комуністичної партійності, його суб'єктивістського тлумачення. Кон'юнктурний підхід, нібито виправданий політичними міркуваннями, не має нічого спільного з принципом партійності історичного дослідження, що грубо дискредитується і спотворюється внаслідок подібного спрощеного тлумачення. Свавільля і суб'єктивізм, що подекуди трапляються під виглядом захисту партійності, не менш шкідливі, ніж відмова від принципу партійності як найважливішої методологічної вимоги.

Історична наука може відображувати об'єктивну істину лише будучи партійною. Партійність і об'єктивність — дві сторони історичного дослідження, між якими існує діалектичний взаємозв'язок. Щоб використати принцип партійності як свідому методологічну основу дослідження, треба виходити з вірного вирішення проблеми співвідношення класового й загальнолюдського моментів в історичному пізнанні, класових інтересів і наукової об'єктивності дослідника. В. І. Ленін глибоко розкрив це співвідношення в ряді своїх праць, визначаючи марксистську партійність як «об'єктивізм класової боротьби»⁸. Оскільки об'єктивний зміст історичного процесу визначається боротьбою класів, комуністична партійність, вимагаючи «...при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»⁹, тим самим висловлює одночасно вимогу об'єктивності дослідження. Отже, наукова об'єктивність визначається не, як твердить М. Левік¹⁰, «відчуженістю думки від пропаганди». Її головний критерій полягає у врахуванні класового інтересу. Чим повніше й послідовніше буде висловлено цей інтерес, тим об'єктивнішим буде наукове дослідження.

⁵ Против объективизма в исторической науке.— «Вопросы истории», 1948, № 12, стор. 3—12; За ленинскую партийность в исторической науке.— «Вопросы истории», 1957, № 3, стор. 3—19; В. И. Ленин о партийности в исторической науке.— «Вопросы истории», 1958, № 4, стор. 3—22; В. Стрельский. Ленинский принцип партийности в историческом исследовании.— «Коммунист Украины», 1960, № 5, стор. 35—44.

⁶ «Вопросы истории», 1957, № 3.

⁷ В. И. Ленин. Твори, т. 19, стор. 7.

⁸ Див. В. И. Ленин. Твори, т. 18, стор. 290.

⁹ В. И. Ленин. Твори, т. 1, стор. 364.

¹⁰ «History and Theory», 1962, v. 2, № 2, стор. 41—51.

Історик відображує історичні факти відповідно до своєї класової, ідейно-політичної позиції, світогляду, професійної майстерності, досконалості технічних і методичних прийомів дослідження, своєї наукової ерудиції та партійної приналежності. Всі ці елементи беруть участь у створенні пізнавального образу історичної дійсності, від них залежить об'єктивна істинність. Наукова об'єктивність автоматично не випливає з ретельного й безстороннього розгляду джерела, оскільки вона — «соціально-історична категорія, різна за своїм обсягом і якістю на різних етапах розвитку історичного знання»¹¹.

Питання про об'єктивність історичного дослідження набуло особливо актуального значення вже на світанку історичної думки¹². Специфіка історичного пізнання передбачає багато в чому постановку цього питання і пояснює, чому знов і знов навколо нього спалахують запеклі суперечки. Саме розуміння об'єктивності зазнало тривалої еволюції. Так, польський філософ К. Пом'ян пов'язує виникнення постулату «об'єктивності історика» в середовищі французьких учених (П. Бейль, Шапелен, Мабійон та ін.) з розвитком ідеального образу «*république des lettres*» («республіки освічених») — національної та позарелігійної спільності вчених¹³. За цих умов уявлення про об'єктивність історика означало розгляд історії у відриві від сучасної йому дійсності, з висоти якоїсь трансцендентної точки зору, з позицій всього людства, з обов'язковим виконанням вимог розуму, а не партикулярних міркувань. Незважаючи на свою утопічність, цей ідеал був прогресивним явищем в історіографії того часу, допомагаючи науці позбавитися від релігійних догм. Разом з тим, цей постулат мав генетичний зв'язок з буржуазним об'єктивізмом, сприяючи його оформленню в систему.

Принцип об'єктивності пізнання в його марксистському розумінні складається з трьох частин¹⁴: визнання об'єкту пізнання незалежним від свідомості (визнання класової природи об'єкту, коли ним виступає суспільство); визнання можливості досягнення об'єктивної істини про нього; визнання логічних та інших пізнавальних засобів, придатних для такого пізнання. Цей принцип допомагає вченому одержати нові знання про предмет або явище, коли він правильно обирає об'єкт дослідження і використовує старі знання про нього, застосовує в дослідженні закони і категорії матеріалістичної діалектики, робить широкі узагальнення, будує струнку теорію, не обмежуючись лише описом фактів¹⁵. У цьому полягає методологічне значення принципу об'єктивності як однієї з основ історичного дослідження.

Тимчасом партійність не виключає самостійності судження дослідника. Тому нерідко в істориків-марксистів з одного й того ж питання можуть бути різні погляди, різні його оцінки, про що свідчать дискусії, які проводяться на сторінках періодичної преси. Партійність не означає додержання раз і назавжди виробленого штампу, згідно з яким історик повинен завжди висловлювати свої думки. Вона є регулятивним принципом, що вчить його розрізняти класову спрямованість досліджуваних явищ, даючи їх оцінку. Якщо учений, приступаючи до дослідження з партійних позицій, робить помилку в тлумаченні окремих

¹¹ А. Данилов. Марксистско-ленинская теория отражения и историческая наука. — Средние века, 1963, вып. 24, стр. 14.

¹² F. Wagnier. Geschichtswissenschaft, München, 1951, стр. 9, 36.

¹³ К. Pomian. Utopia i poznanie historyczne. — „Studia filozoficzne”, 1965, № 1 (40), стр. 74—75.

¹⁴ А. Уваров. Ленинский принцип объективности в познании и некоторые проблемы диалектической логики, Томск, 1963, стр. 19, 27.

¹⁵ Там же.

фактів, дає їм невірну наукову оцінку, створює неправильну наукову концепцію, то це не може служити аргументом проти партійності та партійного підходу. Причини слід шукати в іншому: в його методологічній підготовці, дослідницькій техніці та методах, його здібностях як ученого, його кругозору, знанні фактичного матеріалу та джерел тощо. Боротьбу думок, теорій та концепцій, що висувуються вченими з того чи іншого питання, завжди слід розглядати під кутом зору внутрішньої єдності самого об'єкту дослідження в усіх його діалектичних взаємозв'язках і взаємозалежностях. Однобічність теорії, вип'ячування одних сторін фактів на шкоду іншим, поверховий аналіз розглядуваних явищ, відмова від виявлення їх політичної спрямованості є відступами від об'єктивності дослідження і, отже, від ленінського принципу партійності. Таким чином, класовий інтерес робітничого класу, впливаючи на об'єктивність історичного дослідження, робить її цілеспрямованою, легше досягуваною, вимагаючи від історика застосування лише марксистської методології.

Класовий інтерес буржуазії, що намагається увічнити своє панування, вороже ставиться до об'єктивних наукових досліджень, намагаючись усунути історичну істину, інтерпретуючи її як псевдопроблему, заохочуючи фальсифікацію історичних подій і відмову від пізнання об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. В межах буржуазного світогляду партійність дійсно протистоїть науковій об'єктивності.

До протиставлення комуністичної партійності науковій об'єктивності радянської історіографії охоче вдаються деякі буржуазні ідеологи, щоб опорочити саму ідею партійності і пізнання суспільного розвитку та наукові основи марксистської історичної науки. Так, В. Гофер пише, що нібито комуністична партійність вимагає приносити наукове пізнання історичних явищ в жертву ідеологічній доктрині, а буржуазна історіографія, навпаки, захищає ідеал об'єктивності. Він заявляє: «Радянський науковий ідеал визначається поняттям партійності, а західний — поняттям об'єктивності»¹⁶.

Однак подібне протиставлення партійності радянської історичної науки об'єктивності буржуазної історіографії не має під собою ґрунту, оскільки буржуазна історична наука також партійна, також має політико-ідеологічну спрямованість, незважаючи на всі спроби замаскувати це.

Ідея безпартійності науки є улюбленою концепцією буржуазних істориків. У ній вони бачать вихід з суперечності між класовістю та науковістю історичного пізнання. Однак цю суперечність не можна розв'язати шляхом заперечення однієї з її сторін. Справжнє наукове пізнання можливе лише за умови їх позитивного синтезу. Основою такого синтезу є вчення марксизму-ленізму, в якому у єдності виступають світогляд і метод, класовість і науковість. В марксистському світогляді об'єктивна закономірність відображується відповідно до класових інтересів, які захищає марксистська історична наука. Вони висловлюють тенденцію суспільного розвитку, історичний прогрес. Основа партійності в історичному дослідженні полягає в тому, щоб історик, зображуючи боротьбу сил прогресу з силами реакції, боротьбу прогресивних тенденцій з консервативними, не перебував у ролі пасивного стороннього спостерігача. Пізнання історичного минулого для кращого пізнання сучасного — в цьому смисл історичних досліджень, в цьому

¹⁶ W. Hofer. Назв. праця, стор. 146.

виявляється єдність партійності і об'єктивності історика¹⁷. Суспільні інтереси, якими він керується, роблять необхідним об'єктивне дослідження минулого.

Дійсно наукове, об'єктивне пізнання соціальних явищ можливе лише з позицій передового, революційного класу, корінні інтереси якого збігаються з закономірним поступальним процесом історичного розвитку. Тому історик-марксист, виходячи з світоглядних позицій пролетаріату, «...послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а виявляє, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність»¹⁸. У цих лєнінських словах показана корінна протилежність між комуністичною партійністю та буржуазним об'єктивізмом, що обмежується лише пізнанням поверхових зв'язків і відносин, не розкриває суттєвих закономірностей історичного процесу, затушовує класову природу і суперечливість суспільних явищ.

Протиставляючи традиційний буржуазний об'єктивізм з його лозунгом «безпартійної» історіографії комуністичній партійності, буржуазні ідеологи дедалі частіше йдуть у наступ проти марксизму, відкрито й рішуче захищаючи принцип буржуазної партійності. Загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі та банкрутство об'єктивістських концепцій буржуазної історіографії змушують буржуазних ідеологів дедалі частіше відмовлятися від маскування своєї партійності, що виявляється у войовничому антикомунізмі.

Однак це не означає їх повної відмови від об'єктивізму як одного з виявів буржуазної партійності. Для сучасної буржуазної історіографії характерні обидві ці тенденції в проведеному принципі партійності. Сучасний буржуазний об'єктивізм має різні форми, існує чимало відтінків, модифікацій загальної класової спрямованості буржуазної історіографії.

Можна виділити такі основні форми буржуазного об'єктивізму: 1) об'єктивізм прогресивних буржуазних істориків, що болісно шукають виходу з кризи буржуазної історичної науки; 2) об'єктивізм, що має метою замаскувати буржуазну партійність як ідеологічний засіб сучасної буржуазії в боротьбі проти марксизму-лєнінізму; 3) войовнича антикомуністична партійність деяких буржуазних ідеологів, яка, за їх думкою, не суперечить науковій об'єктивності історика.

Викриваючи буржуазний об'єктивізм як боягузливе прикриття класової позиції історика, слід враховувати, що не всі буржуазні учені можуть бути кваліфіковані як свідомі провідники буржуазної партійності в історичній науці під димовою завісою об'єктивізму, що не всі вони ставлять перед собою свідоме завдання викривляти і фальсифікувати історичний процес. Не зважати на це — значить займатися спрощенством і вульгаризацією¹⁹. Аналізуючи стан сучасної буржуазної історичної науки, не можна використовувати лише одну чорну фарбу, свідомо заплющувати очі на певні досягнення прогресивних буржуазних учених (М. Блок, Ж. Лефевр, А. Собуль, Е. Ліссагаре, А. Монтегю, Х. Горо, Г. Хальгартен, Ф. Фонер, Дж. Аллен, П. Алатрі та ін.).

В умовах, коли сучасну буржуазну історіографію захлеснув потік суб'єктивізму й волюнтаризму, ірраціоналізму та сваволі, агностицизму та песимізму, коли буржуазні вчені перебувають у рабській залеж-

¹⁷ Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich, t. I, Warszawa, 1953, стор. 48.

¹⁸ В. І. Лєнін. Твори, т. I, стор. 364.

¹⁹ Н. Стефанов. Относно партийността на историческата наука. — «Ново время», 1959, № 1, стор. 40.

ності від реакційної імперіалістичної політики, об'єктивізм частини вчених, що стоять на прогресивних позиціях і певною мірою перебувають на роздоріжжі, остаточно не розірвавши ще з буржуазною ідеологією, має певне прогресивне значення. В цьому випадку їх вимога «самостійності» науки, її «автономії» набуває певного позитивного змісту.

Прагнення ряду буржуазних учених до наукової достовірності на ґрунті буржуазного об'єктивізму повністю нереальне, але заслуговує позитивної оцінки, оскільки протилежне інтересам імперіалістичної буржуазії, що в будь-якій спробі створення наукової історії вбачає свого роду «хімеру, породжену глибоким нерозумінням природи... історії»²⁰.

Буржуазний об'єктивізм за своєю внутрішньою природою глибоко суперечливий. З одного боку, він намагається обґрунтувати «автономію науки», вільної від партійної ідеологічної боротьби, ідеал безстороннього історика, а з другого боку — висуває вимогу відображати сучасне життя суспільства, його актуальні інтереси й запити. У багатьох істориків ця суперечливість виявляється безпосередньо в практиці історичного дослідження, коли вони бувають змушені під натиском фактів або відійти від своїх теоретичних принципів, або, на догоду останнім, спотворювати історичні події. Тут беруть свій початок такі дві форми об'єктивізму: об'єктивізм у його традиційному розумінні, що склалося в буржуазній історіографії XIX ст., і об'єктивізм у формі відкритої буржуазної партійності, витриманої в дусі антикомунізму, що безпосередньо змикається з суб'єктивізмом.

Буржуазний об'єктивізм часто-густо перетворюється в суб'єктивізм, виявляючись порожньою балаканиною. Об'єктивізм і суб'єктивізм буржуазної історіографії при всій їх показній протилежності можуть не тільки уживатися разом, але й взаємоперетворюватися. Відомо чимало випадків, коли історик починаючи як об'єктивіст, перетворювався в суб'єктивіста й соліпсіста. Це стосується, наприклад, таких істориків і соціологів, як М. Вебер, Л. Готшалк, Е. Карр, Е. Мейер, Г. Моно, Е. фон Муральт, М. Кареев, П. Рікер, К. Хойссі, А. Тейлор та ін.

При запереченні історичної закономірності, коли втрачається об'єктивний критерій, а на його місце ставиться суб'єктивістська оцінка, що випливає з абстрактного ідеалу та моральних постулатів, побудованих у дусі кантівського категоричного імперативу, кінець-кінцем неминуче перемагає суб'єктивізм. Проблема наукової об'єктивності стає за цих умов принципіально нерозв'язуваною.

Так, західнонімецький історик Г. Ріттер, перетворюючи пізнання в інстинктивне прагнення історика до істини і підміняючи поняття об'єктивної істини поняттям суб'єктивної правдивості історика, опиняється в колі протиріч. Виступаючи на X міжнародному конгресі істориків у Римі, він говорив, що «об'єктивність є нічим іншим як способом дій історика, певним напрямом волі: вона є прагнення до безумовної правдивості, невідкупна любов до істини, що не лякається самоперевірки, якщо цього потребує справа»²¹. Захищаючи наукову об'єктивність, Г. Ріттер суб'єктивістськи перекидає її, і його об'єктивізм перетворюється в яскравий суб'єктивізм.

Буржуазні історики та філософи не можуть уникнути порочного кола вже при самій спробі визначення об'єктивності, вбачаючи її пе-

²⁰ I. Berlin. *History and Theory. The Concept of scientific History*. — "History and Theory", 1960, v. 1, № 1, стор. 31.

²¹ X Congresso Internazionale di scienze storiche. *Relazioni*, v. VI, Firenze, 1955, стор. 325.

редумови в таких суб'єктивних елементах, як «чесний розум і моральна сміливість» (Ш. Самаран)²², або як «невикорінюваний інстинкт мислячої істоти, споріднений сліпій волі А. Шопенгауера» (Х. Раппопорт)²³, «велика любов до істини» та «здорове критичне міркування» (А. Федер)²⁴, прагнення та здатність автора бути вільним від суб'єктивних впливів²⁵ тощо. В тих же протиріччях заплутався й Л. Готтшалк, намагаючись обґрунтувати, з одного боку, можливість досягнення об'єктивного знання шляхом безпартійного й безстороннього дослідження, а з другого боку, приходячи до висновку, про неможливість уникнення суб'єктивізму²⁶.

Об'єктивізм, що його розглядають буржуазні історики як найвищий ідеал науковості, зводиться ними до безсторонності та безпартійності дослідника. Історик, таким чином, не має права на оцінку фактів і повинен ухилитися від політичної боротьби, має служити «чистій науці», а не партіям, не «захопленням дня»²⁷. До такого розуміння «об'єктивності» схилялась більшість істориків ХІХ ст., які зробили своєю методологічною настановою формули Л. Ранке «wie es eigentlich gewesen» («як це власне було») ²⁸ та Ж. Мішле «résurrection integrale» («цілісне відтворення»).

На історичні явища «треба дивитися не очима партійної людини, ідеолога, сучасного мораліста, не з закутку якоїсь точки зору, а з позачасової висоти, спрямувавши погляд на тисячоліття історичних форм, якщо дійсно бажаєш зрозуміти велику кризу сучасності», — повчав О. Шпенглер²⁹. Як визнає швейцарський історик Л. фон Муральт³⁰, ще чимало істориків досі продовжують цупко триматися за це «класичне» поняття об'єктивності, поширюючи його на все історичне розуміння і прагнучи фотографічно чітко описати події.

Займаючись «чистим» описом фактів, вони намагаються зберегти свою «безсторонність», безпартійність, як це гадав і їх учитель «найбільший майстер об'єктивної історії» Л. Ранке (1795—1886), який бачив завдання історика в «суворому зображенні фактів». Наскільки був послідовний сам Ранке свідчить той факт, що, зображуючи в своїй «Історії Німеччини в епоху реформацій» Селянську війну, він чорнить її вождя Томаса Мюнцера, спираючись на завідомо брехливі й тенденційні описи його ворогів — Лютера та Меланхтона і ігноруючи твори самого Мюнцера³¹.

Дослідження, витримане в дусі «безсторонньої» фактографії, кінець-кінцем виявляється політично тенденційним. До речі, англійський історик А. Тейлор, визнає, що безпартійність праць буржуазних істориків ілюзорна, що «навіть найоб'єктивніші з них виявляють

²² L'histoire et ses méthodes, Paris, 1961, стор. XIII.

²³ Х. Раппопорт. Философия истории, СПб., 1899, стор. 112.

²⁴ A. Feder. Lehrbuch der geschichtlichen Methode, Regensburg, 1924, стор. 44—45.

²⁵ Wörterbuch zur Geschichte, Stuttgart, 1960, стор. 359.

²⁶ L. Gottschalk. Understanding History a primer of historical method, N. J., 1951, стор. 9, 43; Н. Кареев. Историки, Пгд., 1916, стор. 193—242; L. von Muralt. Der Historiker und die Geschichte, Zürich, 1960, стор. 3—7.

²⁷ Г. Вебер. Всеобщая история, т. 1, М., 1885, стор. VII, XII; Н. Кареев. Назв. праця, стор. 193—242, його ж. Историко-философские и социологические этюды, СПб., 1895, стор. 128 та ін.; M. Serejski. Historycy o historii, Warszawa, 1963.

²⁸ L. von Ranke. Sämtliche Werke, Bd. 33—34, Leipzig, 1877, стор. VII.

²⁹ О. Шпенглер. Закат Европы, т. 1, М., Пгд., 1923, стор. 33.

³⁰ L. von Muralt. Назв. праця, стор. 4.

³¹ О. Вайнштейн. Л. Ранке и современная буржуазная историография. — Критика современной буржуазной историографии, М.—Л., 1961, стор. 123.

пропагандистські тенденції, тим небезпечніші, коли їх прикриває зовнішня безсторонність»³².

Жоден історик ніколи не був безстороннім. Навіть середньовічні хроніки та літописи, були наскрізь прийняті політичними поглядами їх авторів, які безсторонньо висвітлювали сучасні їм події³³.

Тим більш, це характерно для буржуазного суспільства, де панує свідомість ізольованості індивіду та його позірної незалежності від суспільства. Це знаходить своє конкретне втілення в буржуазній історіографії у вигляді крайніх форм суб'єктивізму або уявного об'єктивізму, що мають тотожний вихідний момент, зумовлений природою буржуазного суспільства.

Тимчасом людина — це, насамперед, елемент системи певних суспільних відносин. Тому буржуазний історик у своїх працях свідомо чи несвідомо виходить з існуючої буржуазної дійсності, на догоду інтересам пануючого класу. Будь-який історик тісно зв'язаний з суспільним життям, з боротьбою класів, і йому немає потреби приховувати це, коли він висловлює інтереси передових сил суспільства. Навпаки, будучи зв'язаний з відживаючими реакційними силами, він всіляко намагається замаскувати цей зв'язок. Такий меті як раз служить лозунг «безпартійності» та «безсторонності». Апологетика існуючого, увічнення соціальної несправедливості потребують «об'єктивізму» та «безпартійної історіографії». М. Г. Чернишевський справедливо зауважив, що «реакціонери називають історика безстороннім тоді, коли він доводить, що старий порядок речей був добрим»³⁴.

Буржуазна партійність об'єктивізму виявляється в тому, що коли історик-об'єктивіст, зображуючи історичні події, пов'язані з класовою боротьбою, й не вдається до їх фальсифікації, то обмежується лише їх поверховим описом, забуваючи про найголовнішу вимогу об'єктивізму — нічого не прикрашати і не чорнити, називаючи речі своїми іменами³⁵. Навіть такі найбільші буржуазні історики, міцно зв'язані з реакційними класами та їх інтересами, як В. Ключевський не могли виконати цієї вимоги. В «Курсе русской истории»³⁶ він відводить повстанню під керівництвом С. Разіна всього кілька рядків і, зовсім замовчуючи інші селянські заворушення, докладно зображує особу царя Олексія Михайловича, присвячуючи йому 10 сторінок. Така політична тенденційність, маскована «безпартійністю», характерна і для сучасних істориків-об'єктивістів (А. Піренн, В. Тарн, Л. Февр, А. Тейлор, Г. Ріттер, Ф. Майнеке та ін.).

Об'єктивізм веде не тільки до затушовування класових конфліктів, до замовчування класової природи історичних явищ, до реакційних політичних висновків. Хіба не сказався об'єктивізм буржуазних істориків Англії в тому, що вони тривалий час не розробляли історії англійського робітничого руху, а якщо й цікавилися робітничим питанням, як Бельфорт Бакс, то вивчали його в Німеччині, Франції, але не в Англії³⁷? Хіба не виявляється класовий підхід, прикритий маскою

³² А. Тейлор. Борьба за господство в Европе. 1848—1918 гг., 1958, стор. 607; М. Довнар-Запольский. Исторический процесс русского народа в русской исторической науке, М., 1905, стор. 28.

³³ М. Покровский. Историческая наука и борьба классов, вып. 1, М.—Л., 1933, стор. 13—18; Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.—Л., 1947.

³⁴ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. V, М., 1950, стор. 660.

³⁵ P. Wetzel. Vom Wesen und Sinn der Geschichte, H. 2, Frankfurt am Main, 1953, стор. 19.

³⁶ В. Ключевский. Сочинения, т. III, М., 1957, стор. 240, стор. 320—329.

³⁷ E. Hobsbaum. Wohin gehen die englische Historiker? — „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“, 1959, H. 5, стор. 952.

об'єктивізму, у Д. Тревельяна, який виправдовує колоніальну політику британської імперії, або у У. Черчіля, який у своїй «Історії народів, що мовлять по-англійському» подає замість історії народів історію королів, полководців і міністрів колоніальної імперії? Про яку неупередженість англійського журналу «History today» можна говорити, коли більшість статей його присвячена біографіям так званих «великих осіб» — міністрів і полководців, а роль економічного фактору та масових рухів зводиться нанівець? У статті «Гітлер приходить до влади» наводиться докладний опис політичних інтриг, міжпартійної боротьби, але нічого не говориться про фашизм як останню ставку імперіалістичної буржуазії³⁸. Буржуазний історик не може бути «безстороннім» хоча б тому, що він розглядає історичні факти на основі певних категорій, які відображають соціально-політичну дійсність, тобто мають класовий зміст, і певних соціально обумовлених мотивів. Він неминуче симпатизуватиме одним суспільним силам і засуджуватиме інші, що суперечать його політичним переконанням. Опис історичних фактів таким ученим правдивий, коли вірно відображує їх природу, якщо ж суспільні відносини описуваної ним епохи зображуються з точки зору «безпартійності» і тим самим спотворюються, то його дослідження не може претендувати на будь-яку об'єктивність. «Об'єктивізм», що спотворює реальні суспільні відносини, заважає історикові проникнути в глибинні причини досліджуваних явищ, шкодить його науковому методу і може завести його на позиції суб'єктивізму. Як справедливо показала Є. Гутнова, саме внаслідок «об'єктивізму» А. М. Савін не зміг виявити провідної тенденції економічного розвитку Англії XVI ст. — зростання капіталістичних відносин у селі³⁹.

Сучасний буржуазний об'єктивізм модернізував застарілі теоретичні положення «об'єктивістської» історіографії XIX ст., визнає соціально-політичну обумовленість пізнання та його неминучу однобічність і обмеженість; твердячи тимчасом, що об'єктивна істина досягається шляхом сполучення всіх можливих різних точок зору⁴⁰.

Суб'єктивізм такого роду буржуазна ідеологія отожднює з дійсно науковою об'єктивністю і розглядає як могутній засіб у боротьбі проти лєнінського принципу партійності в історичній науці. Про це прямо пише, наприклад, Г. Геймпель, який твердить, що завдання «об'єктивістської» історії — зробити людину вільною від її «темних умовностей», однією з яких він вважає й партійність⁴¹.

Слід мати на увазі ще одну обставину, яка сприяє використанню об'єктивізму як зброї буржуазної ідеології в боротьбі проти матеріалістичного розуміння історії. Внаслідок того, що непринадність фальсифікаторських прийомів і методів буржуазної історіографії стає дедалі очевиднішою, деякі буржуазні історики, усвідомлюючи, що простим ігноруванням фактів і відкритими антикомуністичними атаками на марксистську історіографію мети не досягти, починають змінювати свою тактику і шукають більш витончених засобів і методів ідеологічної боротьби. В цьому випадку вони й використовують такий випробуваний засіб, як об'єктивізм, створюють ілюзію, що підходять до певних

³⁸ А. Колпаков. История врозницу. — «Новая и новейшая история», 1965, № 1, стор. 123.

³⁹ Е. В. Гутнова. Значение трудов В. И. Ленина для разработки проблем историографии средних веков. — Средние века, вып. XVIII, М., 1960, стор. 24—25.

⁴⁰ П. Хмылев. К. Маннгейм и проблема партийности исторического познания. — Методологические и исторические вопросы исторической науки, вып. 3, Томск, 1965, стор. 86.

⁴¹ H. Heimpel. Über Geschichte und Geschichtswissenschaft in unserer Zeit, Göttingen, 1959, стор. 14—15; W. Hofer. Назв. праця, стор. 148—149.

історичних явищ об'єктивно, але дають їх пояснення у повній відповідності з класовими імперіалістичними інтересами. Своїм реакційним антикомуністичним концепціям і теоріям вони намагаються надати наукоподібного вигляду. Такою тактичною виверткістю характеризується, наприклад, реакційна група західнонімецьких істориків на чолі з Г. Ротфельсом, яка під виглядом об'єктивізму проводить ідеї буржуазної партійності⁴². Викриття такого виду об'єктивізму, глибока аргументована критика його методології — важлива ділянка ідеологічної боротьби в історичній науці.

Критика буржуазного об'єктивізму повинна вестися по лінії як викриття його класових коренів, його партійно-політичної спрямованості, так і причин неспроможності методології об'єктивізму, з урахуванням при цьому його різних форм.

З одними істориками-об'єктивістами слід вступати в полеміку, показуючи помилковість їх поглядів, інших слід викривати як фальсифікаторів, даючи відсіч їхній антикомуністичній тенденційності. Останнє стосується насамперед тих істориків, які відкрито підкреслюють свій войовничий антикомунізм, буржуазну партійність, не приховуючи свого класового підходу до аналізу дійсності і обґрунтовуючи можливість наукової об'єктивності при буржуазній партійності. У звичайне розуміння «об'єктивізму» вони вносять такі найважливіші корективи, як необхідність тісного зв'язку з політикою та ідеологією пануючого класу, синтезу всіх можливих точок зору. Таким чином, від уявного об'єктивізму і «надпартійності» відбувається поворот на 180° до войовничого антикомунізму, релятивізму та суб'єктивізму, що видно на прикладі К. Ясперса та західнонімецького історика Г. Якобсена, які відмовилися від постулату «безпартійності»⁴³.

Особливо рішуче проводять свою партійність на противагу комуністичній партійності прихильники «презентизму» Б. Кроче, підкріпленого «інструменталізмом» Д. Дьюї — Ч. Бірд, К. Рід, Ф. Хайек, Д. Малін, К. Беккер та ін.⁴⁴. Від них не відстають і західнонімецькі історики Т. Шідер, В. Гофер, Г. Ріттер, В. Бессон, Г. Моммсен та ін.⁴⁵

Презентизм висуває вимогу безпосереднього зв'язку історика з інтересами імперіалістичних кіл, розглядаючи історичну науку як простий рефлекс поточної політики. Якщо історик-об'єктивіст констатує, що історія «підпадає під контроль певного політичного напрямку»⁴⁶, то прихильники презентизму й відвертого антикомунізму прямо вимагають від дослідника, щоб він невідмінно відчував себе «політичним істориком» і обирав свою проблематику виходячи з політичного життя свого часу⁴⁷, щоб його праці «не були відірвані від запитів сучасного життя»⁴⁸.

⁴² G. Lozek, H. Sygbe. *Geschichtschreibung contra Geschichte*, Berlin, 1964, стор. 18, 80—119.

⁴³ Современная философия и социология в странах Западной Европы и Америки, М., 1964, стор. 41; А. Самсонов. Объективность или тенденциозность? — «Военно-исторический журнал», 1965, № 9, стор. 21—32.

⁴⁴ А. Шаф. Презентизм — реакционная методология буржуазной историографии. — «Коммунист», 1955, № 16, стор. 68—82.

⁴⁵ W. Berthold, G. Lozek, H. Meier. Entwicklungstendenzen im historisch-politischen Denken in Westdeutschland. — „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“, 1964, H. 4, стор. 585—602; R. Rudolph. Die nationale Verantwortung der Historiker in der DDR. — „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“, 1962, H. 2, стор. 257—259.

⁴⁶ Dictionary of Sociology, N. J., 1944, стор. 142.

⁴⁷ X Congresso Internazionale die Science storiche. Relazioni, v. VI, Firenze, 1955, стор. 212; L. Ritter. Wissenschaftliche Historie, Zeitgeschichte und „politische Wissenschaft“, Heidelberg, 1959, стор. 4—10.

⁴⁸ R. Elze. Krise der Geschichtswissenschaft? — Wissenschaft und Verantwortung, Berlin, 1962, стор. 177.

За їх думкою, заклик до відокремлення, «автономії» історичної науки, її незалежності від політичної ідеології дискредитує істориків у суспільстві, шкодить самій науці. Вони намагаються обґрунтувати положення про те, що зв'язок історіографії з політикою впливає з внутрішньої структури історичного пізнання і тому не може суперечити «об'єктивізму» історика, тобто буржуазна партійність збігається з принципом об'єктивності історичного дослідження, що вона гарантує можливість відкриття історичної істини. Тому історикам-дослідникам пропонується внести відповідні корективи в свої розуміння об'єктивності, що узгоджувалося б з духом часу та політичними обставинами.

У зв'язку з цим гостро критикується ранкеанська концепція об'єктивності⁴⁹, якій протиставляється відверто партійна позиція. Традиційний буржуазний об'єктивізм, успадкований від історіографії XIX ст., викорінюється тепер як невірне розуміння об'єктивності, що заважає буржуазним історикам ефективно виконувати свою соціально-політичну функцію в сучасній ідеологічній боротьбі: «фальшиво трактована нашими істориками об'єктивність веде їх до абсурдної відчуженості від світу»⁵⁰.

Отже, щоб не бути «відчуженим від світу» вчений має розірвати з традиціями об'єктивізму і зайнятися грубою фальсифікацією історії на догоду інтересам імперіалістичної політики — такий логічний висновок випливає з усіх презентистських міркувань.

Між істориком-об'єктивістом та істориком, який відкрито проводить буржуазну партійність, але продовжує зберігати певні елементи «об'єктивізму» немає принципової протилежності. Якщо перший маскує свою партійність ідеєю «безпартійності», заперечує вплив на нього політичної кон'юнктури та сучасності, то другий відверто заявляє про свій зв'язок з політикою та сучасністю і намагається сконструювати свою точку зору шляхом синтезу різних соціально обумовлених «перспектив», елементів і сторін різних ідеологічних позицій (К. Маннгейм, Т. Літт, Е. Ротхаккер, В. Гофер та ін.) подаючи свою еkleктику як засіб досягнення об'єктивної істини, а свою політичну тенденційність як найвищий ступінь «наукової об'єктивності». Тому різниця між ними чисто зовнішня, перебуває в рамках тієї ж самої буржуазної ідеології, буржуазної партійності, що походить від спроб якнайкраще пристосувати буржуазну історіографію до потреб ідеологічної боротьби. Аналізуючи позицію тих, хто запекло виступає проти «застарілих позитивістських догм» «плоского об'єктивізму» (Арон, Марру, Ясперс, Бірд, Рід, Ренір, Поппер, Хук), неважко помітити, що вони тісними узами зв'язані з «об'єктивізмом», запозичуючи деякі його прийоми та методи і вносячи окремі корективи в тлумачення його ідей і положень, модернізуючи їх відповідно до завдань сучасної політико-ідеологічної боротьби. Отже, не буде помилкою вбачати в їх позиції ще одну різновидність сучасного буржуазного об'єктивізму, з яскраво підкресленою неприхованою антикомуністичною спрямованістю.

Щоб виправдати свій антикомунізм теоретично, вони особливо ретельно захищають соціально-політичну обумовленість історичного пізнання, говорять, що постановка завдань історичного дослідження значною мірою «визначається суспільно-економічною структурою»⁵¹,

⁴⁹ Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la commission Nationale des Historiens Hongrois, v. II, Budapest, 1965, стр. 437—438.

⁵⁰ P. Wetzel. Назв. праця, стр. 99.

⁵¹ A. Hoffman. Neue Aufgaben der Wirtschafts-Sozialgeschichte in Österreich. — „Anzeiger der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse“, Wien, 1965, № 1—26, стр. 66.

що «історіографія... не може обійтися ані без філософії, ані без політики і потребує політичних масштабів, суджень, як життєво необхідних елементів»⁵². При цьому робиться наголос на тому, що будь-яка класова ідеологія, будь-яка політика ведуть до спотворення історичних фактів і роблять неминучою тенденційність і фальсифікацію. Так приховуються класові корені буржуазної фальсифікації і вона набуває теоретичного виправдання. Г. Ріттер в одній з своїх праць висловив ту думку, що «будь-яка політична пропаганда потребує певної історичної картини» і що для неї «взагалі необхідна тенденційна фальсифікація історичної істини»⁵³. Класовий зміст всіх цих висловлювань очевидний. Фальсифікація зумовлена не природою історичного пізнання та його зв'язку з політикою і світоглядом взагалі, а глибокими причинами, що полягають в імперіалістичній політиці буржуазії та в класовій природі буржуазного історичного мислення. Адже ж найкраще оплачується те, що найбільш відповідає інтересам буржуазії.

Крім класових коренів фальсифікація має й філософські, що ховаються в методології, побудованій на суб'єктивному іdealізмі та релятивізмі, агностицизмі та волонтаризмі. Тому не можна зводити причини фальсифікації історії до констатації тієї обставини, що «історія в рабстві, що повсюдно виявляються напрями, які зловживають історією для своїх політичних і соціальних цілей»⁵⁴.

Сам собою зв'язок історичної науки з політикою не можна заперечувати. Слід тільки враховувати, яка це політика і якого класу,⁵⁵ враховувати уроки історії, історичний досвід попередніх поколінь у своїй повсякденній практиці, але для цього потрібний об'єктивний науковий аналіз історичних подій, сміливий революційний погляд на їх суть, спроможний розкрити їх суперечливість і тенденцію розвитку. Потрібне, крім того, вміння робити правильні й обґрунтовані теоретико-політичні висновки з досліджуваного фактичного матеріалу. Тут не місце політичній кон'юктурі. Залежність між історією та політикою подвійна: з одного боку, пізнання історичного досвіду сприяє виробленню правильної, науково обґрунтованої поточної політики, а з другого, сама сучасна соціально-політична практика дозволяє відкрити нові горизонти історичної науки, нові можливості об'єктивного історичного пізнання.

Партійність історичної науки — це, насамперед, її зв'язок з життям, з сучасною дійсністю. Проблема актуальності дослідження досить складна і потребує окремого розгляду⁵⁶. Вона специфічна для історичної науки і не означає лише розробку тем, близьких до сучасності, оскільки поняття «сучасність» ще не вичерпує всього обсягу поняття «актуальність».

Зв'язок між історичною наукою та сучасністю не можна розуміти вульгарно, спрощено-механічно. Під впливом сучасності висувуються завдання історичної науки, яка на основі аналізу пройденого шляху допомагає визначити суспільству наступні завдання. Політичний інтерес задовольняється наукою майже завжди опосередковано. Він врахо-

⁵² W. Hofer. Назв. праця, стор. 8.

⁵³ L. Ritter. Geschichte als Bildungsmacht, Stuttgart, 1947, стор. 25.

⁵⁴ J. Huizinga. Geschichte und Kultur, Stuttgart, 1954, стор. 98.

⁵⁵ Е. Жуков. История и современность. — «Коммунист», 1959, № 11, стор. 41—55; E. Engelberg. Politik und Geschichtsschreibung. — „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“, 1958, Н. 3, стор. 468—495; Ф. П. Шевченко. История и сучасність. К., 1965.

⁵⁶ П. Хмылев. Назв. праця, стор. 35—47; Б. Пономарев. Задачи исторической науки. — Всесоюзное совещание историков, М., 1964; История и социология, М., 1964.

ується у практиці дослідження не тільки через вибір відповідної тематики, але й виявляється в побудові концепцій та теорій історичного процесу, в теоретичних висновках і узагальненнях, у самій класовій спрямованості праці. Духу сучасності можуть відповідати не тільки історичні праці, присвячені розробці проблем новітньої історії, але й ті, що задовольняють практичні запити політичного життя суспільства в пізнанні історичного минулого, своїми висновками допомагають боротьбі прогресивних сил проти реакції, тобто звернуті в сучасність. Академік Б. Пономарьов правильно зазначає, що «проблема актуальності в науці — це не тільки проблема вибору теми, але й проблема рівня її розробки, проблема значення висновків з дослідження для сучасності»⁵⁷.

Разом з тим, слід відзначити, що наука розвивається за своїми внутрішніми закономірностями, що в ній самій присутній елемент «актуального», який спонукає її до дальшого розвитку⁵⁸. У неї є свої нерозв'язані завдання, свої вимоги до розробки методики та техніки історичного дослідження, логічного апарату науки тощо. Без самостійного вивчення цих проблем рух науки загальмується, а, отже, зменшиться ефективність самої науки в послідовному задоволенні запитів сучасного суспільства. Невеликою була б цінність історичної науки для потреб сучасності, коли б вона зупинилася в своєму розвитку на рівні праць Геродота, Сима Цяня, грецьких логографів або на рівні середньовічних хронік. Дослідження, викликані потребами розвитку самої науки, відкриттям і вивченням нових історичних фактів і джерел, також актуальні, відповідають духу сучасності.

Поняття партійності історичної науки дуже складне й багатогранне. Ленінський принцип партійності дослідження — найважливіша вимога марксистської методології історії, діалектико-матеріалістичного методу. Комуністична партійність докорінно протилежна буржуазній, що прикривається «об'єктивізмом». Ця різниця між ними полягає в самому розумінні історичного процесу, в методології дослідження, що базується на протилежних світоглядах.

⁵⁷ Б. Пономарев. Назв. праця, стор. 36.

⁵⁸ П. Хмылев. Назв. праця, стор. 46—47; М. Нечкина. Монография: ее место в науке и издательских планах.— «Коммунист», 1965, № 9, стор. 79.

Повідомлення

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ЗА РЕАЛІЗАЦІЮ ЛЕНІНСЬКОГО ДЕКРЕТУ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ НЕПИСЬМЕННОСТІ

І. Є. ПЕТРУНІН

26 грудня 1969 р. минуло 50 років від дня підписання В. І. Леніним декрету Радянського уряду «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР». Серед населення царської Росії віком від 9 років і старше неписьменних було понад 70%, а в національних районах ще більше.

Панівні класи робили все, щоб залишити трудящі маси в темряві й неучті. На Україні, наприклад, не було жодної державної школи з рідною мовою викладання, заборонялось видавати українську літературу, розмовляти національною мовою в школах, писати ділові папери та ін.

Великий Жовтень поклав край соціальному і національному гнобленню народів Росії, відкрив для них широкий шлях до будівництва соціалістичного суспільства, до оволодіння знаннями.

«Маси самі взялися за будівництво нової, соціалістичної Росії,— писав Володимир Ілліч.— Вони вчаться на своєму власному досвіді, на своїх невдачах і помилках, вони бачать, наскільки освіта необхідна для переможного закінчення тієї боротьби, яку вони ведуть»¹.

Ліквідація неписьменності серед населення була однією з головних передумов культурної революції і соціалістичних перетворень в усіх галузях. В. І. Ленін підкреслював, що «в країні неписьменній побудувати комуністичне суспільство не можна»². «Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки»³.

В. І. Ленін приділяв цій справі максимум уваги. Одним з перших заходів Радянської влади було створення Народного Комісаріату освіти РРФСР, а 9 листопада 1917 р.— Державної комісії по освіті. Відділ позашкільної роботи Наркомосу РРФСР очолила Н. К. Крупська *. 10 грудня 1918 р. РНК видав Декрет «Про мобілізацію письменних і організацію пропаганди Радянського ладу». Радянські, партійні органи, комбіді мали провести облік всього письменного населення для читання і роз'яснення декретів та інших законодавчих актів робітничо-селянського уряду, знайомити трудящих з поточною політикою⁴.

В. І. Ленін подавав значну допомогу Комуністичній партії України в усіх галузях державного, партійного і культурного будівництва. Особ-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 68.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 260.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 52.

* Пізніше цей відділ був перетворений у відділ політосвітроботи.

⁴ Сборник декретов и постановлений рабоче-крестьянского правительства по народному образованию, вып. II, М., 1920, стор. 37—38.

ливу увагу він приділяв розвитку української культури. Яскравим виявом цього є написаний ним і затверджений VIII конференцією РКП(б) (грудень 1919 р.) проект резолюції «Про Радянську владу на Україні». У цьому документі ставиться в обов'язок членам партії «всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури»⁵.

В складних умовах громадянської війни Компартія України керувала процесом радянського будівництва і створенням нової системи народної освіти. Поширювались декрети Раднаркому і досвід культурних перетворень у РРФСР, був створений Народний Комісаріат освіти УРСР на чолі з В. П. Затонським. Партія і уряд республіки приділяли неослабну увагу цим завданням. Так, 20 липня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило питання про діяльність Наркомосу, організацію шкільної справи на Україні. Про це говорилося на засіданнях РНК УРСР 19 червня, 2 липня, 4 серпня того ж року⁶. Водночас відбулися з'їзди і конференції учителів-комуністів, мітинги, збори, на яких трудящі підтримували заходи Радянської влади в галузі народної освіти.

У травні 1919 р. в Москві проходив I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти. На ньому двічі виступав В. І. Ленін, який закликав до мобілізації письменого населення на боротьбу з неписьменністю, проведення обліку всіх наявних книг і створення мережі бібліотек, які б сприяли піднесенню культурного рівня трудящих⁷.

31 травня 1919 р. відкрився I Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів Рад. З доповіддю про позашкільну освіту виступила С. І. Гопнер. З'їзд ухвалив, що найближчим завданням у цій справі є найскоріша ліквідація неписьменності в середовищі дорослих і підлітків.

Трудящі маси України, як і всієї країни, прагнули до знань і розширення політичного кругозору, під керівництвом комуністів створювали радянські культурно-освітні установи — народні будинки, клуби, хати-читальні, курси і школи грамоти, різні гуртки і т. п. У січні 1918 р. в Харкові відкрились вечірні курси для навчання грамоти членів профспілки деревообробників, в Луганську за ініціативою комуністів Комерційний клуб реорганізувався в робітничий, у містечку Макарові на Київщині в 1919 р. відкрито клуб, хату-читальню і школу для дорослих⁸. Цей процес проходив і в Києві, Кременчуцькому, Гадяцькому повітах та інших місцевостях. Крім навчання грамоті, слухачі в таких закладах вивчали рідну мову, арифметику, елементи географії й історію.

Ленінський декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР» став бойовою програмою і для всієї громадськості України. Декрет надав Наркомосу право мобілізувати все письмене населення для занять з неписьменними, використовувати з цією метою всі придатні приміщення, а також встановлював пільги для учнів: безплатне навчання і скорочення робочого часу у дні занять.

У липні 1920 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності (ВНКЛН). У серпні того ж року така комісія, очолювана головою ВУЦВК Г. І. Петровським, почала діяти й на Україні. Відповідні органи працювали в губернських, повітових і волосних центрах.

Активну участь у цій справі брали комуністи, комсомольці, члени

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 430.

⁶ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965, стор. 50—52.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 297—298.

⁸ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури, (1917—1920 рр.), К., 1961, стор. 123, 212.

КНС. Хоч і не вистачало вчителів, підручників, паперу, чорнила, олівців, палива і гасу для освітлення приміщень, у 1920 р. сітка лікнепів значно поширилась. Так, у Полтавській губернії працювало тоді 367 шкіл для дорослих⁹. В Гадячі під керівництвом партосередку ревком відремонтував школу, відкрив 3 учбових заклади для дорослих і залучив до роботи в них учителів. У с. Нехвороща Новосанжарського району на Полтавщині місцеві комуністи налагодили діяльність народного будинку, хати-читальні, бібліотеки і лікнепу¹⁰. У боротьбу з неписьменністю включились члени комсомольської організації заводу «Арсенал», створеної у березні 1920 р.¹¹

Місцеві органи Наросвіти видали спеціальні посібники. Так, полтавський губвідділ наросвіти у травні 1920 р. випустив буквар для дорослих тиражем 75 тис. примірників, на Одещині в серпні того ж року вийшло 20 тис. букварів¹².

Велику допомогу Україні подавав Наркомос РРФСР. У 1919 р. російські друзі відправили 16 вагонів підручників та іншої літератури. Під час денікінської навали підручники для УРСР друкувалися в Москві¹³. У 1920 р. в Донбас виїхав агітвагон Наркомосу РРФСР. Працівники його організували курси для вчителів лікнепу, забезпечили їх учбовою та методичною літературою, розповсюдили 50 тис. букварів та різне письмове приладдя¹⁴. Допомогали в цій відповідальній справі і червоноармійці. Політвідділ Української трудової армії, що працювала на відбудові Донбасу, за 2 місяці 1920 р. організував 127 бібліотек, 6 шкіл грамоти, 3 клуби, розповсюдив 1 662 підручники і багато політичної літератури¹⁵.

Ліквідація неписьменності провадилась і у військових частинах. Партія, комсомол, політвідділи Червоної Армії мобілізували для цієї роботи вчителів і обізнаних з грамотою військовослужбовців. Девізом часу став лозунг: «Письменний, навчи неписьменного!» У тяжких умовах громадянської війни навчались сотні тисяч червоноармійців. В результаті наприкінці 1920 р. на кожну тисячу бійців було 826 письменних, а у флоті — 942¹⁶.

21 травня 1921 р. Раднарком України ухвалив декрет «Про боротьбу з неписьменністю», в основу якого було покладено ідеї ленінського декрету від 26 грудня 1919 р. А виконувати його зобов'язали Головополітосвіту, в складі якої була Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю (Всеукрграмчека). Тоді ж ВУЦВК звернувся до трудящих та громадськості республіки з відозвою, прагнучи залучити до виконання поставлених завдань широкі маси.

Проте, у 1921 р. у зв'язку з великою розрухою, куркульським бандитизмом та голодом мережа лікнепів на Україні скоротилась у 5 разів.

У тяжких умовах відбудовного періоду радянські органи, комуністи, комсомольці, вчителі поширювали грамоту серед населення, виявляючи справжній героїзм. Велику увагу цій справі приділяла партійна організація Харкова. Тут працювала широка мережа лікнепів, до роботи в яких було залучено інтелігенцію¹⁷. В с. Хорішки Козельщанського

⁹ С. К. Гутянський. Назв. праця, стор. 162.

¹⁰ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, К., 1968 р., стор. 154, 763.

¹¹ О. Куркотов. Орденосный «Арсенал», К., 1968, стор. 78.

¹² С. К. Гутянський. Назв. праця, стор. 162.

¹³ І. Д. Золотоверхий. Назв. праця, стор. 202.

¹⁴ В. А. Куманев. Социализм и всенародная грамотность. Ликвидация массовой неграмотности в СССР, М., 1967, стор. 68—69.

¹⁵ І. Д. Золотоверхий. Назв. праця, стор. 301.

¹⁶ М. Зинovieв, А. Плешакова. Как был выполнен Ленинский декрет, М., 1961, стор. 17.

¹⁷ Історія міст і сіл УРСР, Харківська область, К., 1967, стор. 113.

району на Полтавщині молодь створила комсомольський осередок і розгорнула культурно-освітню діяльність на селі — відкрила клуб, налагодила навчання неписьменного населення. Комсомольці с. Кошманівка Машівського району під керівництвом партосередку відкрили першу в селі хату-читальню, організували курси та гуртки для ліквідації неписьменності¹⁸. Молода вчителька-комсомолка О. О. Вакуловська (пізніше заслужена учителька УРСР) з 1921 р. працювала в с. Володимирівці на Миколаївщині. Вдень вона навчала дітей, а ввечері — їх батьків, була ініціатором культурно-освітньої роботи серед селян. Самовіддано працювали в лікнепах в с. Сковородки Старокостянтинівського району на Поділлі заслужена учителька О. М. Бондарчук в селищі Жовта Річка на Дніпропетровщині М. О. Рябікіна та ін.¹⁹

Велике мобілізуюче значення мав заклик В. І. Леніна ліквідувати неписьменність до 10-ї річниці Великого Жовтня. У зв'язку з цим на початку 1923 р. була оголошена лікнепівська ударна кампанія. ЦК КП(б)У накреслив відповідні заходи і зобов'язав місцеві партійні організації всіляко сприяти їй.

Це питання обговорювалося на Всеукраїнській нараді культвідділів губпрофрад (березень 1923), на III з'їзді КНС України (травень 1923 р.). 23 серпня 1923 р. ВУЦВК звернувся до всіх радянських і громадських організацій з відозвою про участь у боротьбі з неписьменністю.

З метою мобілізації широкої громадськості на Україні, як і в РРФСР, в 1923 р. було створено добровільне товариство «Геть неписьменність!», головою якого обрали Г. І. Петровського.

В ході цієї кампанії організовувалися тижні, декади і місячники лікнепу, провадилися суботники, недільники та ін. За один такий тиждень, з 23 жовтня по 1 листопада 1924 р., товариство зросло до 260 тис. членів, зібрало 20 тис. крб. У 1924 р. воно утримувало на свої кошти 2,5 тис. лікнепів, де навчалось 100 тис. чол.²⁰ На кінець відбудовного періоду на Україні працювало 13 028 шкіл і пунктів лікнепу, в яких оволодівали грамотою близько 540 тис. чол.²¹ За переписом 1926 р. процент письменних на Україні дорівнював 63,6, в тому числі серед міського населення — 82,1, а серед сільського — 58,7%.

ЦК КП(б)У і уряд УРСР вживали ряд заходів щодо пошвавлення роботи товариства «Геть неписьменність!». Ще 5 серпня 1925 р. секретаріат ЦК КП(б)У обговорив діяльність Всеукрграмчека і товариства «Геть неписьменність!» і прийняв відповідну ухвалу. Були встановлені строки навчання в школах лікнепу — 3, 5 і 6 місяців. Окружками партії і ЦК ЛКСМУ зобов'язали зміцнити комуністами і комсомольцями апарат Грамчека²². ЦК ЛКСМУ прийняв постанову про участь комсомольців у роботі осередків «Геть неписьменність!». 4 березня 1926 р. Раднарком УРСР заслухав доповідь Наркомосу «Про ліквідацію неписьменності» і відзначив, що мережа лікнепів вийшла за межі бюджету і потребує додаткових асигнувань для чого було визнано за доцільне залучити кошти громадськості²³. Цьому питанню приділяли більше уваги місцеві партійні організації. Так, бюро Харківського окружного

¹⁸ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, стор. 438, 620.

¹⁹ Слово про народного учителя. Сторінки з життя і роботи учителів Радянської України, К., 1957, стор. 128, 152, 270.

²⁰ Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. К., 1963, стор. 59.

²¹ Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967, стор. 65.

²² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 41, арк. 64.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 569, арк. 280.

24 серпня 1927 р., обговоривши стан роботи серед селянства, відзначило недоліки і вказало на необхідність залучити бідноту до товариства ліквідації неписьменності. Секретаріат Одеського окружного партії (3 березня 1927 р.) відзначив незначну кількість жінок села в лікнепах і запропонував окрполітосвіті вжити заходів, щоб охопити навчанням ширші верстви селянок, особливо батрачок і незаможниць²⁴.

Соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства вимагали прискорення підготовки масових кадрів, а цьому перешкоджала неписьменність значної частини трудящих. XV з'їзд ВКП(б) підкреслив, що на шляху соціалізму стоїть культурна відсталість, для подолання якої потрібна енергійна боротьба. X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) в резолюції «Про завдання культурного будівництва на Україні» відзначив, що в республіці за 5 років ліквідували неписьменність 2 млн. чол., але залишилось ще 5 млн. неписьменних, з них 3,5 млн. жінок. З'їзд доручив ЦК КП(б)У забезпечити термінове розв'язання важливих завдань у галузі освіти²⁵.

Велику роль у мобілізації громадськості на цю боротьбу відіграв місячник лікнепу, розпочатий 1 серпня 1928 р. Він перетворився в масовий культпохід, в авангарді якого йшов комсомол. Під час кампанії комсомольці провадили облік неписьменних, залучали нових членів до товариства «Геть неписьменності!», збирали кошти для відкриття нових лікнепів, придбання підручників та учбового приладдя, обладнували приміщення. В культпохід включились робітники, вчителі, профспілкові та інші організації. Члени Політбюро ЦК КП(б)У В. Я. Чубар і М. О. Скрипник виступили із спеціальними закликами на підтримку цього культпоходу²⁶. ЦК ЛКСМУ мобілізував 500 комсомольців для лікнепівської роботи, зобов'язав комсомольські осередки виділити для індивідуального навчання неписьменних 10 тис. членів ВЛКСМ²⁷.

Організовано пройшов культпохід на Дніпропетровщині. Окружком комсомолу розробив його план, визначив головні завдання. Відповідні плани були складені райкомаами й осередками ЛКСМУ. Так, Межевський РК ЛКСМУ ухвалив виявити всіх неписьменних, навчити грамоті 200 батраків, для чого виділив 40 комсомольців. На заводі ім. Петровського члени ВЛКСМ організували 3 групи неписьменних, де навчалось 80 чол. Комсомольський осередок заводу ім. Комінтерна відкрив 2 школи лікнепу, які відвідувало 75 чол. Всього у культпоході взяло участь 1900 комсомольців. Вони навчили грамоті 7800 чол.²⁸

Значних успіхів домоглися й в інших округах. У Кременчуцькому окрузі мобілізовано 500 членів ВЛКСМ для ліквідації неписьменності серед селян. В Уманьському окрузі навчалось 14 тис. неписьменних, на Луганщині в лікнепі працювало 30 учителів-комсомольців, у Краснолуцькому районі комсомольці проводили заняття в 20 групах²⁹. В багатьох місцях організовувалися суботники і недільники. Так, під час недільника на підприємствах Артемівського округу було зароблено

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 105, арк. 203; оп. 70, од. зб. 131, арк. 87.

²⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 395.

²⁶ «Комсомолец України», 23, 26 жовтня 1928 р.

²⁷ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968, стор. 202.

²⁸ Наукові праці з історії КПРС.— Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 29, К., 1969, стор. 59—60.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 296, арк. 47; «Комуніст», 6 листопада 1928 р.

35 576 крб.³⁰ За місячник допомоги лікнепу в м. Харкові зібрано 100 тис. крб.³¹

Питання про прискорення темпів ліквідації неписьменності в республіці неодноразово обговорювалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. 18 січня 1929 р. Політбюро створило комісію на чолі з В. П. Затонським для опрацювання відповідних заходів. Підготовлені комісією пропозиції були схвалені 15 лютого 1929 р.

Велику мобілізуючу роль відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 17 травня 1929 р. «Про роботу по ліквідації неписьменності». У ній перед партійними органами було поставлено завдання протягом року ліквідувати неписьменність серед індустріальних робітників, а серед робітників радгоспів, членів колгоспів — протягом двох років.

Комуністична партія України активно включилась у реалізацію цих накреслень. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили 3 липня 1929 р. постанову «Про заходи по ліквідації неписьменності серед дорослої людності УСРР». 5 липня відбулось засідання Політбюро ЦК КП(б)У, яке заслухало доповідь голови Раднаркому В. Я. Чубаря і ухвалило опублікувати зазначену постанову-декрет³². ЦК ЛКСМУ та інші громадські організації підтримали програму, намічену партією та урядом.

У вересні 1929 р. на II Всеукраїнському з'їзді товариства «Геть неписьменності!» було обговорено доповіді Центрального правління товариства, Наркомосу УСРР, ЦК ЛКСМУ і ВУРПС і визначено головні завдання низових осередків у галузі дальшого поліпшення лікнепівської діяльності. З'їзд прийняв виклик РРФСР на змагання, в яке включились товариство «Геть неписьменності!», Наркомос УСРР, ВУРПС, ЛКСМУ та інші організації. Соціалістичне змагання за кращі показники в ліквідації неписьменності розгорнулось між округами, районами, містами, селами, підприємствами і окремими колективами республіки. Культармійцями і організаторами лікнепроботи в 1929/30 навчальному році працювало понад 300 тис. чол. Серед них були комуністи і комсомольці, вчителі й агрономи, письменні робітники та селяни, піонери і школярі. Характерно, що культпохід відбувався паралельно з масовою колективізацією сільського господарства і ліквідацією куркульства як класу. Н. К. Крупська з нагоди 10-річчя ленінського декрету про лікнеп писала, що «коли колгоспний рух розворушив усе село, почав ламати стару дрібновласницьку психологію, ...тільки тоді зрушилась з мертвої точки і ліквідація неписьменності. Тепер ясно — дні неписьменності вже полічені»³³.

За період від жовтня 1929 р. до квітня 1930 р. питання про хід кампанії серед населення Харківщини чотири рази розглядалось на секретаріаті (5 і 30 жовтня, 10 грудня 1929 р., 20 березня 1930 р.), двічі — на бюро окружкому партії (23 грудня 1929 і 23 січня 1930 р.)³⁴. В окрузі було охоплено навчанням 145 246 неписьменних і малописьменних³⁵.

Дніпропетровський окружком партії приділяв значну увагу поліпшенню цієї роботи. Стан справ обговорювався на бюро (25 липня і 16 вересня 1929 р.), секретаріаті (23 і 26 жовтня 1929 р.), а у квітні 1930 р. — на партнаradі при культпропі окружкому партії з участю представників громадських організацій і підприємств. В лікнепах округу

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 460, арк. 14.

³¹ Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки, Харків, 1959, стор. 543.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 104, арк. 130.

³³ Н. К. Крупська. Педагогічні твори в десяти томах, т. 9, К., 1966, стор. 384.

³⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 35, арк. 328, 294, 251, 82—84; од. зб. 33, арк. 529—530; од. зб. 38, арк. 36, 38.

³⁵ Боротьба трудящих Харківщини..., стор. 587—588.

працювало 14 тис. ентузіастів культпоходу, які навчали 120 тис. чол., з них 93,7% безкоштовно³⁶.

ЦК КП(б)У узагальнив результати проведеної роботи в постанові «Про підсумки ліквідації неписьменності на Україні в 1929/30 році та завдання на 1930/31 рік» (червень 1930 р.) і накреслив далішні заходи. Школами лікнепу навесні 1930 р. було охоплено 2 274 тис. чол. або на 30% більше запланованого³⁷.

Отже, завдяки великій організаторській та політико-масовій роботі партійних організацій, мобілізації громадськості в 1929/1930 навчальному році відбувся рішучий перелом у справі ліквідації неписьменності на Україні.

Проблему боротьби за грамотність неможливо було розв'язати без здійснення обов'язкового навчання дітей шкільного віку. XVI з'їзд ВКП(б) визначив, що «однією з вирішальних передумов культурної революції є ліквідація неписьменності, запровадження загального обов'язкового початкового навчання, а також реформа школи і здійснення політехнічної освіти»³⁸. Виконуючи це рішення, ЦК ВКП(б) 25 липня 1930 р. ухвалив постанову, згідно з якою в СРСР запроваджувалось обов'язкове навчання дітей 8—10 років і підлітків 11—15 років³⁹.

Керуючись настановами XVI з'їзду і рішенням ЦК ВКП(б), Компартія України мобілізувала громадськість республіки на їх виконання. Питання про лікнепроботу обговорювалося на засіданнях Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У (13 серпня 1930 р., 12 січня та 31 квітня 1931 р.), при заслуховуванні звітів райкомів партії: Каховського (15 січня 1931 р.), Прилуцького (5 квітня 1931 р.)⁴⁰.

Велику роботу проводили також ВУЦВК і Раднарком УРСР, ЦК ЛКСМУ, окружні, районні й первинні партійні організації.

9 серпня 1930 р. при Культпропі Дніпропетровського окружному партії відбулась спеціальна нарада, яка підбила підсумки лікнепроботи за попередній рік і схвалила заходи на 1930/1931 рік. 2 вересня бюро Верхньо-Дніпровського райкому КП(б)У схвалює план здійснення загального навчання по району⁴¹. 11 вересня 1930 р. партійний комітет ХТЗ, заслухавши питання про роботу лікнепу на заводі, ухвалив провести місячник лікнепу⁴².

Наприкінці 1930 р. виникла й поширилася така форма змагання на культурному фронті, як культестафета, що проходила по відповідних маршрутах (загальне навчання, політехнізація шкіл, ліквідація неписьменності і т. д.). Керував нею спеціальний штаб. Учасники естафети проводили облік дітей шкільного віку, а також неписьменних дорослих та підлітків і організовували їх навчання, відкривали нові школи, забезпечували їх підручниками й приладдям, турбувались про постачання дітей бідноти взуттям і одягом, налагоджували харчування в школах і т. д. Для допомоги дітям незаможних батьків створювались фонди всеобучу, до яких надходили кошти від недільників і суботників, проведених в містах та селах, а також відрахування з культфондів підприємств, колгоспів, профспілкових та інших організацій. Лише по 107 районах України на березень 1931 р. з цією метою було зібрано 1419 тис. крб.

³⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1337, арк. 99, 102, 85; од. зб. 1662, арк. 3.

³⁷ «Партактивист», 1930, № 7—8, стор. 73.

³⁸ КПРС в резолюціях..., ч. III, К., 1954, стор. 68.

³⁹ «Правда», 25 липня 1930 р.

⁴⁰ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 105, арк. 1; од. зб. 114, арк. 7—8; од. зб. 121, арк. 18; од. зб. 115, арк. 16; од. зб. 122, арк. 45.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 387, оп. 1, спр. 71, арк. 15; ф. 2717, оп. 4, спр. 25, арк. 57.

⁴² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 87, оп. 1, од. зб. 1, арк. 87.

Все це дало змогу залучити до шкіл майже всіх дітей 8—10 років і приступити до здійснення загального навчання в обсязі семирічки. Велику допомогу подав комсомол України, який направив на учительську роботу 10 тис. чол.

Щоб прискорити темпи ліквідації неписьменності, провадилися лікнепівські спартакиади, штурмові та ударні декади, культбуксир та інші форми мобілізації мас. Спільними зусиллями громадськості України на кінець 1930/31 навчального року школами лікнепу було охоплено 3571 тис. населення УРСР.

XII Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1931 р.) підбив підсумки проведеної роботи, прийняв рішення про остаточну ліквідацію неписьменності: в містах — серед трудящих віком 36—50 років, а по селах — 35—40 років⁴³.

Оргбюро ЦК КП(б)У 5 серпня 1931 р., обговоривши питання про попередні наслідки лікнепроботи в 1930—1931 рр. і завдання на 1931—1932 рік, ухвалило постанову, в якій зобов'язало всі партійні, комсомольські, радянські, профспілкові і кооперативні організації забезпечити виконання планів лікнепу, а також вказало конкретні форми їх участі в цій справі. Постановою передбачалась перебудова закладів лікнепу, які повинні були давати не тільки основи грамоти, але й знання за початкову школу, тісно пов'язуючи їх з практичною роботою. З цього часу, починається новий, вищий етап боротьби за народну грамотність — за якість навчання лікнепівців, широке їх залучення до соціалістичного виробництва і громадсько-політичного життя. Найбільші успіхи були досягнуті в м. Харкові — першому на Україні місті загальної писемності трудящих. 12 тис. колишніх неписьменних робітників стали ударниками на виробництві. Тисячі випускників лікнепів України вступили в ряди партії, продовжували здобувати освіту у середніх і вищих учбових закладах.

Здійснення загального навчання і ліквідація неписьменності проводились в умовах шаленого опору класових ворогів, які намагалися всілякими засобами зірвати лікнепівську кампанію. Вони не лише поширювали антирадянські вигадки, але в деяких місцях вдавалися до терористичних дій проти активістів культурного фронту. Так, у с. Жуківці Березанського району в 1926 р. куркулі вбили комсомольця-учителя І. С. Медведя. В лютому 1928 р. був убитий учитель с. Булахівки на Шепетівщині Г. Ф. Кравець. Від куркульської кулі в травні 1931 р. загинув учитель Л. Л. Василев з с. Демидова на Київщині. Але вороги не могли зупинити переможної ходи культурної революції.

На кінець першої п'ятирічки неписьменність серед населення України була в основному ліквідована. В школах лікнепу пройшло навчання понад 9 млн. чол. Це одне з великих досягнень культурної революції. Їх випускники ставали активними учасниками соціалістичного будівництва — учителями, агрономами, інженерами тощо. Серед них можна назвати імена прославленого токаря-новатора, лауреата Державної премії В. К. Семинського, зачинателів п'ятисотенниць.

Тільки Радянська влада, Комуністична партія, яку заснував і виховав В. І. Ленін, могли створити умови для успішного подолання неписьменності. Досвід парторганізацій України та інших республік Союзу РСР у ліквідації масової неписьменності трудящих має бути використаний братніми партіями країн, що недавно визволилися з-під колоніальної залежності і ведуть боротьбу за подолання ганебної спадщини панування імперіалізму й колоніалізму, за соціальні перетворення.

⁴³ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1931, № 9, стор. 216.

ПРО ЗАВОРУШЕННЯ ВИХОВАНЦІВ ПОЛТАВСЬКОГО КАДЕТСЬКОГО КОРПУСУ (1856—1865 рр.)

В. А. ДЬЯКОВ

Для історії суспільного руху в Росії епоха падіння кріпосницького права характерна тим, що порівняно з попереднім періодом опозиційні настрої (а слідом за ними і мережа революційних організацій) охопили в той час дуже велику територію й проникли набагато глибше у різні верстви населення, зокрема й у ті, які не виявили доти ніякої політичної активності. Підтвердженням останнього можуть служити події у Полтавському кадетському корпусі.

Губернські кадетські корпуси фінансувалися й комплектувалися переважно за рахунок дворянства губерній, приписаних до кожного з них. Полтавський кадетський корпус обслуговував насамперед Лівобережну Україну. У ньому переважали вихідці з дрібно-помісного або служилого дворянства. То було середовище, в якому опозиційні настрої не були рідкістю. У одних вони живились прагненням до послідовних буржуазних реформ, у інших («старосвітських» поміщиків) — панічним страхом перед будь-якими перетвореннями. Впливало і зростаюче невдоволення українців русифікаторською політикою царських властей. Все це відповідним чином перепліталось з діями тих соціально-економічних і політичних факторів, що зумовили революційну ситуацію у всеросійському масштабі.

1856 р. Полтавський кадетський корпус, що згодом здобув право повного завершення підготовки молодих офіцерів, останній раз вирядив своїх вихованців до Петербурга, де в Констянтинівському кадетському корпусі вони протягом 2—3 років оволодівали спеціальними військовими дисциплінами. Весною 1857 р. там сталась подія, яка показує, що на прибулих до столиці полтавчан впливали волелюбні ідеї. У багатьох з них були виявлені зошити з творами так званої «потаєної» поезії. Перелік цих творів не зберігся. Але не важко скласти про них майже безпомилкове уявлення, бо наявне зовсім невдовзначне ремствування начальства, що кадети «могли принижуватися підшукуванням віршів, сповнених або аморальністю, або злочинною зловмисністю і злочинним наклепом на все, що є священним для нас»¹. Такі зошити існували і в інших кадетських корпусах².

Розслідування, проведене після виявлення зошитів, установило, що винуватцями поширення «обурливих» віршів були вісім вихованців віком 16—20 років. Двоє з них приїхали з Орловського, решта — з Полтавського кадетського корпусу. Всіх їх було покарано³. Але «потаєна» література, як і доти, передавалася з рук до рук. Це підтвердилось і 1858 р., коли у кадета С. Левченка, який раніше виховувався в Полтавському кадетському корпусі, виявили зошит з виписками «з різних творів Іскандера»⁴. Під впливом статей О. І. Герцена та інших «недозволених цензурою» текстів група вихованців склала листа, призначе-

¹ ЦДВІА, ф. 320, оп. 2, спр. 329, арк. 47.

² В. А. Дьяков. Записные книжки А. А. Красовского и В. В. Хромецкого.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1962, стор. 418—422.

³ ЦДВІА, ф. 320, оп. 2, спр. 329, арк. 44—47.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109и, 1 експ., 1858 р., спр. 151, арк. 4.

ного, як це можна бачити з щоденника товариша Левченка — Броніслава Мішевського, для пересилання до газети «Колокол» через Г. Є. Благосветлова. У листі засуджувалися розпорядження корпусних начальників, «які жорстокістю і відсутністю будь-якого смислу нагадують, правда недалеко, але вже безповоротні часи, за яких з'єднані зусилля двох високопоставлених братів (військово-навчальними закладами при Миколі I відав його брат великий князь Михайло.— В. Д.), знищуючи в кадетах будь-яку людську гідність, готували з них замість синів батьківщини рабів для своєї власної особи»⁵.

1862 р. III відділення перехопило листа, надісланого колишньому вихованцеві Полтавського кадетського корпусу В. Р. Піленку його молодшим братом Євгеном, який навчався у Вільно в Олександрівському кадетському корпусі. Є. Р. Піленко писав, що разом із своїми товаришами читає «Современник», «Молодую Россию». Звертаючись до брата, як до однодумця й старшого товариша він заявляв: «...Я поважаю із сучасних літераторів Достоевського, Антоновича, Чернишевського, а з недавно померлих Добролюбова. Дізнайся, будь-ласка, за що «Современник» заборонений; я гадаю за статтю Чернишевського у квітневій книжці «Научились ли?»

Брати Піленки походили з Зінківського повіту Полтавської губернії. Батько їх помер, мати мала тільки 12 душ тимчасовозобов'язаних селян⁶.

Такими були випускники Полтавського кадетського корпусу, які залишили його в перші роки після Кримської війни. Чим пояснити їх «неблагонадійність», як її пов'язати з обстановкою в корпусі?

Навіть після царської цензури у мемуарних джерелах залишилися свідчення про те, що після Кримської війни опозиційні настрої охопили як вихованців, так і вихователів корпусу. Л. В. Картавцев, який виховувався в корпусі з 1852 по 1859 рр., згадував про збори кадетів на квартирі викладача воєнних наук поручика А. П. Ріттера, де «за склянкою чаю точилися жваві бесіди про звільнення селян, що має відбутися, про нові викривальні статті, які стали з'являтися в періодичних журналах». З великим інтересом, іноді ночами Картавцев читав «Современник» і, зокрема, статті М. Г. Чернишевського про викупну систему. Кріпосницькі порядки в країні і в армії критикували в розмовах з кадетами й інші викладачі. Вчитель словесності та інспектор класів П. І. Бодяняський, наприклад, за словами Картавцева, нерідко вів у коридорі з вихованцями бесіди, що переходили «на критику наших генералів, які після невдач Кримської війни позбулись поваги...»⁷.

Опозиційні настрої раз у раз проявлялися. У 1858 р. на настійну вимогу ротного командира І. Р. Тимченка-Рубана до війська було виписано кадета Ограновича за брутальне порушення дисципліни⁸; у 1859 р. вся 1-а рота «почала блазнювати у фронті»⁹. На цей час припадає тривала й уперта боротьба значної групи викладачів проти директора корпусу Н. І. Юр'єва. Це дійшло до найвищого начальства, яке змушене було дати відставку цьому безглуздому генералові.

За наявними мемуарними джерелами, боротьба ця зумовлювалась не особистими чварами, а відмінністю поглядів на виховання у при-

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109и, I експ., 1858 р., стор. 151, арк. 6.

⁶ ЦДВІА, ф. 725, оп. 57, спр. 223, арк. 1—3; ЦДАЖР СРСР, ф. 109и, I експ., 1862 р., спр. 361, арк. 4—7.

⁷ Л. В. Картавцев. Петровский Полтавский кадетский корпус в воспоминаниях одного из его воспитанников.— «Русская старина», 1890, № 5, стор. 398.

⁸ Там же, стор. 400.

⁹ И. Ф. Тимченко-Рубан. Из воспоминаний.— «Исторический вестник», 1890, № 8, стор. 314.

хильників віджилої вже миколаївської системи та їх противників. Уособлюючи старі порядки, генерал Юр'єв настроїв проти себе більшість викладачів та офіцерського складу, а також значну частину вихованців¹⁰. По корпусу і по всій Полтаві ширились частково правдиві, частково анекдотичні історії про безглуздя Юр'єва. У переддень різдвяних канікул 1858 р. їх передавали у вірші «Хваление акафистом, рекомое мужу лысу Никанору» (так звали Юр'єва). Цей «акафіст», за словами Картавцева, складений поручиком М. Н. Коллертом, вихованцями Велічковським, Прокоф'євим, Соболевським та Пушкаренком-Овсієнком, поширювався не тільки в корпусі, але й за його стінами.

Директор корпусу та його прибічники були переконані, що новий «пасквіль» створений групою викладачів, очолених колишнім семінаристом П. І. Бодянським¹¹. Наказавши стежити за його прихильниками, незабаром обманним шляхом Юр'єв добув екземпляр «акафіста», переписаного поручиком М. Н. Коллертом. З'явившись після цього на урок його брата (викладача математики), Юр'єв вчинив йому образливий рознос. Від імені майже всіх викладачів і багатьох офіцерів пішов до директора корпусу поручик Ріттер з вимогою, щоб той просив вибачення у Коллерта. А коли Юр'єв не погодився, до інспектора класів Бодянського було подано колективного листа з проханням, щоб він надіслав до Петербурга скаргу на Юр'єва.

Скоро до корпусу з столиці прибув генерал Шліппенбах. Він насамперед від імені царя оголосив догану всім, хто підписав скаргу, за те, що діяли «юрбою», і звільнив Бодянського від посади інспектора класів, арештував поручика Ріттера. Щоправда, і Юр'єва властям довелося усунути з посади директора¹².

Не минуло й півроку після цих подій, що зачіпили в основному викладацьке середовище, як у лютому—березні 1860 р. почалися заворушення серед кадетів. Досі про це було відомо тільки з розповідей І. К. Зайцева і І. Р. Тимченка-Рубана, а також замітки «Генерал — кулачний боець і дитячий кисіль», уміщеної на сторінках «Колокола» 1 вересня 1860 р. У своїй замітці О. І. Герцен викладав стисло події, посиляючись на одержаного листа, в якому не зазначались дати подій і прізвище головної діючої особи — нового директора корпусу генерала С. Тихоцького¹³. Дуже коротко, не вникаючи в суть справи, про ці заворушення згадав І. Ф. Павловський в офіційній історії Полтавського кадетського корпусу¹⁴.

Недавно авторові даного повідомлення пощастило виявити у фонді Головного управління військово-навчальних закладів досить велику справу з суугобо конфіденціальним листуванням між Полтавою і Петербургом про згадані «безладдя»¹⁵. Це різноманітний конкретний матеріал, що доповнює мемуарні джерела й дозволяє оцінити суть і розмах подій, зрозуміти їх зв'язок з тим, що робилось у Полтавському кадетському корпусі і як на це реагував Петербург.

«Безладдя» почалося 22 лютого 1860 р. у 1-му спеціальному класі, де виховувались юнаки від 17 років. У післяобідній час їм було наказано йти на додаткові лекції з російської мови й словесності, призначені в

¹⁰ Воспоминания старого учителя И. К. Зайцева. — «Русская старина», 1887, № 6, стор. 684—689.

¹¹ И. Р. Тимченко-Рубан. Назв. праця, стор. 309—312.

¹² И. Р. Тимченко-Рубан. Назв. праця, стор. 309—312; Л. В. Картавцев. Назв. праця, стор. 405—407; И. К. Зайцев. Назв. праця, стор. 684—689.

¹³ «Колокол», № 85, 1 вересня 1860 р., стор. 671.

¹⁴ Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840—1890). По официальным данным составил И. Ф. Павловский, Полтава, 1890, стор. 86—87.

¹⁵ ЦДІВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 1939, арк. 1—120.

зв'язку з тим, що протягом попереднього навчального року викладач часто хворів і програма не була виконана. Кадети відмовились, заявивши, що вони із цього предмета не подолають відставання і позапускають інші. Про своє рішення вони заздалегідь попередили начальство записками, вкладеними у класний журнал, а коли їх построїли, щоб вести на лекцію, вони не рушили з місця. Порядок намагались відновити черговий офіцер, ротний і батальйонний командири, але це не дало наслідків. Тоді доповіли новому директорові корпусу генерал-майору Тихоцькому. Він учинив допит, а потім арештував трьох фельдфебелів, які не стали на перешкоді «безладдя».

Наступного дня тривало розслідування. Кадети обіцяли, але не подали директорові письмове пояснення своїх вчинків і знову відмовились іти на додаткову лекцію. Їх упертість не зламали ні черговий офіцер, ні безпосередні начальники. Настала черга Тихоцького, який спочатку умовляв, потім — кричав і ударив кадета Циглера. Очевидець так описав цю сцену: «...Генерал Тихоцький примусив вихованців йти в класи, б'ючи в обличчя одного, штовхаючи інших. Вихованці побігли в клас; там вони отямилась, але, пам'ятаючи, що їх дуже образили, повертались у роту в страшенному розпачі, вигукуючи: «що з нами роблять!» Бліді, стривожені, плакали, молились богу, дехто знепритомнів»¹⁶.

У спогадах Тимченка-Рубана розповідається, що коли Тихоцький дав кадету три ляпаса «зчинився шалений галас і товкання», а директор корпусу «як крізь землю провалився». Згодом унтер-офіцер із вихованців Бабин, повідомив, що директор «утік бічними сходами, навіть без шапки». «Ця звістка,— за словами Тимченка-Рубана,— знову стривожила кадетів. Треба було бачити, з якою поспішністю вибігали вони з класу, вигукуючи: «Ми знайдемо його й у власній квартирі!»¹⁷.

На третій день заворушення стало ясно, що відновити дисципліну й примиритися з вихованцями начальству буде нелегко, бо директор розлютив і роздратував (вихованців) так, що вони не могли спокійно терпіти його присутність; навіть коли він заходив до церкви, дехто став блідим.

Боючись розголосу, Тихоцький намагався ізолювати корпус від зовнішнього світу. «На телеграфній та поштової станціях,— писав офіцер — брат одного з учасників заворушення,— окремі особи стежили, щоб вихованці нічого не передавали»¹⁸.

Кілька днів Тихоцький нічого не повідомляв у Петербург. Але 25 і 26 лютого надіслав туди дві телеграми (одну зовсім коротку, другу — з деякими подробицями), а 27 лютого — два повідомлення. Перше — у формі особистого листа начальнику штабу військово-навчальних закладів Д. В. Путяті, друге — йому ж докладну офіціальну інформацію. Впізнаючи факт рукоприкладства і всіляко висловлюючи своє каяття, Тихоцький просив дозволу «закінчити цю хоча й дурну, але дитячу історію по-домашньому»¹⁹.

Два наступні рапорти Тихоцького датовані 12 і 19 березня²⁰. Разом з іншими документами вони свідчать, що вихованці не припинили боротьби. У рапортах наводився перелік ряду індивідуальних провин, як порівняно дрібних (нешанобливе ставлення до офіцерів і викладачів, галас у церкві, порушення розпорядку), так і досить значущих (напад на вартових, самовільний вихід до міста на тривалий час і т. п.). Але

¹⁶ ЦДВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 1939, арк. 106; И. Р. Тимченко-Рубан. Назв. праця, стор. 317—319.

¹⁷ И. Р. Тимченко-Рубан. Назв. праця, стор. 318.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 1939, арк. 107.

¹⁹ Там же, арк. 4.

²⁰ Там же, стор. 13—18.

найбільше налякали Тихоцького не ці вчинки, а два колективні виступи старших вихованців.

Перший стався 14 березня. Щоб ізолювати 1-шу роту від решти вихованців, Тихоцький наказав перемістити її у віддалене приміщення на третьому поверсі. Виконати цей наказ рота спершу відмовилась, а потім погодилась, але за певних умов, які по суті знімали ізоляцію непокірних.

Другий колективний виступ відбувся у тій же роті 17 березня на уроці поручика Мамонтова, який назвав учасників заворушення 14 березня баранами. Щоб помститися, вихованці вирішили побити Мамонтова. Вони оточили його тісним кільцем, називали образливими іменами, але від побоїв той утік.

Хоч Тихоцький і розумів, що його влада похитнулась, він, однак, не хотів залишити події 14 і 17 березня без наслідків. Найактивніших учасників заворушення він наказав арештувати. Коли озброєні солдати служительської роти з'явилися для здійснення цього наказу, ледве не сталася сутичка, бо вихованці виявили готовність заступитися за своїх товаришів. І хоч десятеро було арештовано, активність кадетів остаточно вибила генерала із сідла: тон його рапортів став розгубленим, він благав Петербург про одне — якнайшвидше вислати представника, наділеного всіма повноваженнями для остаточного розв'язання справи.

Майже одночасно з рапортами Тихоцького до Петербурга надійшли телеграма полтавського губернатора і два послання губернських дворянських зборів²¹. У них відбивалась заклопотаність з приводу «безладдя» в корпусі, висловлювалось переконання, що Тихоцький нездатний оволодіти становищем, доводилась потреба негайного втручання зверху. А царська резолюція свідчила: «Все це дуже гірко. Генерал-майор Тихоцький навряд чи може залишатися директором. Подумати ким його замінити»²².

Для розслідування справи до Полтави виїхав директор Олександринського кадетського корпусу в Москві генерал-майор П. А. Грессер²³. Датований 16 квітня докладний рапорт про наслідки розслідування доповнює вищесказане. «...У цьому корпусі,— писав Грессер,— багато юнаків розумово добре розвинені, але горді й дратівливі... Виявляється в них багато свавілля, вони неохоче підкоряються властям і дивляться на всі порядки та внутрішню обстановку корпусу як на непотрібну формальність... Особливо обтяжені стрійовою частиною»²⁴. Грессер прийшов до висновку: «...Поступовий занепад дисципліни в корпусі почався з 1855 р. і розвивався, коли виникли чвари між генералом Юр'євим та інспектором Бодянським; тут якимось необережно було сказано вихованцям, що тілесного покарання для дозрілого віку не існує»²⁵.

Кажучи про «чвари» між колишнім директором корпусу Юр'євим і колишнім викладачем російської мови й словесності Бодянським, Грессер мимохіть торкнувся одного з факторів, що зумовили заворушення 1860 р. Зміни у поглядах на завдання й методи воїнського виховання, на всі існуючі в армії порядки було знаменням часу, і Полтавський корпус не становив винятку. Специфіка Полтави знайшла відображення в іншій галузі, зачеплений Грессером,— у викладенні ним своїх розмов з вихованцями про причину наполегливого відмовлення відвідувати додаткові лекції саме з російської мови й словесності. «Міркуючи з ними про потребу пізнання й вивчення російської мови,— писав Грессер,— вони неодноразово висловлювали мені свої якісь дивні ідеї

²¹ ЦДВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 1939, арк. 19, 1а—7а.

²² Там же, арк. 27.

²³ Там же, арк. 20—21.

²⁴ Там же, арк. 35, 38.

²⁵ Там же, арк. 35—36.

про малоросійську національність, про її власну літературу і взагалі дивляться на Малоросію як на особливий елемент»²⁶.

В середині квітня Грессер прийняв рішення: трьох вихованців виключити з корпусу, чотирьох — виписати в юнкери з трирічним строком служби до першого офіцерського чину»²⁷. Незабаром, однак, Грессера змінив новий посланець Петербурга — генерал-майор Політковський. Формально йому місія полягала в контролі над річними екзаменами. Фактично йому було доручено взяти на себе керування корпусом до прибуття наступника Тихоцького.

З численних повідомлень Політковського до Путяти та великого князя Михайла, що мали напівофіціальний характер, можна добути немало цікавого матеріалу. Одним з питань, що фігурують і у Тихоцького і у Грессера були міські відпустки вихованців. Політковський писав: «Під час відпусток (вони) не дотримуються в багатьох випадках установленого порядку і, крім того, дозволяють собі неправильні й непристойні міркування про своїх вихователів і заклад. До цього вихованці заохочуються і багатьма приватними своїми знайомствами, а особливо з молодими людьми, які самі ще не досягли ніякої досвідченості в житті»²⁸.

Конкретизуючи свої побоювання з приводу контактів кадетів з «недосвідченими молодими людьми», Політковський заявляв: «Неможливо не звернути уваги й на стосунки тутешніх вихованців з студентами не далеких від Полтави Київського й Харківського університетів. Багато студентів скупчується тут під час літньої ярмарки, і кадети, які сходяться з ними за посередництва спільних знайомих та родичів, запозичують у них судження й поняття, не схожі з тими, що прищеплюються в корпусі»²⁹.

Дуже непокоїв Політковського зміст літератури, що її читали вихованці. У наказі, що мав відновити підвалини, що похитнулися, він вніс таку вимогу: «З особливою дбайливістю й увагою стежити за добром читання для вихованців, усуваючи від них усякі твори, що залучають їх до непристойного роздумування й судження»³⁰.

Відзначив Політковський і вплив на події національного фактора, зокрема, тісний зв'язок між невдоволенням українців русифікаторською політикою царизму й соціальними суперечностями, що дуже загострилися в епоху падіння кріпосницького права. Він писав: «Переважання малоросійського елемента не може не діяти на вихованців, і дія ця тим сильніша, чим вік зріліший. Елемент цей не становить власне одну народність, у ньому є суміш національності з упертим невизнанням користі багатьох поліпшень у суспільному відношенні»³¹.

Політковський був настільки наляканий впливом на вихованців студентства і так званого «малоросійського елемента», що запропонував повернутися до старого порядку, тобто ліквідувати в Полтавському корпусі спеціальні класи. До його рапорту на ім'я великого князя Михайла Путяти додав свої заперечення. У них насамперед спростовувалась думка Політковського про погану підготовку вихованців корпусу. «Полтавчани,— писав він,— яких переведено до спецкласів інших корпусів, за висновками місцевих начальників, щодо успіхів у науках вищі за всіх своїх товаришів з інших губернських корпусів»³².

²⁶ ЦДВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 1939, арк. 45.

²⁷ Там же, арк. 36.

²⁸ Там же, арк. 74.

²⁹ Там же, арк. 87.

³⁰ Там же, арк. 76.

³¹ Там же, арк. 87.

³² Там же, арк. 92.

Пропозицію розсортувати полтавські спеціальні класи по різних столичних корпусах Путятя так само вважав неприйнятною з таких міркувань: «вісімдесят чоловік дорослих молодих людей з поганим спрямуванням, розміщені по столичних корпусах, можуть значно зіпсувати ті заклади, куди вони перейдуть»³³.

Не переконали Путятю й аргументи Політковського щодо національного руху. Він навіть не намагався заперечувати вплив цього фактора, але вбачав у цьому неминуче зло, яке властиве не тільки Україні і з яким не так просто боротися. «Щодо малоросійського елемента, що виявлявся між вихованцями корпусу, то таке виявлення повинно бути загальним у краї, і в цьому випадкові, де не був би вихованець, воно завжди залишиться при ньому», — писав Путятя. Далі, натякаючи на національні почуття поляків, литовців і білорусів у районі дислокації Полоцького й Олександрівського кадетських корпусів, додавав: «Невже суспільство, що оточує Полоцьк і Вільну, краще настроєно до уряду, ніж полтавське!?»³⁴.

Таким чином, вивчення всіх наявних джерел свідчить про тривалу й уперту боротьбу вихованців Полтавського кадетського корпусу в лютому—березні 1860 р. Вона була спрямована проти існуючих порядків в армії (тілесні покарання, приниження особи, дрібна регламентація побуту і т. д.), а частково навіть проти існуючого ладу (там, де йшлося про русифікаторську політику царизму на Україні).

У повідомленнях і записках Грессера, Політковського і навіть Тихоцького є ряд глухих натяків на «незгоди» серед офіцерського складу й викладачів Полтавського кадетського корпусу щодо завдань, методів і всієї системи виховання. Мемуарні джерела не залишають сумніву про існування в корпусі викладачів, які розходилися з офіційною точкою зору не тільки в галузі педагогіки, а й в оцінці всього існуючого порядку. Це були люди з різною політичною орієнтацією, починаючи від революційних демократів та майбутніх землевольців і кінчаючи звичайними лібералами або лібералами з відтінком українофільства. Кожен по своєму, а частково, безперечно, і погодженими шляхами вони поширювали серед вихованців опозиційні настрої, знайомили їх з «Колололом», «Современником» і творами «потаєної» літератури, сприяли встановленню контактів з учасниками визвольного руху за межами корпусу.

Довгі роки викладав історію, а один час був у корпусі наставником-наглядачем Д. П. Пильчиков (1821—1893). Він походив з міщан Харківської губернії, вчився в Київському університеті, був учасником Кирило-Мефодіївського товариства, одним із знайомих і шанувальників Т. Г. Шевченка³⁵. Вплив Пильчикова на своїх колег, а тим більше на вихованців був дуже значним. Це відзначив навіть офіційний історіограф Полтавського корпусу: «Запалом, але більше талановитістю відзначався викладач історії Пильчиков, який понад двадцять років послужив закладові. Знавець своєї справи, неуважна людина, ніколи не знав класа, куди йому треба було йти, а проте захоплював кадетів...»³⁶.

З 1856 по 1862 рр. історію викладав В. П. Шелкан³⁷. Випускник 1854 р. Дворянського полку (так до березня 1855 р. називався Костян-

³³ ЦДВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 1939, арк. 101.

³⁴ Там же, с. арк. 86, 88.

³⁵ Ф. Я. Прийма. Шевченко і недільні школи на Україні. 36. праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції, К., 1966, стор. 185—186.

³⁶ И. Ф. Павловский. Назв. праця, стор. 44.

³⁷ Там же, Списки, стор. 102. За даними Ф. Я. Прийма (назв. праця, стор. 186), Шелкан почав викладацьку діяльність у Полтавському кадетському корпусі в 1858 р. Здається, однак, що в даному випадку правильні дані у І. Ф. Павловського.

тинівський кадетський корпус), він вирішив стати викладачем і після тривалих занять історією витримав у Петербурзі відповідний екзамен. Можна припустити, що саме на той час припадає встановлення ним контактів з М. І. Утіним, що поклали початок їхній дружбі³⁸. Наявні джерела дозволяють скласти деяке уявлення про політичні переконання Щелкана та його діяльність під час перебування в Полтаві.

У грудні 1861 р. до штабу військово-навчальних закладів надійшла з III відділення така записка: «У Полтаві утворилась партія молодих людей, що привертає до себе увагу своїм спрямуванням думок, складанням статей, сповнених наклепу проти осіб тамтешнього керівництва і взагалі вчинками дуже негожими. До цієї партії належить і викладач Полтавського кадетського корпусу Щелкан»³⁹.

А. А. Іскуль фон Гільдебрант, який змінив генерала Тихоцького на посаді директора корпусу, у відповідь на запит, дав такий відзив про Щелкана: «Він молодий, дуже роботящий і знаючий, з блискучими здібностями, особливо відзначається великою пам'яттю; характер думок його і напрям ліберальні... Мені відомо, що він знайомий з деякими особами, що їх звинувачує тутешнє керівництво в анонімних наклепах, надрукованих у журналах і переважно в «Искре»*, але я майже з цілковитою певністю можу сказати, що жодна з цих статей не належить поручику Щелкану»⁴⁰.

Доброзичлива атестація директора корпусу тимчасово врятувала Щелкана від репресій, але атестація така аж ніяк не відповідала дійсності, що доведено подальшим розвитком подій. Влітку 1862 р. Щелкан був звільнений за «неблагонадійність» і, не зважаючи на туберкульоз, засланий у Астраханську губернію. З великими труднощами він добився дозволу виїхати за кордон для лікування. В червні 1863 р., вивши з Одеси, одразу ж установив зв'язки з революційною еміграцією, приєднавшись до найбільш радикальних її елементів. У вересні 1864 р. Щелкан з Александрії (Єгипет) написав до «Колокола» різкий антиурядовий лист і наполягав на публікації його, хоча сподівався скоро повернутися в Росію⁴¹.

Як з'ясував Ф. Я. Прийма, дуже цінні відомості про Щелкана містяться у щоденнику О. І. Строніна, який у ті роки був викладачем гімназії в Полтаві і одним з найактивніших діячів тієї ліберальної партії, що так непокоїла III відділення і місцеве начальство⁴². Сам він дотримувався досить поміркованих поглядів, що, втім, не вберегло його від тривалого заслання в Архангельську губернію. Про Щелкана, з яким Стронін був у постійних контактах, він писав: «...Я був завжди в антагонізмі з нашим місцевим радикалом, артилерійським офіцером, викладачем історії в кадетському корпусі Щелканом. Мені було все несимпатичним у нього і здавалось несправедливим навіть те, що він перечував будь-яку заслугу дворянства в нашій історії»⁴³.

На зміну Щелкану влітку 1862 р. до Полтавського кадетського

³⁸ Н. И. Утин-Герцену и Огареву. Публикация Б. П. Козьмина.— «Литературное наследство», т. 62, М., 1955, стор. 630.

³⁹ ЦДВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 5731, арк. 1.

* «Искра» — щотижневий орган революційно-демократичної сатири виходив з 1859 по 1873 р. «У журналі цьому, — писав Горький, — зібралась компанія самих різних і найбільш демократично настроєних людей того часу». — М. Горький. История русской литературы, М., 1939, стор. 216.

⁴⁰ ЦДВІА, ф. 725, оп. 56, спр. 5731, арк. 4—5.

⁴¹ «Колокол», № 197 від 25 травня 1865 р., стор. 1618—1619.

⁴² Докладно про О. І. Строніна див. Ф. Я. Прийма. Назв. праця, стор. 180—183 та ін.

⁴³ Ф. Я. Прийма. Назв. праця, стор. 186. Щоденник О. І. Строніна зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (ф. 752).

корпусу прибув випускник Харківського університету А. Л. Шиманов (народився 1836 р., рік смерті невідомий). 1858 р. брав участь у студентських заворушеннях, за що був на півроку виключений з університету. В Полтаві він ледве встиг приступити до виконання обов'язків викладача історії, як був заарештований і засланий до Курської губернії за участь у гуртках «крайнього малоросійського напрямку», а також за зв'язок з О. І. Строніним, В. С. Шевичем, В. В. Лободою та ін. Шиманов підтримував контакти і з активними діячами Харківсько-Київського таємного товариства Я. Н. Бекманом, В. О. Португаловим, М. Д. Муравським ⁴⁴.

Відомості про Д. П. Пильчикова, В. П. Щелкана й А. Л. Шиманова вказують тільки найбільш видимі з тих ниток, що зв'язували Полтавський кадетський корпус з суспільним рухом на Україні й за її межами. Під час заворушення 1860 р., так само як і в попередні та пізніші роки, вихованці зазнавали вплив не тільки з боку трьох перелічених діячів, але й цілого ряду опозиційно настроєних осіб за межами корпусу. Вихованці безперечно мали зв'язок з Полтавською громадою і з активною діючим комітетом недільних шкіл. А деякі з них, можливо, були зв'язані і з таємним товариством «Земля і Воля». Вже давно дослідники вважають ймовірним існування полтавського «відділу» цього товариства ⁴⁵. На основі нових даних підтримує таке припущення Ф. Я. Прийма. Щоденник Строніна, за його словами, містить пряме свідчення про те, що з Петербурга до Полтави приїздив «емісар від «Землі і Волі» набирати собі неофітів» ⁴⁶. Стронін пише, ніби він рішуче відкинув пропозицію, але це не означає, що так зробили інші: можливо, саме Щелкан став землевольцем.

Поширення нелегальних видань і «потаєної» літератури, боротьба з генералом Юр'євим, заворушення 1860 р., діяльність Щелкана та інших осіб залишили глибокий слід у свідомості вихованців Полтавського кадетського корпусу. Навіть І. Ф. Павловський, зв'язаний цензурою й становищем офіційного історіографа, відзначив це, говорячи про період, коли директором корпусу був А. А. Іксуля фон Гільдебрант (1860—1865 рр.): «...Напрямок маси, особливо в перші роки, був поганий; нерідко проявлялися у неї неслухняність і серйозні провини. Так тривало доти, поки не згладились з пам'яті враження минулих безпорядків, і вихованці, свідки їх не залишили закладу» ⁴⁷.

Серед учасників визвольного руху виявлено не менш як 20 осіб, так чи інакше зв'язаних з Полтавським кадетським корпусом. Це були викладачі Д. П. Пильчиков, А. Л. Шиманов, В. П. Щелкан. Окремі вихованці корпусу входили до військово-революційних організацій тих років або брали участь у різних антиурядових виступах ⁴⁸. Кадетські роки безперечно відбилися на їх світогляді й політичних поглядах.

А. Г. Фертов, який закінчив Полтавський кадетський корпус 1854 р., а потім три роки вчився у Дворянському полку, 1862 р. став одним з організаторів відомого протесту 106 офіцерів різних родів військ проти тілесної кари в армії ⁴⁹. У той час він був слухачем Академії генераль-

⁴⁴ Р. А. Таубин. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1960, стор. 388—389.

⁴⁵ Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-х годах XIX века, М., 1958, стор. 209—210.

⁴⁶ Ф. Я. Прийма. Назв. праця, стор. 181.

⁴⁷ И. Ф. Павловский. Назв. праця, стор. 80.

⁴⁸ В. А. Дьяков. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов (Библиографический словарь), М., 1967.

⁴⁹ В. А. Дьяков, А. Ф. Смирнов. Протест 106 офицеров.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1960, стор. 224—237.

ного штабу і входив до гуртка «генштабістів». Разом з Фертовим протест підписали ще п'ятеро колишніх вихованців Полтавського кадетського корпусу, які в березні 1862 р. перебували в Петербурзі й мали контакти з діючими там військово-революційними організаціями. Ось їх прізвища: Н. А. Арендаренко, А. П. Величковський, А. І. Гржимайло, А. Іванов, Н. С. Козлов. Двоє з них (Величковський та Козлов) разом з Фертовим пізніше брали участь у панахиді по страчених за революційну діяльність І. Н. Арнгольдту й П. М. Сливицькому⁵⁰.

С. А. Пфунт — випускник Полтавського кадетського корпусу в 1859 р., був учасником одного з великих антиурядових виступів — так званої «історії» в Інженерній академії, що її О. І. Герцен назвав подвигом 115 благородних офіцерів⁵¹.

Колішній вихованець цього корпусу М. І. Андрузький у червні 1862 р. брав участь в панахиді по Арнгольдту й Сливицькому, що відбулася під Варшавою в таборі на Повонзках; дуже ймовірно, що він був членом революційної організації офіцерів російської армії в Польщі⁵². На бік повстанців у 1863 р. перейшли колишні вихованці корпусу Н. Мюнстер, І. Волосевич і В. Милорадович.

Троє колишніх вихованців мали зв'язок з «Землею і Волею». Один з них — І. Г. Жуков був звільнений з військової служби в 1862 р. за дружні контакти з учасниками студентських заворушень в Києві. Згодом жив у Петербурзі й виконував доручення Центрального Комітету «Землі і Волі». Одне з них полягало в налагодженні зв'язків з революційними гуртками на Україні⁵³. Другий — Я. А. Орел-Ошмянцев — у 1862 р. притягався до відповідальності за спілкування з О. І. Герценом по справі «про лондонських пропагандистів», а пізніше, напевно, зв'язався з Московським відділенням «Землі і Волі»⁵⁴. Н. А. Грибоедов, який учився в Полтавському корпусі з 1851 по 1859 рр., за словами А. А. Слепцовой, був землевольцем і учасником спроби визволення М. Г. Чернишевського, очоленої Германом Лопатиним⁵⁵.

Залишається назвати ще одне трохи несподіване прізвище: Микола Олександрович Ярошенко (1846—1898), відомий художник-передвижник, один з найближчих соратників І. М. Крамського — автора ряду чудових картин на історико-революційну тематику. Микола Олександрович виховувався в Полтавському кадетському корпусі в 1855—1857 рр., а це значить — вчився у Щелкана, дружив з багатьма вихованцями, які виявляли «неблагонадійність». Кадетські враження залишили у нього слід на все життя. Зберігся датований 1862 р. малюнок олівцем, що ліг в основу відомої картини «В'язень» (1878 р.). Малюнок має назву «Дарова квартира», і на ньому є такий напис автора: «З 1-го листопада до 10-го я користувався даровою квартирою з усіма вигодами». Те, що зображено на малюнку, напевно, являє собою карцер у 1-му Петербурзькому кадетському корпусі, де він продовжував навчання у 1858—1863 рр.⁵⁶ Невідомо, чому опинився Ярошенко в карцері, але

⁵⁰ В. А. Дьяков. Петербургские офицерские организации конца 50-х — начала 60-х годов XIX века и их роль в истории русско-польских революционных связей. — Ученые записки института славяноведения, т. XXVIII, М., 1964, стор. 297.

⁵¹ Там же, стор. 292—294.

⁵² В. А. Дьяков. Революционная организация русских офицеров в Польше (1861—1863). Див. кн.: В. А. Дьяков, И. С. Миллер. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г., М., 1964, стор. 77—79; та ін.

⁵³ Н. М. Чернышевская. Воспоминания шестидесятника И. Г. Жукова. — Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1962, стор. 552—553.

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109и, с. а., оп. 1, спр. 257, арк. 4, та ін.

⁵⁵ М. Н. Слепцова. Штурманы грядущей битвы (из воспоминаний) — «Звенья», № 2, стор. 440—441.

⁵⁶ В. А. Прытков. Николай Александрович Ярошенко, М., 1960, стор. 17—23.

очевидно за десять днів, проведених у ньому, він передумав багато, згадував і Полтавський корпус. Саме це безперечно, допомогло йому в 1878 р. створити картину про революціонера-семидесятника, який потрапив у тюрму.

Підбиваючи стислі підсумки, навряд чи варт намагатися звести до купи всі порушені питання. Доцільніше виділити такі дві найважливіші галузі історії суспільного руху епохи падіння кріпосницького права: 1) революційний рух в армії; 2) суспільно-політичний рух на Україні. У кожній з цих галузей полтавські події дають чимало цікавих деталей, що доповнюють загальну картину першої революційної ситуації й показують широкий розмах опозиційних настроїв, глибоке проникнення їх в різні верстви російського суспільства.

З точки зору військового руху Полтава (неуніверситетське губернське місто, де був кадетський корпус, але не було військових частин, крім батальйона внутрішньої варті) за своїми умовами значно схожа з Новгородом. Як і в Новгороді⁵⁷, кадетський корпус, поряд з гімназією, був тут важливим культурним центром і водночас великим вогнищем опозиційних настроїв і антиурядових дій. Найістотнішим революціонізуючим фактором як у Новгороді, так і в Полтаві були видання Вільної російської друкарні, «Современник» і численні твори «потаєної» літератури. Там і тут у русі брали участь викладачі й старші вихованці, в обох випадках мали місце міцні контакти з цивільним рухом, особливо з студентським, за межами корпусу й міста.

Коли говорити про історію суспільного руху на Україні, то Полтава постає перед нами одним з великих його центрів, що мав певну вагу не тільки в українському, але й у всеросійському масштабі.

⁵⁷ В. А. Дьяков, В. Е. Фильгус. Новгородский гарнизон во время революционной ситуации 1860-х гг.— «Новгородский исторический сборник», вып. 10, Новгород, 1961, стор. 61—74; В. А. Дьяков, В. Е. Фильгус. Революционные кружки в Новгороде в 1859—1863 гг.— Революционная ситуация в России в 1859—1961 гг., М., 1962, стор. 491—504.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ЛІТОПИСИ САМОВИДЦЯ, ГРАБЯНКИ ТА ВЕЛИЧКА ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ УКРАЇНИ XVII ст.

М. Ф. КОТЛЯР

Так звані козацькі літописи — Самовидця, Грабянки і Величка, створені у кінці XVII — першій чверті XVIII ст., досі залишаються одними з основних джерел при дослідженні історії України другої половини XVII ст. взагалі й визвольної війни 1648—1654 рр. зокрема.

Проте досьогодні ці джерела недостатньо залучаються до вивчення української економіки другої половини XVII ст.

Грошовий обіг України другої половини XVII ст. надзвичайно складний і різноманітний. Дослідникові, який працює над українською історією того часу, доводиться зустрічатись у джерелах з великою кількістю найменувань грошових одиниць, з різними системами грошової лічби. Використання названих літописів допоможе історику розібратися у тогочасному складному грошовому господарстві України.

У літописах Самовидця, Грабянки і Величка йдеться про найрізноманітніші монети українського грошового обігу XVII ст.: талари, леви, червоні золоті і просто золоті, полталярки, чвертки, орти, тимфи, шостаки, чехи, шаги; про грошові реформи і навіть про спроби карбування суто українських монет; про хороші і погані монети.

Літопис Величка, найпізніший із згаданих за часом створення, є найбільшим за обсягом і найдокладнішим щодо опису явищ і подій. Зрозуміло, це джерело найбагатше й на відомості про грошовий обіг України. Проте слід мати на увазі, що Самовидець і Грабянка стоять ближче, ніж Величко, до описуваних подій. Крім того, у цих літописах є дані, яких немає у Величка, наприклад, про грошову реформу російського царя Олексія Михайловича. Тому свідчення нумізматичного характеру усіх трьох джерел слід розглядати паралельно.

У другій половині XVII ст. найбільш авторитетними монетами українського грошового ринку були талари*. Ними сплачували борги

¹ Летопись Самовидца по трем новооткрытым спискам (далі — Самовидець), К., 1878; Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с поляки... трудом Григория Грабянки собранная... року 1710 (далі — Грабянка), К., 1854; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самойл Величко, бывший канцелярист войска запорожского. 1720 (далі — Величко), ч. I—IV, К., 1848—1864.

* Талари — великі срібні монети, вагою трохи менше 30 г і діаметром в середньому 4 см. Уперше були викарбувані в м. Іоакімсталі (Богемія) у 1518 р., звідки пішла їхня назва «Joachimsthaler Münze». У багатьох країнах Європи, у тому числі на Україні, їх називали талярами. У Росії, навпаки, взяли за основу не другу, а першу половину слова і назвали ефітками.

один одному великі феодали, давали викуп знатні полонені під час нескінченних феодальних війн, у талярах укладались важливі торговельні угоди. Ось декілька прикладів вживання талярів на Україні, взятих з літопису Величка. Серед здобичі війська Хмельницького, повідомляє літописець, було чимало талярів битих (I, стор. 71). Захоплені у полон під Жовтими Водами і Корсунем польські пани пообіцяли козацтву багатий викуп: «Многии з них по две, по три, по чотири тисячи таляров битих» (I, стор. 73); у 1684 р. турки запросили до себе на службу козацьке військо, пообіцявши «на едного козака плати на месяц по 40 талярей битих» (II, стор. 538); у 1699 р. польський король Август II на влаштування пишного свята видав «з своєї шкатули десят тисяч таляров битих» (III, стор. 515).

Хмельницький літопис (виданий у 1878 р. разом із літописом Самовидця) зберіг звістку про те, що взятий у полон татарами під Старим Костянтиновим у 1648 р. пан Синявський викупився «за таляр сто тисяч и 20 тысяч» (Самовидець, стор. 79). Під 1697 р. Грабянка записав, що обложеним у Тавані козакам турки пообіцяли зберегти життя і дати «на всякого по пять талярей грошей» (стор. 253).

Охоче накопичували таляри феодали, у тому числі й українські. Наприклад, в описові майна Самойловича, складеному після скинення гетьмана, значиться 22 855 «таляров битих» (Величко, III, стор. 55). Великою кількістю талярів володів і Палій: «В першом глечики розбитом две тисячи шестьдесят и два талярей битих..., в другом розбитом глеку тысяча двесте двадцеть и пять талярей битих..., в третьем глеку целом тысяча двесте и пятьнадесят талярей битих и полталяра..., в четвертом — осемсот талярей битих без едного» і т. п. (Величко, IV, стор. 129—130).

Слово «битий» означає реальний таляр, карбовану монету. В XV—XVIII ст. таляр служив і лічильною одиницею: на таляри рахували різноманітні монети, у тому числі й дрібні. Наприклад, у 1705 р. на Чернігівщині було куплено млина за «талярей триста монети доброй личбы литовской»². Або: «отлупила шкатулку..., з которой винела талярей пятнадцать чехов»³ (монет вартістю у півтора гроша.— М. К.).

У 1687 р., за Величком (III, стор. 55), битий таляр коштував 3 польських золотих. Із джерела 1666 р. відомо, що на Лівобережжі таляр оцінювався у 60 коп. російських грошей, або у 3 золотих⁴. Такою ж була ціна таляра у другій половині XVII ст. і на Правобережжі⁵. Безумовно, це була середня вартість таляра, яка на феодальному ринку час від часу змінювалася залежно від ринкової кон'юнктури. Про ці коливання курсу таляра свідчать акти Львівського Ставропігійського братства — джерела, досі як слід не оціненого дослідниками західноукраїнської економіки XVI—XVII ст. У 1647—1650 рр. таляри йшли по 3 золотих і 1 грошеві⁶, а в 1692—1694 рр. — по 3 золотих 18 грошів⁷. Підвищення цін на високопробні таляри було викликане безперервним падінням якості польських та інших західноєвропейських монет дрібних номіналів.

² Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, збірка Лазаревського, № 50 557, арк. 1 зв.

³ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г., Чернигов, 1914, стор. 94.

⁴ Переписні книги 1666 р., К., 1933, стор. 6—9, 14, 15, 19 та ін.

⁵ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. I, т. XI, К., 1904, стор. 375, 409; ч. 6, т. I. Приложение, К., 1876, стор. 172.

⁶ АЮЗР, ч. I, т. XI, стор. 701—702.

⁷ АЮЗР, ч. I, т. XII, стор. 260, 264.

Поряд із талярами у козацько-старшинських літописах згадуються інші великі срібні монети — леви. У 1648 р. кримський хан зробив багаті подарунки Хмельницькому, які Величко оцінив таким чином: «Все тогдаж шацовано на три, албо и чтири тисячи левов» (I, стор. 48). Термін «лев» зустрічається і в інших місцях літопису (II, стор. 516; III, стор. 55, 281 та ін.).

Довгий час у нумізматиці існувала розбіжність думок щодо того, яку реальну монету українського ринку джерела XVII—XVIII ст. називали левом (або левком). Відомий дослідник грошового обігу середньовічної України В. А. Шугаєвський висловив думку, що леви — «якась велика монета, напевне, голландські левен-таляри». Згідно з його спостереженнями, у Старому Бихові на Чернігівщині у 1663 р. левок коштував 50 коп. російськими грішми, при ціні таляра у 60 коп.⁸ З ним погодився Є. Онацький, заявивши, що левом на Україні називали різновид таляра⁹.

І. Г. Спаський, дослідивши обіг талярної монети на Україні, стверджує, що левами іменували левенталяри, або левендальдери, у великій кількості накарбовані в Нідерландах, а потім і в інших країнах Західної Європи. Ці монети були схожими на таляри, мали майже однаковий розмір і вагу (вага талярів — 28—29 г, левендальдерів — трохи більше 27 г). Але левендальдери карбували із гіршого, ніж таляри, срібла, тому їхня вартість на ринку була нижчою від вартості справжніх талярів. Свою назву левендальдери одержали від зображеного на них лева¹⁰.

Левендальдери часто зустрічаються в скарбах, їх багато у колекціях музеїв УРСР, складених із знахідок на території нашої республіки. Отже, твердження В. А. Шугаєвського, І. Г. Спаського та інших вчених, що саме ці монети на Україні називали левами, спирається на твердий ґрунт скарбового матеріалу.

Проте у 1929 р. А. Єршов зробив спробу довести, ніби під назвою левів або левків на українських землях XVII ст. розуміли турецькі леви, тобто пістри, які, на думку автора, потрапляли на Україну через Крим¹¹. А. Єршов не був нумізмом, тому не надав значення твердженню В. А. Шугаєвського, що відсутність турецьких пістрів в українських скарбах XVII ст. означає і відсутність їх у тогочасному грошовому обігові України.

Топографія знахідок монет на території України доби феодалізму* відтворює цілісну картину українського грошового обігу за тисячу років, зокрема XVII ст. Виявилось, що турецькі монети, в тому числі й пістри, практично не зустрічаються в численних українських скарбах XVII ст. (1—2 випадки майже на тисячу скарбів XVII ст., зареєстрованих у нашій топографії). Це означає, що їх не було й на українському ринку того часу.

Проте можна припускати, що інколи українські джерела XVII—XVIII ст. левами називають турецькі монети. Але у цих випадках йдеться не про український засіб купівлі-продажу, а про поширені

⁸ В. А. Шугаєвський. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в., Чернігів, 1918, стор. 14.

⁹ «Наше минуле», 1918, № 2, стор. 221.

¹⁰ И. Г. Спасский. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654—1663 гг. — Археографический ежегодник за 1959 г., М., 1960, стор. 108—109.

¹¹ А. Єршов. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. — Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук, т. 29, К., 1929, стор. 110—114.

* Топографія складена автором розвідки і зараз готується до друку.

у самій Турції і Криму піастри, які там називались левами *. Можливо, що й згадані вище татарські дарунки Хмельницькому, Величко оцінив саме в левах — турецьких піастрах, що ходили й у Криму. Адже звичайно в українських джерелах великі суми грошей обчислюються в таллярах або золотих, але не у левах. Мабуть, ще в одному місці Величко пише про турецькі леви: під 1695 р. він розповідає, як кезикерменський бей обіцяв платити по 30—40 левів тим, хто побажав би стати біля гармат під час облоги Кезикермена російсько-українським військом (III, стор. 281).

Але здебільшого Величко називає не турецькі, а західноєвропейські леви—левендальдери: 1) у переліку іноземних монет українського ринку, які Петро I замінив російськими, серед інших великих західноєвропейських монет: напівталярів, ортів та ін. (II, стор. 516); 2) в описі майна скиненого у 1687 р. гетьмана Самойловича відразу ж після талярів названі леви (список же монет складено у відповідності до вартості останніх, від вищих номіналів до нижчих) (III, стор. 55). Те ж саме і в реєстрі скарбниці Палія: «Таляров чтириста и шестнадцать и червка. Левов битих сорок и три» (Величко, IV, стор. 123).

В ряді українських джерел XVII ст. паралельно з назвою «лев», «левок» вживається «левковий таляр»¹². Це знімає останні сумніви щодо реального змісту лева. Адже левендальдери були, по суті, різновидністю талярів. А Єршова ввело в оману одночасне вживання українськими джерелами терміна «лев» щодо західноєвропейських левендальдерів і (набагато рідше) турецьких піастрів.

При описі скарбниці Самойловича Величко прямо вказує вартість лева: «леви поставивши по копе, як тогдиж были» (III, стор. 55). З «Переписних книг 1666 р.» відомо, що на Лівобережжі копа західноєвропейських монет дорівнювала 50 російським копійкам¹³. З останнього джерела дізнаємось, що копійка коштувала 1,5 гроша¹⁴. Отже, лев повинен був дорівнювати 75 грошам. Трохи вищою була вартість лева на Правобережжі. Наприклад, у 1647 р. у Львові обрали «левкові таляри» по 81—81,5 гроша, а «старі таляри» (тобто, справжні.— М. К.) — по 91 грошу¹⁵. Подібне співвідношення між таляром і левом збереглося на Правобережжі в кінці XVII ст.¹⁶, хоч номінальна вартість обох цих типів монет значно підвищилася внаслідок різкого зниження якості дрібної монети у Речі Посполитій та інших західноєвропейських країнах у другій половині XVII ст.

Великі срібні монети — таляри і леви — були одними з найпопулярніших в українському грошовому обігу XVII ст. Але поруч з ними, переважно у великих фінансових операціях, виступають і золоті монети — так звані червоні золоті або просто червоні, як називають їх Самовидець, Грабянка і Величко.

Під 1673 р. у літописі Самовидця розповідається, що під час польсько-турецької війни, яка точилась на території Молдавії, турки послали у Крим до хана, «аби зараз вислал орду у Волоскую землю виганяти жолнеров, а на кожного татарина по два червоних плати» (стор. 118). У 1676 р. польські феодали зазнали поразки від турецьких військ і були

* Наприклад, у Кам'янецькій гродській книзі під 1699 р. записано, що якийсь Махмет-паша продав панові Гораздовському свого невільника Олексія, котрий коштував першому 80 «левкових», проте пан заплатив йому «своїми грішми» (тобто, польськими.— М. К.).— АЮЗР, ч. 6, т. I, К., 1876, стор. 234.

¹² Акты греческого Нежинского братства, К., 1883, стор. 73; АЮЗР, ч. I, т. XI, стор. 220, 373, 461, 642; т. XII, стор. 172, та ін.

¹³ Переписні книги 1666 р., стор. 5—9, 44 та ін.

¹⁴ Там же, стор. 6—9, та ін.

¹⁵ АЮЗР, ч. I, т. XI, стор. 701.

¹⁶ АЮЗР, ч. I, т. XII, стор. 181.

вимушені сплатити контрибуцію у «тридцять тисяч червоних» (Само-видець, стор. 131) *. Неодноразово згадує про червоні і Величко (I, стор. 283; II, стор. 354, 516; III, стор. 73, 123 та ін.).

Нарративні та актові джерела XVI—XVIII ст. називають червоними золоті монети — дукати,— у більшості випадків західноєвропейського походження і зрідка — східного. Назву «червоний» одержали, напевне, від кольору золота високої проби, з якого згадані монети карбувались у всіх без винятку країнах. Незалежно від «національності», усі дукати мали приблизно однакову вагу (у XVII ст. в середньому 3,5 г) і пробу металу, тому вільно долали державні кордони.

Звичайно українські джерела не зазначають, з якої держави походять червоні золоті, та це було б і нелегко зробити, адже на українському ринку, так само, як на ринках інших європейських країн, дукати приймали не за державною приналежністю, а залежно від ваги та проби металу. Лише в одному випадку, а саме — в описі скарбниці Палія, вміщеному у додатках до літопису Величка, названо види дукатів. І це легко пояснити — у казні полковника монети були, певно, розсортовані, чого не могло бути на ринку: «дукатов... Венкгерских пятьдесят и еден» (IV, стор. 124) і далі: «Венецких (дукатов) сто тридцет семь, а остаток рожних» (IV, стор. 130). Отже, у деяких випадках червоні згадуються під їхньою справжньою назвою дукатів.

Крім звичайних, одинарних дукатів, ці монети карбувались у 2, 3, 5, 10 разів більшої від стандартної ваги. У скарбниці Палія було в одній посудині «дукатов подвойних пятьдесят сем», у другій — «дукатов подвойних пятьдесят осемь, а великих дукатов (з которых в каждом по пяти червоних) пять, а поединковых семнадесят» (Величко, IV, стор. 124, 130). Великі дукати були насамперед засобом накопичення. Втім, і одинарні дукати рідко з'являлись на ринку. Вони вживались звичайно при торговельних угодах поміж державами і великими феодалами, для сплати контрибуцій, на платню воєначальникам і т. п. Наприклад, царський уряд встановив жалування козацькому гетьманові у розмірі тисячі «золотих червоних», тоді як козацькій старшині платили срібними монетами (Величко, I, стор. 406; III, стор. 32).

У наведеному Величком описі майна Самойловича вказана і тогочасна вартість дуката: «Червоних золотих 22 251..., поставивши претс червоний, як тогди ж бивали, по 6 золотих (польських.— М. К.)» (Величко, III, стор. 55). У середині XVII ст. у Галичині за червоний та кож давали 6 золотих¹⁷. Отже, червоний золотий коштував удвоє вище від таляра, який дорівнював 3 золотим. Подібне співвідношення між ними зберігалось до кінця століття¹⁸.

Коливання цін на українському ринку XVII ст., що породжувалось недосконалістю феодального способу виробництва, відбивалось і на риночному курсі червоних золотих. Наприклад, у 20-х роках XVII ст. помітно знизилась ціна грошей на Правобережжі. Під 1623 р. в актах Львівського Ставропігійського братства залишено надзвичайно характерний запис: «На церковь дано чырвоных злотых 50, котрые за упад-ненем ныне... монет вшелких чинят злот(их) 200»¹⁹, звідки виходить, що червоний коштував тоді не 6, а лише 4 золотих. А у 1688 р. червоні золоті йшли на тому ж львівському ринку по 7 золотих 12 грошів доброї монети²⁰ (золотий дорівнював 30 грошам.— М. К.).

* Те ж саме повідомляє і Грабянка: Ян Собеський заплатив туркам «тридесят тысячей червонцов» (стор. 222).

¹⁷ АЮЗР, ч. 1, т. XI, стор. 413.

¹⁸ Там же, стор. 499, 515, 711, 741; т. XII, стор. 181 та ін.

¹⁹ АЮЗР, ч. 1, т. XI, стор. 364.

²⁰ АЮЗР, ч. 1, т. XII, стор. 183.

На матеріалі топографії знахідок монет на Україні видно, що серед червоних золотих українського ринку XVII і наступного XVIII ст. рішуче переважали дукати Голландської республіки (інша її назва – Об'єднані Нідерландські провінції), за ними йшли угорські, германські та італійські дукати. Польські золоті монети досить рідко зустрічаються в українських скарбах XVII ст.; це можна пояснити тим, що у Речі Посполитій того часу карбування дукатів провадилось у скромних розмірах.

Як правило, таляри, леви і червоні золоті не використовували у щоденних торгових операціях, особливо у дрібних. Повсякденними, так би мовити, буденними засобами обігу на українському ринку другої половини XVII ст. були дрібніші монети, про найтиповіші з яких і йтиме мова далі.

При описі діянь Петра I Величко повідомляє, що цар «после баталии Полтавской со Шведом монету старовечную Полскую зо всей Малой России, то есть леви, орлянки, чвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядскии зо всей Малой России вивел и выгубил» (II, стор. 516). У наведеному фрагменті літопису йдеться про грошові реформи уряду Петра I, метою яких була стабілізація монетного ринку України і заміна в обігу західноєвропейської монети російською. Літописець назвав найпоширеніші монети українського ринку другої половини XVII — початку XVIII ст. Про леви йшлося вище; чвертки і полталярки — фракції таляра, відповідно $\frac{1}{4}$ і $\frac{1}{2}$; орти — монети вартістю у 18 грошів, що випускались у багатьох країнах Західної Європи. На Україні найбільшого поширення набули польські та brandenбурзькі орти. 1663 р. у Речі Посполитій розпочалось карбування монети офіційною вартістю у 30 грошів, проте за вмістом срібла вона ледве коштувала 18 грошів. Нову монету назвали тимфом — за ім'ям ініціатора її випуску, керівника Краківського монетного двору Андрія Тимфа. Зразу ж виникла різниця між офіційним і фактичним курсом тимфа. Ці монети, а також низькопробні і мідні соліди (або шеляги; про них мова йтиме нижче) витіснили з обігу більш високопробні монети, і в останній третині XVII ст. були головними повсякденними засобами купівлі-продажу Речі Посполитої, у тому числі й її українських земель. Шостаки — монети вартістю у 6 грошів. Чехами називали півторагрошовики — найбільш вживані монети у Західній Європі XVII ст. На Україні поширенішими від інших були польські, пруські і шведські (карбовані для Прибалтики) півторагрошовики. На українських землях і досі знаходять скарби із самих півторагрошовиків, часто досить великі.

У нумізматичній науці немає єдиної думки щодо реального змісту і вартості орлянок, шагів, осмаків і лядських. Термін «орлянка» дуже рідко зустрічається у письмових джерелах і являє собою чи не найбільшу загадку української нумізматики XVII ст. Є. Онацький вважав, що орлянка дорівнювала напівталярові²¹, проте його думка не досить обгрунтована. Крім того, у наведеному вище перелікові монет українського ринку, «вигублених» Петром I, поряд із орлянками названі і напівталяри, що робить майже неймовірним припущення Є. Онацького. Орлянками могли називати датські марки Христіана IV першої чверті XVII ст., що зберігались в українському обігові до початку XVIII ст. Про це свідчать численні скарби цих монет. Вартість такої марки ледве перевищувала вартість напівталяра. Оскільки не відомо, як називали датські марки українські джерела XVII ст., наше припущення можливе. Не виключено, що орлянки Лівобережжя відповідають «крестинкам»

²¹ «Наше минуле», 1918, № 2, стор. 220—225.

Правобережжя. У цитованих вище документах з архіву Львівської Ставропігії досить часто трапляються «крестинки», вартість яких на кінець XVII ст. дорівнювала приблизно $\frac{2}{3}$ таляра²².

Осмаки, напевне, не реальні монети, а лічильні одиниці. На них могли рахувати шеляги. На матеріалі «Переписних книг 1666 р.» автор підрахував, що осмак дорівнював російській дензі, отже, коштував півкопійки²³. Слід думати, що осмак був $\frac{1}{8}$ частиною шестигрошовика, тому що останній коштував 4 коп. російськими грішми.

Неясно також, чи існувала конкретна монета з назвою «лядский». Можливо, Величко вжив її як епітет. А. Ершов, посилаючись на відомий йому документ XVII ст., твердив, ніби лядский дорівнював половині гроша²⁴, але його думка потребує підтвердження джерел. На жаль, в останніх термін «лядский» зустрічається надзвичайно рідко.

Водночас термін «шаг» виглядає зрозумілим. Він неодноразово трапляється на сторінках літопису Величка. Під 1678 р. останній розповідає, як татари, котрі були при війську Ромодановського у кампанії проти турок, настільки зубожіли, що коней продавали за ніщо: «... по шесть шагов» (II, стор. 466). Серед грошей Самойловича було «копеек сребных 7533 золотих и шагов 9» (Величко, III, стор. 55), звідки можна зробити висновок, що шаг був лічильною одиницею. Це стверджується і записами «Переписних книг 1666 р.», де неодноразово згадані суми у шагах і осмаках. Із названого останнім джерела дізнаємось, що шаг дорівнював 2 коп.²⁵

Але шаг, певно, був не лише лічильною одиницею, але й реальною монетою. В. А. Шугаєвський звернув увагу на те, що в українських письмових пам'ятках XVII ст. з Лівобережжя не згадується монета вартістю у 3 гроші, потрійний гріш або трояк, як його називали у Речі Посполитій, дуже поширена у скарбах того часу. (На Правобережжі в актовому матеріалі зустрічається термін «потрійний гріш». Наприклад, під 1627 р. в актах Львівської Ставропігії названа сума «потройных [грошів] с пултораками золотих 140»²⁶. Зате в останньому джерелі немає терміна «шаг».) Оскільки у другій половині XVII ст. копія коштувала півтора гроша, шаг дорівнював трьом грошам і міг виступати в актах Лівобережжя як синонім потрійного гроша²⁷. Думка В. А. Шугаєвського підтверджується наведеним у Величка переліком монет українського ринку початку XVIII ст. (II, стор. 516), де шаг вміщено поміж шостаком (шестигрошовиком) і чехом (півторагрошовиком). Отже, йшлося про потрійний гріш — єдиний проміжний номінал між згаданими.

У джерелах XVII—XVIII ст. часто зустрічається термін «золотий». Не слід розуміти його буквально. Справжні золоті монети, дукати, називали червоними золотими. У документах про золоті говориться як про лічильні одиниці. Під 1654 р. Величко розповідає, що посол кримського хана поставив перед польським королем вимогу сплатити за спілку проти Хмельницького «шестисот тисячей золотих монети доброи, а безмал чи не битих талярей» (I, стор. 188). Отже, на золоті рахували биті таляри. У літописі Величка золоті згадуються досить часто. На них

²² АЮЗР, ч. 1, т. XII, стор. 190, 193, 194—196.

²³ Переписні книги 1666 р., стор. 10, 26, 29, 30, 38, 41 та ін.

²⁴ А. Ершов. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в.— Записки Історичної секції Всеукраїнської академії наук, т. 19, 1924, стор. 62—65.

²⁵ Переписні книги 1666 р., стор. 6.

²⁶ АЮЗР, ч. 1, т. XI, стор. 709.

²⁷ В. А. Шугаєвський. Назв. праця стор. 14—15.

лічили не лише таляри, але й леви і навіть червоні золоті (III, стор. 55). Але у більшості випадків на золоті рахували різноманітні дрібні монети, насамперед гроші (30 штук на золотий). У казні Самойловича серйозних монет було «копеек сребних 7533 золотих и шагов 9, чех 204 210 золотих» (III, стор. 55). Згадуються золоті і в літописі Самовидця (стор. 4, 90, 179, 198) та Грабянки (стор. 190, 213). Зв'язку з різноманітністю монетного асортименту українського ринку XVII ст. при торговельних угодах доводилось спеціально вказувати якими монетами виплачувались ті чи інші суми.

Вартість золотого щодо російських монет можна визначити, наприклад, на підставі такого запису з літопису Величка: у 1694 р. у Києві продали двір поблизу Межигірського монастиря «за 700 золотих або за 140 рублів» (III, стор. 237, 239), звідки виходить, що карбованець дорівнював 5 золотим або золотий — 20 коп. Ту ж саму ціну золотого вказує джерело 1666 р.: 20 алтин (алтин = 3 коп.) відповідає 3 золотим²⁸. Згідно з В. А. Шугаєвським, у середині XVII ст. золотий дорівнював 20 чехам, тобто півторагрошовикам²⁹ (чех = 1 коп.).

Монети українського обігу XVII ст. розподілялись сучасниками не лише на великі і дрібні, але й на добрі і погані. Вивчення даних джерел показує, що справа була не лише у вартості монети, але й у час її карбування. У Речі Посполитій в середині XVII ст. різко погіршилась якість монет. Польські монети другої половини XVII ст. були поганим навіть у порівнянні із сучасними їм монетами інших західноєвропейських країн, у сріблі яких також містилось багато лігатури (домішні міді, олова та інших неблагородних металів).

У 1697 р. на престол Речі Посполитої сів саксонський курфюрст Август II. Серед обіцянок, даних майбутнім королем польському панству, була й така: «Буде проведено реставрацію монети, наскільки у ту тешних краях поганої і зіпсованої, настільки у краях найсвітлішого курфюрста чистої і відбірної, і торгівля прийде у квітучий стан» (Величко, III, стор. 463). Курфюрст кривив душою, розхвалюючи власну монету, якість якої була, так би мовити, на середньоевропейському рівні, тобто досить низькою. Але Август II не погіршив проти істини, коли назвав монети Речі Посполитої «поганими і зіпсованими». Дійсно, з винятком хіба що дукатів, талярів і ортів, що випускались у невеликих кількостях, монети Речі Посполитої вражали іноземців своєю низькою якістю.

Під 1698 р. Величко відзначив у своєму літописі, що король Август II вирішив ліквідувати погану монету і робив спроби відкрити монетний двір (III, стор. 499). Августові II дісталась важка спадщина. Лише до початку правління Яна Казіміра (1649—1668 рр.) польська монета відповідала європейським стандартам. Але емісія Яном Казіміром величезної кількості мідних солідів з примусовим курсом (1659—1666 р.) так званих «боратинок», за ім'ям ініціатора їхнього випуску Тита Лівія Боратині, зруйнувала грошове господарство Речі Посполитої. Крім того, Ян Казімір дуже погіршив якість срібних монет.

Псування монети, що безперервно прогресувало, призвело до того, що гроші знецінювались, зростала дорожнеча, фінанси країни приходили в занепад. З польського обігу зникли таляри, орти, шестигрошовики, зменшилась кількість монет першої половини XVII ст., навіть дрібних, на ринку посіли панівне становище мідні соліди і тимфи, і ті й

²⁸ Переписні книги 1666 р., стор. 7, 10, 155 та ін.

²⁹ В. А. Шугаевский. Назв. праця, стор. 33.

другі з примусовим курсом. Таке становище зберігалось аж до часів Станіслава Августа (1764—1796 рр.)³⁰.

Благі наміри Августа II не були реалізовані. Як і раніше, в грошовому обігові Речі Посполитої переважали мідні соліди та тимфи. Виробництво монет при Августові II велось у малих розмірах, спроби уряду зупинити процес падіння курсу монет не мали успіху. На початку свого правління, у 1698 р. Август II змушений був визнати, що польські війська, які стоять у «закордонних фортецях», не мають можливості на свою платню купувати провіант, оскільки там «ходять не шеляги, а добра монета» (Величко, III, стор. 497). Становище не змінилось і у кінці правління цього короля.

З фінансових документів другої половини XVII ст. видно, що старі, добрі гроші коштували набагато дорожче від нових, поганих. Під 1667 р. у рахунках Львівського Онуфріївського братства записано: «Од пана Киприяна золотих чтири (одержали.— М. К.), продалисмо (ці.— М. К.) старіи гроше [за] золотих вусм и за грошів 20»³¹. Отже, золотий старої монети дорівнював 2 новим і 5 грошам. Проте це співвідношення між старою і новою монетою не було постійним, а залежало від риночної кон'юнктури. Відомо лише, що в середньому нова монета коштувала вдвічі дешевше від старої того ж самого номіналу. За матеріалами актів Онуфріївського братства, у 1688 р. битий таляр коштував у старій монеті 3 золотих 18 грошів, у новій — 7 золотих³²; тоді ж червоний золотий йшов по 7 золотих 12 грошів старої монети і по 14 золотих — нової³³.

Добрими монетами у часи, описувані Самовидцем, Грабянкою і Величком, вважали таляри і червоні золоті, незалежно від часу їхнього карбування, а також більшість монет першої третини XVII ст., в тому числі і дрібних, наприклад, півторагрошовиків. В описі скарбниці Львівської Ставропігії під 1690 р. є згадка про «один ворок з пултораками доброю монетою»³⁴, а в Овруцькій гродській книзі під 1687 р. написано, що старий півторагрошовик дорівнював новому тригрошовику³⁵.

У писаних латиною українських документах кінця XVII ст. стару, добру монету («*bona moneta*») протиставляють тій, що була в обігу («*currenti moneta*»). При цьому перша майже вдвічі дорожча від другої³⁶.

Хаотичний стан українського грошового ринку другої половини XVII ст. викликав занепокоєння російського уряду, який розумів, що для українського Лівобережжя не підходить російська монетна система, яка володіла тоді єдиним і незручним номіналом — крихітною срібною копійкою. У 1655 р. російський уряд, не припиняючи виробництва срібних копійок, розпочав емісію мідних копійок, які на вигляд не відрізнялись від срібних і були зрівняні з останніми в ціні. Крім того, у грошовий обіг Російської імперії вводилось близько мільйона західноєвропейських талярів із спеціальним царським тавром (так званих «ефимков с признаком»). Ця подія відбилась у літописах Самовидця і Грабянки, але обидва вони помилково датують її 1654 р. «Того ж часу и медяние копейки повстали, которые *розною* (помилка.— М. К.) ценою шли з

³⁰ M. Gumowski. Podręcznik numizmatyki polskiej, Kraków, 1914, стор. 106.— На Правобережній Україні тимфи були менш поширені, ніж в інших землях Речі Посполитої.

³¹ АЮЗР, ч. 1, т. XII, стор. 131.

³² Там же, стор. 181, 190.

³³ Там же, стор. 181, 183.

³⁴ Там же, стор. 221.

³⁵ АЮЗР, ч. 6, т. 1, Приложение, стор. 169.

³⁶ АЮЗР, ч. 1, т. XII, стор. 275.

сребрними. А таляр битий под печатю царскою был, которого по шес, золотих брано» (Самовидець, стор. 39). Майже тотожний відповідні запис у Грабянки, проте у нього вірно сказано щодо вартості мідні копійок: «которые *ровною* ценою из сребрными шли» (стор. 131).

Реформа Олексія Михайловича, за І. Г. Спасським, мала на меті створити спільну монету для Росії і України. Проте емісія мідних копійок із примусовою вартістю зруйнувала грошовий обіг Російської імперії, населення відмовлялось приймати мідь по ціні срібла, спалахнув так званий мідний бунт, після чого у 1663 р. довелося відмовитись від мідних копійок. «Ефимки с признаком» також не могли виконувати в Україні функції російської монети, оскільки до них ставились як до звичайних талярів.

Українське населення звикло до західноєвропейської монети різних номіналів. Найбільш поширеними монетами на Україні XVII ст., не тільки на Правобережжі, але й на Лівобережжі, були чехи (півторагрошовики або дрейпелькери) різних європейських країн, тому російський уряд живив заходів до створення і введення в український обіг чехів власного виробництва.

Під 1687 р. у літописі Величка викладається текст Коломацьких статей, в одному з пунктів яких висловлена турбота російського уряду про те, що козаки і міщани не визнають нові монети «царского величества». Гетьмана зобов'язали силою ввести чехи в український обіг «Чтоб те чехи ходили обикновенно, как инех государств такие же чехи ходят в Малороссийском крае» (Величко, III, стор. 49).

Тут йдеться про так звані «севські чехи», що карбувались у 1686 р. у м. Севську³⁷. Історія з цими монетами бере початок з 1675 р., коли гетьман Самойлович запропонував цареві Олексію Михайловичу для платні військові на Україні карбувати гроші на зразок польських півторагрошовиків, але з царським ім'ям³⁸. Царський уряд прихильно поставився до проекту гетьмана, і у кінці 1675 р. Самойлович одержав наказ карбувати чехи у Путивлі. Проте, як довів М. Н. Петровський, виробництво грошей у Путивлі не було розпочате³⁹. Однак ідею створення спеціальної російської монети для України все ж реалізували шляхом карбування севських чехів, які були досить низької якості і не викликали довіри у місцевого населення. Тому незабаром довелося припинити їх випуск.

Робились спроби створити українську монету і на Правобережжі. У 1658 р. між польським урядом і козацькою верхівкою на чолі з Виговським були укладені Гадяцькі статті, в яких визначались права й обов'язки українського козацького війська. Один з пунктів цієї угоди Величко викладає таким чином: «Волно будет ковати козацкую монету, на заплату тилко козацкому войску» (I, стор. 336). У літописі Грабянки те ж саме: «Гетману украинскому миндзу (монету.— М. К.) бити и оную на своего токмо войска плату употребити» (стор. 162). В додатках до літопису Величка вміщено більш повний текст Гадяцьких статей, де даний параграф доповнено таким чином: «Менница (монетний двір.— М. К.) для деланя чекану и всяких денег в Киеве, или где способнее усмотрено будет, имеет бити устроена» (Величко, IV, стор. 96).

³⁷ Докладно про це див.: М. Г. Деммени. К вопросу о чеканке севских чехов.— Записки Нумизматического отделения имп. Русского археологического общества, т. I, вып. II—III, 1909.

³⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. 12, СПб., 1882, стор. 169.

³⁹ М. Петровський. До історії путивльських «чехів». — Записки Українського наукового товариства в Києві, т. XXVIII, 1928, стор. 70.

А в іншій статті Гадяцької угоди сказано: «Деньги делать будут по обычаю княжества Литовского»⁴⁰.

Важливо підкреслити, що у текстах попередніх угод польського уряду з козаками (Зборівської, Білоцерківської) не було пунктів щодо карбування української монети. Напевне, польський уряд ішов назустріч сепаратистським тенденціям Виговського і його оточення, намагаючись відірвати від Росії українські землі. Для карбування козацької монети не було ні політичних, ні економічних передумов.

Закінчуючи огляд грошового господарства України другої половини XVII ст. у аспекті літописів Самовидця, Грабянки і Величка, не можна не згадати про відбите у цих джерелах нагородження у 1654 р. козацького війська золотими монетами від імені російського уряду. Цей факт по-різному викладається у всіх трьох літописах і не в усьому відповідає дійсності. У Самовидця сказано, що «присилано козакам жалованя копейки золотые, которая важила польталяра» (стор. 38—39). Грабянка уточнює вагу цих золотих: «Важила четверть червонного золотого» (стор. 131). Нарешті, Величко пише, що «каждому Козакове (дісталось.— М. К.) царского жалованя по червоному золотому малому» (I, стор. 191).

Нагородження козацького війська російським урядом спеціально досліджував І. Г. Спасський⁴¹, праці якого допомагають вірно уявити цю подію. У Росії до Петра I не існувало орденів чи медалей. Нагороджували за давнім російським звичаєм золотими монетами. Для українського війська було виготовлено велику кількість золотих монет. У червні 1654 р. представник царя П. Д. Протасьєв («значний персона») прибув «с государевым жалованьем, с золотыми» до Хмельницького, маючи на меті особисто нагородити козаків, але зустрівся з непередбаченими труднощами, через що обмежився врученням нагород гетьманові, його синові і Виговському, а роздачу золотих війську перепоручив гетьманові. Справа у тому, що Протасьєв привіз жалування на 60 тис. козаків, тоді як лише в таборі Хмельницького під Фастовим зібралось більш як 100 тис. Виникло побоювання, що обійдені нагородами зчинять «рокош» і не підуть на царську службу. Всупереч твердженням Величка, далеко не кожний козак одержав нагороду. З російських джерел відомо лише про нагородження 30 тис. козаків Золотаренка, а у фастівському таборі Хмельницького вручення взагалі не відбулось.

Згадані вище літописці зазначають, що царські нагороди були всі однієї вартості (малі червоні, золоті копійки). Насправді ж вони мали різний розмір і вагу. При відзначенні дотримувались субординації. Так, гетьман одержав нагороду вагою в «десять золотих», тобто дукатів (вагою приблизно в 34 г), Виговський — «в шесть золотых», Золотаренко — «в пять золотых», рядові ж козаки — в чверть золотого.

За російським звичаєм, жалувані золоті нашивались на одяг, для чого у монетах робили отвори. Однак, на жалуваних золотих 1654 р. як і збереглись до нашого часу, отвори трапляються рідко (лише на 17 з 60 відомих екземплярів). Напевне, українські козаки, незнайомі з російськими традиціями, знайшли нагородам застосування на ринку.

Слід відзначити, що грошовий обіг України другої половини XVII ст. і досі вивчений недостатньо. Великі можливості відкриває перед українською нумізматичною наукою дослідження актових джерел, насамперед, рахункових книг, подібних до Львівських Ставропігійських.

⁴⁰ Акты ЮЗР, т. 15, Спб., 1892, стор. 381.

⁴¹ И. Г. Спасский. Русские государственные награды в войске Богдана Хмельницкого в 1654 г.— Сообщения Государственного Эрмитажа, вып. XIV, 1958; його ж. «Золотые» — воинские награды в допетровской Руси.— Труды Государственного Эрмитажа, т. IV, Л., 1961.

ПРО ВИВЧЕННЯ «ЗАГАДКОВИХ ЗНАКІВ» ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В. С. ДРАЧУК

До числа пам'яток народної культури належать різні системи знаків. На території України особливи інтерес становлять так звані «загадкові знаки» Північного Причорномор'я, які поширились тут у перші століття нової ери. Про них є певні праці як дореволюційних, так і радянських учених¹, а також зарубіжних².

Дослідники стародавньої культури — історики, лінгвісти, етнографи, археологи, нумізмати, мистецтвознавці та інші — наполегливо намагались збагнути таємницю цих незрозумілих зображень, які зустрі-

¹ Н. Мурзакевич. Ольвийские древности.— Записки Одесского общества истории и древностей (далі—ЗОО), т. III, 1853, стор. 247, табл. VI; В. Юргевич. Ольвийская надпись.— ЗОО, т. VIII, 1872; П. О. Бурачков. О памятниках с руническими надписями, находящимися на юге России.— ЗОО, т. IX, 1875, стор. 194. А. И. Савельев. Два лапидарных памятника.— «Древняя и новая Россия», 1875 № 4, стор. 373; А. С. Лаппо-Данилевский. Скифские древности.— Записки русского археологического общества, т. IV, 1887, стор. 513; В. Юргевич. Камень с загадочными знаками, хранящийся в музее Одесского общества истории и древностей.— ЗОО, т. XV, 1899; В. Латышев. Загадочные ольвийские надписи.— ЗОО, т. XV, 1889; В. Шкорпил. Заметка о рельефе с надписью Евпатория.— Известия археологической комиссии, вып. 37, 1910, стор. 32, 34; М. И. Ростовцев. Античная декоративная живопись на юге России, Спб., 1914, стор. 298; И. Мещанинов. Загадочные знаки Северного Причерноморья.— ИГАИМК, вып. 62, 1933; В. Драчук. До питання про взаємовідносини деяких тамгових систем.— Науковий щорічник Київського державного університету за 1956 р., К., 1957, стор. 126—128; В. С. Драчук. Про деякі спірні питання вивчення знаків власності Київської Русі.— Студентські наукові праці, зб. XXIII, К., 1958, стор. 165—175; В. С. Драчук. Деякі пам'ятки із знаками на території України та Молдавії.— Студентські наукові праці, зб. XXVII, К., 1961, стор. 19—25; В. С. Драчук. Рец. на кн. Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья.— «Советская археология», 1962, № 4; В. С. Драчук. Стела со знаками из Теребовальщины.— «Советская археология», 1967, № 2, стор. 243—244.

² Th. Struve. Pontische Briefe, Rheinisches Museum für Philologie, вып. 25, 1870; Bela Posta. Archeologische Studien auf russischen Boden, Bd. III, IV, Budapest—Leipzig, 1905, стор. 433, 486; G. Kieseritzku und G. Watzinger. Griechische Grabreliefs aus Südrussland, Berlin, 1909, стор. 34, 41, 111; M. Ebert. Die frühmittelalterlichen Spangenhelme vom baldenheimer Typus.— Prähistorische Zeitschrift, Bd. I, Berlin, 1909, стор. 69—71; A. Götze. Ostthotische Helme und Symbolische Zeichen, Berlin, 1909, стор. 24; E. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 316—318, 436; В. Латышев. Inskriptiones antiquae, graecae et latinae orae septentrionalis Ponti Euxini, I, 105, 179; II, 423, 431; IV, 283, 447; J. Kostrzewski. Pismo obrazkowe, znaki własności czy symbole religijne?— Przegląd archeologiczny, zeszyt 3—4, rok II—III, Poznań, 1921, стор. 127—134; E. Mercklin. Antiker im Hamburgischen Museum für Kunst und Gewerbe—Archeologischer Anzeiger, Bd. 43, 1928, Berlin und Leipzig, 1929, стор. 453—454; K. Schuchhardt. Vorgeschichte vor Deutschland, München und Berlin, 1928, стор. 274; Herta Rupp. Die Herkunft der Zelleneinlage und die Almandin Scheibenfibel im Rheinland, Bonn, 1937, Bd. II, стор. 29; N. Morosan. Semn ieroglicif dintr und Kurgan din Basarabia, Chisinau 1938; L. Kozłowski. Zarys Pradziejów Polski Południowo-wschodniej, Lwów, 1939, стор. 100.

чались на найрізноманітніших за характером і призначенням пам'яток: мармурових плитах спеціального призначення, іграшках, виробках з золота і срібла, на глиняних посудинах і грузилах, на монетах і свинцевих гирях, кінській збруї, на бронзових котлах, розписові стін, виконаному визначними майстрами давнини, і т. п.

Лише старогрецькі й римські автори — єдині свідки найширшого використання «загадкових знаків» — могли б розповісти нащадкам про їх значення, проте — або вони обійшли їх мовчанням, або ж їхні описи не дійшли до нас.

І донині одні вчені вважають ці «загадкові знаки» тамгами тюркських і монгольських племен³, інші — спрощеним ідеографічним письмом скіфського суспільства⁴, знаками магічного характеру⁵ або символами буддійської релігії⁶. Деякі дослідники, вважаючи їх рунічним письмом, пов'язували появу знаків в Причорномор'ї з готами⁷. І, нарешті, на сесії Академії наук СРСР, присвяченій історії слов'ян у Криму, Н. А. Константинов у своїй доповіді висловив думку про те, що причорноморські знаки передували першому слов'янському письму — глаголиці⁸. Проте це припущення Константинова не тільки не дало вичерпної відповіді на питання, а внесло ще більшу плутанину у тлумачення суті «загадкових знаків», їх значення для вивчення економічного і культурного життя півдня України часів Римської імперії, для з'ясування відносин потомків древньогрецьких колоністів і римлян з місцевим населенням — так званим «варварським світом».

Першу спробу систематизувати всі наявні дані про знаки півдня Європейської частини СРСР перших століть нашої ери зробив 1933 р. І. І. Міщанинов⁹, який вперше звернув увагу на зовнішню подібність знаків різних систем. Проте багато положень Міщанинова не підкріплювалось достатньо аргументованими даними. Деякі ж питання залишились нез'ясованими. Тому надзвичайний інтерес викликала праця Г. Єніхена¹⁰, опублікована в Бонні 1956 р. Це була друга серйозна спроба узагальнити на науковій основі матеріал, пов'язаний з вивченням тамгоподібних знаків. Вчений помітив одну дуже важливу рису знаків не тільки сарматських, а й інших народів і племен іранського етнічного масиву — безперервний розвиток — і побудував на цьому таблиці, що блискуче ілюструють зміну накреслень одного і того ж знаку та утворення похідних форм.

Відкриття такої закономірності, здавалося б, дало ключ для розшифровки цих дивовижних і своєрідних пам'яток давнини, але дослідник обмежився тільки поділом сарматських знаків на окремі групи. Більше того. Він зробив неправильний висновок про те, що їх вихідною формою були численні царські знаки Боспору.

³ А. И. Савельев. Назв. праця, стор. 375.

⁴ А. С. Лаппо-Данилевский. Назв. праця, стор. 518.

⁵ М. И. Ростовцев. Назв. праця, стор. 298.

⁶ Herta Rupp. Назв. праця, стор. 29.

⁷ П. О. Бурачков. Назв. праця, стор. 504. Думка про приналежність знаків готам зустрічається і в інших працях: G. Kieseritzku und G. Watzinger. Назв. праця, стор. 34, 41 та ін.; K. Schuchhardt. Назв. праця, стор. 274; L. Kozłowski. Назв. праця, стор. 100.

⁸ Н. А. Константинов. Скифо-сарматские знаки на памятниках Причерноморья (к вопросу о происхождении славянского письма). — «Крым», 1951, № 7; Н. А. Константинов. Черноморские загадочные знаки и глаголица. — Ученые записки Ленинградского государственного университета, серия филологических наук, вып. 23, 1957.

⁹ И. И. Мещанинов. Загадочные знаки Северного Причерноморья. — Известия Государственной Академии материальной культуры, вып. 62.

¹⁰ H. Jänichen. Bildzeichen der königlichen Hoheit bei den iranischen Völkern, Bonn, 1956.

Помітивши ж подібність форм сарматських знаків з кушанськими, сасанідського Ірану та інших держав, Г. Єніхен припустив, що вони походять від іранських тамгових знаків і що знак будь-якої форми і накреслення був символом влади. Правда, знаки, виявлені на надмогильних пам'ятниках, стінах склепів, на різних ремісничих виробах, знайдених у похованнях, суперечили такій загальній схемі. Але це він пояснив впливом загробної символіки. Отже, дане дослідження не вирішило багатьох, давно назрілих питань історії сарматських знаків.

Через три роки вийшла з друку праця Е. І. Соломонік¹¹, де широко висвітлено все коло питань, пов'язаних із знаками перших століть нової ери півдня нашої країни. У цьому дослідженні, що є своєрідною енциклопедією, багато пам'яток з сарматськими знаками опубліковано вперше. Крім теоретичної частини, що складається з чотирьох розділів та частини, в якій описуються пам'ятки, автор подає загальні таблиці знаків Північного Причорномор'я, бібліографію, покажчик місць знахідок та зберігання пам'яток зі знаками. У першому розділі стисло викладено історію дослідження «загадкових знаків». Їх виникнення автор віднесла до часів родового ладу. З розвитком суспільства, розкладом первіснообщинної формації й появою приватної власності родові знаки стали знаками власності окремих осіб. Вони зберігали своє значення і в наступних формаціях, продовжували жити і за феодалізму, іноді навіть заміняючи письмо у тих народів, які його не мали.

Розглядаючи ці пам'ятки не відірвано, а в тісному зв'язку з суспільно-економічним ладом, Соломонік змогла зробити такий висновок: одночасно знаки служили для різних цілей, змінюючись і розвиваючись тільки в залежності від часу. В розділах «Про походження знаків» і «Про форми знаків» автор пише, що численні тамгові знаки північно-понтійської периферії античного світу занесені в Північне Причорномор'я сарматами¹².

Е. І. Соломонік зробила першу вдалу спробу класифікації та виділення основних груп пам'яток зі знаками. Всі знаки вона розділила на три великі групи: 1) на кам'яних плитах, стінах склепів і печер; 2) на різних виробах ремесла; 3) на монетах. Це дозволило дослідниці зробити ряд важливих наукових висновків: царські знаки Боспору використовувалися для підкреслення автохтонності правлячої династії; вони переходили у спадщину; на Боспорі існували спеціальні царські ремісничі майстерні, вироби яких клеймились; на надмогильних пам'ятниках ставилися знаки роду чи сім'ї померлого, а на зображеннях домашніх тварин — знаки власності (тавро). Цікаво зазначити, що Єніхен і Соломонік, спираючись на різні дані, прийшли до одного істотного висновку — знаки на зображеннях домашньої худоби — тавро. Таке тлумачення стає загальноприйнятим зараз у науковій літературі.

Однак багато питань щодо історії «загадкових знаків» ще не вирішено, зокрема, численної групи тамгоподібних знаків півдня України часів Римської імперії — так званих царських знаків Боспору Кімерійського.

В ФРН і Польщі вийшли праці Г. Гумбаха¹³ і Б. Наделя¹⁴.

Гумбах, ввівши в саму назву праці термін «сарматське письмо», почав її цілком правильною критикою поглядів Н. А. Костантинова. Але, на жаль, і висновків з критики не зробив. Більше того, всі його даліші положення виявились помилковими. Лише невелику частину «загадкових знаків» — ту, що має найпростішу форму зображення, Гум-

¹¹ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья, К., 1959.

¹² Там же, стор. 17.

бах відносить до тамгових. Сарматські знаки з складним зображенням, а також численні царські знаки Боспору, він вважає грецькими монограмами. А якщо знаки-монограми, то їх можна прочитати. Г. Гумбах розбиває знаки на складові елементи — нібито на букви грецького алфавіту. Знак Тіберія Євпатора він «читає», наприклад, як грецьке слово «сонце». Зображення на одній з плит перших століть нашої ери, знайдений у Бактрії, — як ім'я древньоіранського бога Сонця Мітри¹⁵.

З точки зору лінгвістичної «читання» знаків, як грецьких монограм, — невірне, оскільки порушує елементарні принципи побудови монограм¹⁶.

Незважаючи на помилковість побудов Г. Гумбаха, його монограма-теорія мала вплив на польського дослідника Б. Наделя, який теж побачив у деяких причорноморських тамгах перших століть нашої ери грецькі монограми. Перегукуючись з Єніхеном, він твердить, що тамговий характер знаків не суперечить їх магічному й обрядовому характеру. Таким чином, для Наделя кожний знак — поєднання трьох символів: тамгової, магічної й обрядової. Спільність зображень на знаках причорноморських та інших племен і народів, на думку автора, свідчить про спадковість знаків. При вивченні так званих «загадкових знаків» Північного Причорномор'я необхідно мати на увазі три різні культурно-історичні середовища: греко-античне, боспорсько-іранське і старотюркське. Названими працями й обмежується, по суті, історіографія тамгоподібних знаків перших століть нашої ери в Північному Причорномор'ї.

Наявність різних точок зору у цьому питанні спонукає до нових пошуків.

Перш за все, розбіжність поглядів щодо сарматської приналежності більшості подібних знаків перших століть нашої ери є безплідною, оскільки навіть знаки, запозичені в інших племен і народів, в сарматському середовищі набули нового значення, тобто стали сарматськими.

До числа знаків місцевого походження належать, на нашу думку, лише царські знаки Боспору Кіммерійського, оскільки вони виникли тут і зустрічаються тільки на предметах боспорського походження¹⁷.

Що ж до старотюркських елементів, згаданих у праці Наделя, то серед вірно датованих пам'яток часу існування сарматських знаків на сьогодні немає жодної, яку можна б пов'язати із старотюрками. Вони з'являються в Причорномор'ї пізніше.

Вивчення сарматських знаків показало, що прориси тамг, поширених у перші століття нової ери в Північному Причорномор'ї, переродилися з часом, як і в інших народів, в орнамент. До речі, на ранніх етапах тамгового орнаменту ще відчувається його зв'язок з родовим знаком¹⁸. Сарматські дзеркала, дуже поширені на півдні європейської частини СРСР, були, очевидно, одними з тих предметів «варварського

¹³ H. H u m b a c h. Die sogenannte sarmatische Schrift.— Die Welt der Slaven, VI, 3, Wiesbaden, 1961.

¹⁴ B. N a d e l. Uwagi metodyczne o badaniach nad tzw. zagadkowymi znakami Północnego Nadczarnomorza z okresu antycznego.— „Archeologia”, XIII, 1962, Warszawa, 1963.

¹⁵ H. H u m b a c h. Die Kaniska-Inschrift von Surkh-Kotal, Wiesbaden, 1960, стор. 12.

¹⁶ «Советская археология», 1966, № 3, стор. 299—301.

¹⁷ В. С. Д р а ч у к. До питання про взаємовідносини деяких тамгових систем.— Науковий щорічник Київського державного університету за 1956 р., стор. 126—128; його ж. Про царські знаки Боспору Кіммерійського.— Археологія, т. XXII, К., 1969.

¹⁸ В. Н. Ч е р н е ц о в. К истории родового строя у обских угров.— «Советская этнография», VI—VII, 1947, стор. 169—170, табл. V.

вжитку», де вперше з'явився тамговий орнамент. У V—VI ст. і пізніші орнаментальні схеми з'являються й на інших виробках, зокрема, на писаних наконечниках. Тут уже не може бути мови про зв'язок з родовим знаком¹⁹.

Знаки, прості за формою, виникали в різних племен і народів сімостійно, незалежно від будь-яких зв'язків. Це стосується і знаків в вістрях списів, що привертати до себе в різний час увагу вчених²⁰. Отже, немає підстав відносити їх до числа причорноморських знаків перших століть нової ери, як це роблять деякі дослідники²², посилаючись лише на зовнішню подібність форм. Такі форми виникали частіше в різних народів незалежно одна від одної.

Що стосується припущень Б. А. Рибаківа про давньоруське виробництво речей з Хацьківського і Мартинівського скарбів, то слід відзначити, що ці речі причорноморського виробництва. Про це свідчать переконливо праці М. Еберта, І. Гампеля та інших²².

Звичайно, не виключена можливість і місцевого походження деяких слов'янських тамг. Останнім часом Ю. Кухаренко в районі Прип'яті знайшов багато трапецієподібних підвісок з двозубими знаками, що належать до рубежу старої і нової ери.

Велика ж подібність форм сарматських тамг з кабардинськими, з тамгами тюркських і іранських народів, певна схожість зі знаками середньовічних городищ на Дону (Саркал, Маяцьке), Криму наштовхує на висновок — на всій земній кулі тамгові форми в основному однакові. І доки археологія не дасть вагомих доказів перехідних форм знаків, твердити про застосування населенням запозичених сарматських знаків не можна.

Про трансформацію сарматських знаків у письмо зараз можна говорити лише так: оскільки всі знаки були, власне, специфічними піктограмами, то вони використовувалися, звичайно, в сарматському суспільстві для примітивного «записування» та передачі певних відомостей. Говорити ж про більше немає ніяких підстав.

Незважаючи на недоліки розглянутих праць, кожна з них займе своє місце в загальних наукових пошуках, що їх уже понад сто років уперто ведуть учені різних країн. І слід тільки вітати інтерес до причорноморських знаків — цих дивовижних, своєрідних пам'яток минулого.

¹⁹ Bela Posta. Назв. праця, стор. 139, рис. 89; стор. 182, рис. 119; J. Hampe l. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Bd. II, Braunschweig, 1905, стор. 193—194, табл. 156, стор. 225—226, табл. 180; Б. А. Рыбаков. *Древние русы*. — «Советская археология», 1953, № 17, стор. 85, рис. 20, 2; стор. 97, рис. 15, 16—18. Поясні набори Б. А. Рибаківа відносять до виробів то причорноморських, то російських майстрів. Однак велика поширеність їх в Угорщині та інших місцях Європи і схожість з виробами майстрів Північного Причорномор'я і Боспору не залишає сумнівів щодо їх причорноморського походження. Про переростання ж тамг в орнамент див. В. Н. Чернецов. *К истории родового строя у обских угров*. — «Советская этнография», 1947, VI—VII, стор. 169—170, табл. V; В. П. Пожидаев. *Кабардино-Черкесская тамга и кавказский орнамент*. — Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, Нальчик, 1948, стор. 256—262.

²⁰ A. Götze. Назв. праця, стор. 24, рис. 3; W. Antoniewicz. *Zelazne ozdoby inkrustowane z Kamienicy*. — *Przegląd archeologiczny*, t. I, zes. 3—4. 1920; J. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 127, рис. 1, 1—15; K. Schuchhard. Назв. праця, стор. 275, рис. 233; M. Smiszko. *Grot z runicznym napisem z Rozwadowa nad Sanem*. — *Wiadomości Archeologiczne*, t. XIV, Warszawa, 1936, табл. XX; L. Kostrzewski. Назв. праця, 1939, стор. 100, табл. XXVII, 39; Э. И. Соломоник. Назв. праця, стор. 43—44.

²¹ Э. И. Соломоник. Назв. праця, стор. 44.

²² M. Ebert. *Die frühmittelalterlichen Sprangenhelme vom Baldenheimer Typus*. — *Prähistorische Zeitschrift*, Bd. I, 1909; I. Hampe l. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Bd. I—III.

Соратники В. І. Леніна на Україні

В. Я. ЧУБАР

Влас Якович Чубар — представник славної плеяди старих більшовиків-ленінців, активний учасник трьох революцій, видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, за образним виразом А. В. Луначарського, один з маршалів Ілліча.

Влас Якович народився 22(10) лютого 1891 р. в бідній селянській сім'ї в селі Федорівці Олександрівського повіту на Катеринославщині (нині с. Чубарівка Полозького району Запорізької області). З 1902 р. він почав виконувати доручення революційних гуртків рідного села, в організації яких брав участь професіональний революціонер Артем (Ф. А. Сергеев). Революція 1905 р. застала Чубаря в Олександрівському технічному училищі (нині Запорізький машинобудівний інститут ім. В. Я. Чубаря). Там він пройшов перші уроки класових битв, там формувалась його революційна самосвідомість. У 1907 р. 16-річний Влас Чубар вступив до лав більшовицької партії.

Коли почалась Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р., В. Я. Чубар працював на гарматному заводі в Петрограді. А 3 квітня Влас на чолі загону робітників заводу разом з трудящими і солдатами столиці вітав В. І. Леніна на Фінляндському вокзалі, коли він повернувся з-за кордону. «Робітники Петрограда тисячами зустрічали свого вождя,— згадував пізніше В. Я. Чубар.— Тоді увечері довелося мені вперше побачити Володимира Ілліча. Після того вже безпосередньо довелося зустрічатись з Леніним на тій великій роботі, що її вела партія до Жовтневої революції, і безпосередньо в нього вчитися більшовизму»¹.

У квітні в Петрограді почалась кампанія по виборах в районні думи. Загальні збори членів РСДРП(б) Литейного району обрали В. Я. Чубаря у склад райкому партії і доручили йому очолити комісію по підготовці до виборів. Діяльністю більшовиків у цій кампанії керував В. І. Ленін. У повсякденних зустрічах з вождем Чубар уважно прислухався до його порад. «Характерним для Ілліча і повчальним для нас усіх було те,— писав він,— що розв'язання питань, вироблення плану дій і т. п. впливали з врахуванням обстановки, сил і факторів, як тих, що сприяють, так і тих, що протидіють наміченій справі. Геній Ілліча охоплював і систематизував не тільки досвід минулого, а й передбачав перспективи, особливо повно враховуючи тенденцію широких мас трудящих. Я пам'ятаю його інструктивні вказівки нам — представникам заводських колективів Петрограда в період проведення виборів в районні і міські думи в 1917 році. Поряд з визначенням лінії нашої партії він доходив до найменших вказівок, що особливо гостро були потрібні низовим представникам. Всі ми знали, що партія йде до мобілізації пролетарських сил для збройного повстання, проте вказівки

¹ «Харьковский рабочий», 8 грудня 1937 р.

Ілліча щодо тактичних виступів примушували всіх цей шлях відчувати в своїй щоденній роботі»².

Робота Чубаря під безпосереднім керівництвом Володимира Ілліча і зустрічі з ним були чудовою школою ідейно-політичного гарту.

31 травня 1917 р. на I конференції фабрично-заводських комітетів Петрограда у Таврійському палаці Влас Якович слухав промову В. І. Леніна про робітничий контроль. Разом з іншими делегатами більшовиками він рішуче виступив на захист ленінських настанов з цього питання і голосував за його резолюцію, в якій було сказано, що «шлях до порятунку від катастрофи лежить тільки в установленні дійсно робітничого контролю за виробництвом і розподілом продуктів»³. Конференція обрала центральну раду фабрично-заводських комітетів Петрограда. З 25 місць в ній 19 належало більшовикам. Одним з них і був Влас Якович, який на посту члена виконкому центральної ради фабзавкомів вів велику організаторську і політичну роботу серед пролетарів столиці, а згодом став одним з керівників Всеросійської центральної ради фабзавкомів і брав активну участь у підготовці збройного повстання.

В один з червневих вечорів 1917 р. Центральний і Петроградський комітети РСДРП(б) влаштували у колишньому палаці Кшесинської нараду з представниками районів і військових частин у питанні про підготовку мирної демонстрації робітників та солдатів.

Представники підприємств інформували про революційне піднесення робітничих мас, а Володимир Ілліч запитував: «скільки вийде на вулицю, наскільки тверде бажання демонструвати, наскільки ця група сколихне масу цього заводу і т. д. У кожному запитанні відчувалося прагнення не тільки перевірити організаторів, а й заглянути глибше — в саму масу»⁴, — писав у своїх спогадах В. Я. Чубар.

Влас Якович розповів про значний вплив на заводі меншовиків та есерів і готовність тільки більшовиків, хоч їх було небагато, вийти на демонстрацію. «Збентежившись від такого неприємного повідомлення (а ще більше від того, що наш партколектив не завоював маси), — пише Влас Якович, — я думав на цьому закінчити, та де там! Володимир Ілліч та інші товариші засипали мене запитаннями, намагаючись з'ясувати причину «болота», як назвав стан на заводі Володимир Ілліч...»⁵

У дні Жовтневого збройного повстання усю роботу партії спрямовував В. І. Ленін. 26 жовтня 1917 р., — згадує В. Я. Чубар, — ще у розпалі бою, Ілліч знаходив час не тільки керувати військовими справами, а й щоб вжити заходів до врятування народного господарства, подбати про добір людей для керівництва ним⁶. Партія накреслила чітку лінію революційних дій в галузі економічної політики і енергійно приступила до її здійснення.

Першими кроками Радянської держави було запровадження робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів. Створення органу, здатного вести економіку по шляху соціалістичної перебудови, обговорювалося на нараді в жовтневі дні 1917 р., у якій взяв участь і Володимир Ілліч. «Тоді ж почала фігурувати в проектах і

² В. Чубарь. Уроки Ильича. — «Экономическая жизнь», 27 січня 1924 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 463.

⁴ В. Чубарь. Из встреч с В. И. Лениным. — «Летопись революции», 1925 № 1(10), стор. 1.

⁵ Там же.

⁶ В. Чубарь. Уроки Ильича.

сама назва — Рада народного господарства»⁷,— писав В. Я. Чубар. 2(15) грудня декрет про Вищу раду народного господарства був затверджений на засіданні ВЦВК, а 5(18) опублікований у пресі. Того ж дня у Мрамуровому палаці відбулись установчі збори ВРНГ, які обрали Виконавче бюро з 15 членів. В. Я. Чубар увійшов до складу бюро, а після його реорганізації в президію, став членом президії ВРНГ.

Діяльність Власа Яковича на цьому посту проходила під безпосереднім керівництвом Ілліча. У перші місяці 1918 р. у ВРНГ склалась дуже напружена обстановка. Намагаючись зірвати підписання Брестського миру, «ліві комуністи» і «ліві есери» залишили посади, які вони займали в уряді; в їх числі був і тодішній голова ВРНГ Оболенський. У цей же час керівництво ВРНГ взяв на себе Володимир Ілліч. «У 1918 році,— писав Чубар,— після переїзду уряду в Москву, у ВРНГ не було голови (через «дитячу хворобу «лівізми» відійшов Оболенський, не працював Ломов), і кожен з членів Виконавчого бюро працював самостійно... Ні на кого було покласти відповідальність за ВРНГ, і Ілліч взяв і цей тягар на себе. Кілька місяців він проводив засідання Виконавчого бюро ВРНГ. Іноді він приїжджав у 2-й Будинок Рад, іноді ми збиралися у нього в Кремлі (в залі засідань РНК)... Завдяки твердому керівництву Володимира Ілліча робота ВРНГ була введена в організаційне русло...

Мене, та, мабуть, й інших товаришів по ВРНГ надзвичайно вражало в Іллічі поєднання глибоко теоретично обґрунтованих рішень з тими практичними підходами, які, здавалось, йому не могли бути доступні внаслідок надзвичайної його завантаженості загальною керівною роботою»⁸.

Працюючи в ВРНГ, Чубар брав участь у розв'язанні найрізноманітніших державних проблем. За дорученням і вказівкою Ілліча він розробив проекти ряду постанов Раднаркому з господарських питань.

Вищою школою партійного і державного керівництва для Чубаря стали засідання Ради Народних Комісарів і Ради Оборони під головуванням В. І. Леніна. Тільки з квітня 1918 р. по грудень 1919 р. Влас Якович був на 50 засіданнях РНК. Це — роки його навчання ленінському стилю роботи у практичному розв'язанні організаційно-господарських завдань, роки оволодіння мистецтвом керувати масами. Йому, наймолодшому за віком з членів президії ВРНГ, партія доручала найвідповідальніші завдання господарського фронту.

У жовтні 1918 р. В. Я. Чубар очолив перше в Радянській Росії виробниче об'єднання будівельно-транспортних підприємств «Державні об'єднані машинобудівні заводи (ДОМЗ)», в яке входили Сормовський, Коломенський, Брянський, Ташинський, Кулебацький, Митищенський, Тверський, Радицький, Рибінський та інші великі заводи.

Налагоджувати роботу цього величезного господарства Чубарю доводилося в надзвичайно складних умовах. На початок 1919 р. лише половина паровозів була придатна до експлуатації. Заводи ДОМЗ, покликані підняти транспорт, самі перебували в дуже тяжкому стані: не вистачало робітників, сировини, коштів і хліба. На засіданнях РНК Чубар неодноразово інформував про це. РНК вживала необхідних заходів щодо постачання палива і продовольства заводам. З багатьох питань Влас Якович звертався і до В. І. Леніна. Завдяки увазі вождя до роботи ДОМЗ ці підприємства зайняли провідне на той час місце

⁷ В. Чубарь. Роль Центрального Совета фабзавкомов в организации ВСНХ.— «Народное хозяйство», 1918, № 11, стор. 8.

⁸ В. Чубарь. Из встреч с В. И. Лениным, стор. II, III.

в нашої промисловості. Їх успіхи позитивно позначилися на становіщі багатьох галузей державної економіки того періоду.

З приводу цього В. Я. Чубар писав: «Коли я працював головою Правління ДОМЗа (з жовтня 1918 по жовтень 1919 р.) нерідко доводилось добиватися чого-небудь, тільки доходячи до Ради Праці і Оборони. Робота цього великого промислового об'єднання завжди цікавила товариша Леніна, який не раз викликав до себе як у великих, так і в дрібних питаннях (іноді з приводу вагона хліба або віса, який десь застряв у дорозі і зривав виробництво). Володимир Ілліч уже тоді добивався правильного обліку ресурсів і обліку продуктивності праці як основних передумов для правильного ведення справ»⁹. В середині 1919 р. в результаті переможних наступальних операцій червоних військ на Східному фронті армія Колчака була розгромлена. Почалося визволення Уралу. Відновлення Радянської влади на Уралі мало значно полегшити становище країни. Особливо важливого значення для Республіки набувала металургійна і гірничодобувна промисловість визволеного краю в зв'язку з загарбанням денікінськими бандами Донецького басейну.

У липні 1919 р. президія ВРНГ створила комісію у складі члена президії ВРНГ В. Я. Чубаря (голова), Г. Г. Гербека і В. М. Бажанова для всебічного вивчення фактичного стану найважливіших уральських заводів, щоб з'ясувати, коли вони зможуть розпочати роботу і в якій мірі, а також з метою організації якнайсуворішого обліку наявних запасів металу, фабрикатів для найдоцільнішого їх використання. У розпорядження комісії надавався спеціальний фонд в 600 млн. крб. Влас Якович як представник президії ВРНГ мав широкі повноваження: міг брати участь у всіх засіданнях (відкритих і закритих) всіх відомств і військових організацій, залучати місцевих спеціалістів до відбудови уральської промисловості. У мандаті, підписаному Головою Ради Праці і Оборони В. І. Леніним, сказано: «Рада робітничо-селянської оборони, підтверджуючи всі повноваження тов. В. Я. Чубаря, пропонує під страхом революційної відповідальності всім відомствам, установам і службовим особам негайно виконувати всі вимоги тов. В. Я. Чубаря, поставлені ним у межах його повноважень»¹⁰.

16 липня 1919 р. комісія на чолі з Власом Яковичем виїхала на Урал. Тяжку картину побачила вона там. Промисловість краю була мертва. Відступаючи під ударами Червоної Армії, колчаківці руйнували все. Але завдяки величезній організаторській роботі комісії, місцевих партійних і радянських органів, небаченому ентузіазмові робітничого класу наслідки колчаківщини за короткий строк були в основному ліквідовані. Уже наприкінці 1919 р. країна почала одержувати з Уралу метал та сировину для виробництва зброї. Все це значною мірою допомогло Радянській республіці нагромадити сили для розгрому Денікіна.

Повернувся Чубар з Уралу тільки наприкінці жовтня. 25 грудня за наказом партії, В. І. Леніна він виїхав на Україну до Харкова — тодішньої столиці УРСР. З 6 січня 1920 р. у Харкові розпочало свою роботу очолене В. Я. Чубарем Бюро по відбудові промисловості (Промбюро), яке з перших же днів розгорнуло енергійну діяльність і стало господарським центром України. Тут з новою силою виявляються здібності Власа Яковича як партійного і державного діяча, організатора економічного життя. В цей час В. І. Ленін не раз звертався до нього

⁹ В. Чубарь. Уроки Ильича.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 10556, арк. 1.

з телеграмами щодо різних господарських справ¹¹. Відбувалися й особисті зустрічі. «Під час одного з моїх відвідувань Володимира Ілліча,— писав Чубар,— він зацікавився українськими справами і, зокрема, мовою. З ряду запитань, які він поставив, особливо запам'яталося мені таке: «Я знаю, що на Україні багато куркулів, яким по дорозі з поміщиками, але (ручаюсь за зміст питання, а текст, можливо, і неточний) найбільш селянство і робітники не підуть за ними. Якою мовою ведете ви серед них роботу на місцях?»...¹²

Влас Якович відповів Іллічу — російською мовою, яку добре розуміє більшість не тільки робітників, а й селян. Що ж до української національної культури, то царизм душив її, а революція відсунула вирішення цього на задній план. «Ленін, уважно вислухавши мої міркування,— продовжує Чубар,— заявив, що треба будь-що швидше добитися перелому в цій справі. Треба залучати більше місцевих сил у всі установи та організації і звертатися до мас їх рідною мовою. Завдання це не тільки політичне, але й чисто тактичне — не можна давати козирі в руки наших ворогів, що звинувачують нас у продовженні русифікації України після царизму. Літературу треба розвивати на тій мові, яка ближча, зрозуміліша масам»¹³.

В листопаді 1920 р. після V Всеукраїнської партконференції В. Я. Чубар стає членом Політбюро ЦК КП(б)У. Наприкінці того ж року троцькісти нав'язали партії дискусію, відволікаючи її увагу від розв'язання невідкладних господарських завдань. Ця дискусія набула гострого характеру і на Україні. Разом з іншими членами Політбюро ЦК КП(б)У, В. Я. Чубар узяв найактивнішу участь в організації відсічі опозиційним групам. За дорученням Політбюро він підготував тези про роль і завдання профспілок. 7—9 січня 1921 р. цей документ, в основу якого були покладені тези ЦК РКП(б) підписані В. І. Леніним, обговорювався на пленумі ЦК КП(б)У. Всупереч намаганням Раковського, Дробніса та інших троцькістів члени ЦК більшістю голосів схвалили тези В. Я. Чубаря і рекомендували опублікувати, як документ, що відбиває ленінську позицію ЦК КП(б)У.

У статті «В чому розходження?», надрукованій в «Дискусійному листку» 23 січня 1921 р. Чубар писав: «Ленін тисячу разів має рацію, спрямовуючи зусилля партії на зміцнення профспілок, на посилення їх здібними працівниками, на втілення в життя практичних заходів щодо поживлення їх діяльності».

Значний інтерес мають спогади Чубаря про засідання Політбюро, пленумів, РНК, РПО після розгрому опозиції в ході дискусії. «У 1921 році,— згадував Влас Якович,— мені довелося бувати на засіданнях Політбюро ЦК РКП і на пленумах, якими керував Володимир Ілліч. І в цих органах, як і в РНК та РПО, Ілліч легко і (здавалось) просто намічав основи рішень».

Тут я вперше мимоволі якось став порівнювати (по роботі) Троцького з товаришем Леніним. Після дискусії про профспілки, в якій перемога ленінізму над троцькізмом пройшла при великому зрушенні партії, мене зацікавило питання, як працює Троцький. На кількох засіданнях я спостерігав, як Троцький читав англійську книжку, тільки час від часу відриваючись, щоб кинути репліку або взяти участь у дебатах з окремих питань. Одного разу, коли я був у Володимира Ілліча (здається в присутності т. Петровського і Мануїльського) заговорили про це явище...

¹¹ Див. В. І. Ленин. ПСС, т. 53, стор. 153, 243, 290; т. 54, стор. 37—38, 291, 292.

¹² В. Чубарь. Из встреч с В. И. Лениным, стор. III.

¹³ Там же, стор. IV.

Володимир Іллєч на наше питання, чим це пояснити і до чого це поведе — розвів руками і явно з гірким жалем сказав: «Важко, дуже важко з Троцьким працювати — капризує часто і взагалі не ввійшов у нашу колію»¹⁴.

Одночасно з діяльною участю в розгромі опозиційних груп Влас Якович пропагував ленінський план ГОЕЛРО, прийнятий VIII Всеросійським з'їздом Рад. «Цей захід,— говорив він у січні 1921 р. в доповіді на I Всеукраїнській конференції Раднаргоспів,— є дуже сміливим і може служити новим доказом того, що пролетаріат, вступаючи на шлях свого господарського будівництва, не зупиниться ні перед якими революційними заходами для розв'язання чергових і основних завдань»¹⁵.

У березні 1921 р. в Москві відбувся X з'їзд РКП(б). Хоч Влас Якович не був присутній на ньому, але заочно обирається кандидатом у члени ЦК партії. У середині травня В. Я. Чубар виїхав у Москву для участі у роботі IV Всеросійського з'їзду профспілок (17—25 травня), IV Всеросійського з'їзду РНГ, X Всеросійської конференції РКП(б), III сесії ВЦВК. 19 травня Влас Якович листом повідомив Леніна про свої наміри під час перебування в Москві.

«Володимир Іллєч! — писав він.— Я буду тут до закінчення сесії ВЦВК. Маю думку вносити питання в РНК і РПО, перед цим погодивши їх з заінтересованими органами. Частина питань зв'язана з роботою з'їзду РНГ»¹⁶.

В Москві, за дорученням ЦК РКП(б), В. Я. Чубар підготував тези з тарифного питання, які мав затвердити IV з'їзд профспілок. Але фракція РКП(б) з'їзду профспілок, всупереч рекомендації ЦК партії, ці тези відхилила і схвалила запропоновані Гольцманом, які не відповідали директивам ЦК.

У проекті постанови ЦК РКП(б), написаному В. І. Леніним, значалося: «Центральний Комітет схвалює тези т. Чубаря (прийняті бюро фракції) і відхиляє тези тов. Гольцмана, зважаючи на те, що перші незрівнянно правильніше враховують дійсний стан наших ресурсів, наших сил і засобів, який викликає необхідність розраховувати на повільніше здійснення найближчих наших цілей»¹⁷. Ленінський проект 22 травня 1921 р. схвалило Політбюро ЦК РКП(б). Після цього фракція з'їзду профспілок за пропозицією ряду делегацій переглянула своє рішення і більшістю голосів прийняла тези В. Я. Чубаря. Володимир Іллєч Леніна на X конференції РКП(б) дав високу оцінку автору цього документа: «Чубар,— говорив він,— погодив основні частини своїх тез з тією обережною політикою, яку дано в ЦК партії»¹⁸.

22 грудня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) на пропозицію В. І. Леніна затвердило постанову ЦК РКП(б)У про зняття Г. Пятакова з посади голови Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) Донбасу і призначило на цю посаду Власа Яковича. Діяльність його як керівника вугільної промисловості Донбасу проходила в складних умовах внутріпартійної боротьби. Скориставшись тяжкою хворобою Володимира Іллєча, влітку 1922 р. троцькісти, що засіли в Головному управлінні по паливу, чинили опір заходам у відродженні Всеросійської кочегарки, яка була в центрі уваги ЦК РКП(б) і Раднаркому країни, а також В. І. Леніна. Коли його здоров'я поліпшилось, у перші ж дні повернення до роботи Володимир Іллєч спрямував

¹⁴ В. Чубарь. Из встреч с В. И. Лениным, стор. III.

¹⁵ Труды первой Всеукраинской конференции Советов народного хозяйства. 19—25 января 1921 г., видання Уккраднаргоспу, 1921, стор. 6.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, од. зб. 18813, арк. 1.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 257.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 388.

зусилля центральних державних установ на розв'язання проблем розвитку провідних промислово-економічних районів.

17 вересня він направив записку заступникові голови РНК, в якій писав: «З газет бачу, що дуже погане становище з Донбасом і Баку. Як ви думаєте? Чи не рискнути взяти *декілька мільйонів* золотого запасу? Чи не гірше буде знехтувати справу, залишити без допомоги? Може замовите... *коротку* (не більше як 5—10 рядків) довідочку, щоб я ясно зрозумів становище?»¹⁹

Ознайомившись з довідкою, В. І. Ленін тут же в телеграмі Чубарю у Бахмут (нині м. Артемівськ) запитує: «Прошу терміново повідомити, яку потребу має Донбас у грошових знаках. Скільки обіцяли і яку суму реально одержали. Дані останнього періоду»²⁰.

У ті ж дні за вказівкою вождя центральні організації, що відповідали за становище в Донбасі, розгорнули енергійну діяльність. З метою погодження цих справ Володимир Ілліч прагне зустрітися з керівником вугільного фронту Чубарем.

6 жовтня 1922 р. у записці Каменєву Ленін писав: «Я сьогодні з флюсом і з температурою. Думаю не виходити ні ранком до ЦК, ні ввечері до РПО. Давайте зв'язуватися паперами.

Потім чи не міг би я побачити т. Чубаря?

Спитайте його, можливо, він може зайти до мене вранці, зараз, до 2-ої?»²¹

В той же день Ілліч продиктував заступнику керуючого справами Раднаркому В. А. Смолянинову питання, з яких мав доповісти йому Влас Якович.

«В. І. Ленін просить Вас,— повідомляв в листі В. А. Смолянинов,— терміново і коротко відповісти на таке питання: чи не слід із загальної кількості працюючих нині шахт у Донбасі виділити невелику кількість найбільших і найкращих з тим, щоб забезпечити працюючих у них повністю, асигнувавши для цього певну частину золота (виписати врубівні машини, якщо потрібно) та ін.

Чи нема до такого виділення перешкод і які? Чи не зустрінемося з запереченням ВЦРПС, НКТ щодо протидії кращому постачанню певної частини робітників на виділених шахтах...»²²

«Товаришеві Леніну відомо, писав далі В. А. Смолянинов, що за свій приїзд у Москву Ви маєте намір з'ясувати ряд питань (у Головному управлінні палива, Народному комісаріаті фінансів та ін.) щодо постачання Донбасу коштами. Повідомте підсумки Ваших переговорів. Скільки Ви просите і скільки Вам дають»²³.

9 жовтня 1922 р. Влас Якович зустрівся з Леніним. Розмова відразу зайшла про Донбас. В. Я. Чубар розповів про неї на сторінках газети «Всероссийская кочегарка» в статті «Донбас повинен дати республіці дешеве вугілля». В статті Чубар зробив підзаголовки «Вказівки Володимира Ілліча», «Виділення великих підприємств», «Широка гласність», «Володимир Ілліч пропонує зміцнити кооперацію», «Робота дрібних шахт». Ці підзаголовки як і сама стаття свідчать про увагу В. І. Леніна до питань кам'яновугільної промисловості²⁴.

Вказівки, поради, зустрічі з Володимиром Іллічем служили В. Я. Чубарю як й іншим керівникам Донбасу, дороговказом, підказували єдино правильні в тих умовах рішення. «Після розмови з своїм

¹⁹ Ленинский сборник XXXV, стор. 351.

²⁰ В. І. Ленин. ПСС, т. 54, стор. 291.

²¹ Там же, стор. 292.

²² Там же, стор. 660.

²³ Там же.

²⁴ «Всероссийская кочегарка», 3 листопада 1922 р.

Іллічем,— згадував Влас Якович,— відчувався прилив енергії, зростання віри в справу, і тяжке становище нібито полегшувалось, хоч він завжди підкреслював «архіважкі» обставини, які треба подолати. Ніколи він не обіцяв нездійсненого, завжди обіцяне виконував у тій мірі, яку забезпечували загальні умови моменту і старання перевірка всіх розрахунків»²⁵.

В. Я. Чубар з усіма своїми турботами звертався до Ілліча і завжди знаходив у нього підтримку. На початку листопада 1922 р. у листі до Леніна він розкрив методологічні прорахунки Держплану у визначенні відпускної вартості палива. В листі зазначалось, що постановою РПО від 13 жовтня 1922 р. про ціни на паливо для планових споживачів поставила Донбас у дуже скрутне становище. Згідно з цією постановою РПО, ЦПКП змушене продавати вугілля по сталих цінах, а заготовляти всі матеріали на основі комерційних угод — по ринкових. При постійній затримці з боку НКФ платежів за поставки вугілля і безперервному падінні курсу карбованця втрати Донбасу обчислюються в астрономічних цифрах. Докази В. Я. Чубаря зацікавили Володимира Ілліча і 6 листопада того ж року він пише голові Держплану Г. М. Кржижановському: «Надсилаю Вам копії двох листів тов. Чубаря, в яких він доводить, що життя розбило рішення Ради Праці і Оборони від 13-го жовтня про Донбас.

Треба терміново переглянути питання в повному масштабі, залучивши до обговорення Наркомфін і ВЦРПС. Треба, щоб то не стало, знайти таке розв'язання всіх питань, яке забезпечило б нормальну роботу Донбасу і зробило б її незалежною від триваючого падіння курсу карбованця. Вважаю це справою надзвичайно терміною і прошу Держплан спеціально зосередитись на цій роботі»²⁶.

Завдяки рішучому втручання В. І. Леніна, пропозиції Чубаря були втілені в життя. Фінансування вугільної промисловості стало більш регулярним і проводилося відповідно до потреб Донбасу. Поліпшилось забезпечення продовольством і технічними засобами. Зростала кількість шахтарів, підвищувалась продуктивність праці. Почалося відродження Всеросійської кочегарки.

У грудні 1922 р. X Всеросійський з'їзд Рад у Москві, одностайно прийняв резолюцію про створення СРСР. 30 грудня повноважні делегації радянських соціалістичних республік підписали історичний Договір про об'єднання в єдину державу — Радянський Союз. Того ж дня відкрився I з'їзд Рад СРСР, який затвердив Декларацію і Договір і обрав Центральний Виконавчий Комітет СРСР, до складу якого ввійшов Влас Якович.

6 липня 1923 р. на засіданні II сесії ЦВК СРСР відбулися вибори уряду — Ради Народних Комісарів. Сесія одностайно обрала Володимира Ілліча головою Раднаркому, а одним із заступників його затвердила В. Я. Чубаря. А ще через кілька днів постановою ВУЦВК Влас Яковича призначено головою Ради Народних Комісарів УРСР.

17 січня 1924 р. в Харкові відкрився VIII Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому Чубар звітував вищому органу влади республіки про діяльність РНК УРСР. 21 січня 1924 р. помер Володимир Ілліч Ленін. 27 січня в почесному караулі біля труни Ілліча, разом з іншими керівниками партії та уряду, стояв і Влас Якович.

В наступні роки В. Я. Чубар віддає багато сил поширенню серед трудящих України безсмертного вчення Леніна, його ідей і заповітів.

²⁵ В. Чубарь. Уроки Ильича. «Экономическая жизнь», 27 січня 1924 р.

²⁶ В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 308—309.

Він виступає з статтею «Уроки Ілліча», надрукованою у траурні дні в газеті «Экономическая жизнь», «Заповіти Ілліча» опублікованою в квітні в газетах «Коммунист», «Вісті», «Кочегарка» та ін. Вийшла й брошура «Із зустрічей з В. І. Леніним». В тому ж році в республіці видана за редакцією і передмовою В. Я. Чубаря перша книга спогадів про Володимира Ілліча — «Ленін в Жовтневій революції». Пізніше він опублікував ще ряд матеріалів про вождя «До роковин смерті В. І. Леніна», «Виконаємо заповіти Леніна», «Справа Леніна живе», «Ленін і важка індустрія», «Шість років без Леніна» та ін.

У 1926 р. з ініціативи В. Я. Чубаря на кошти трудящих республіки було створено бойову ескадрилью імені Ілліча, а Власа Яковича було зараховано почесним льотчиком ескадрильї.

Серед великої ленінської спадщини особливе місце відведено питанням залучення селянства до будівництва соціалізму реорганізації сільськогосподарського виробництва. Як і вся партія, Чубар приділяв постійну увагу цим завданням.

В. Я. Чубар, як голова РНК взяв найактивнішу участь у здійсненні ленінського плану ГОЕЛРО в республіці, був душою багаторічної підготовчої роботи до будівництва Дніпрогесу. Ще у березні 1924 р. за його пропозицією при РНК УРСР була створена спеціальна комісія «по нагляду за розробкою питання електрифікації Дніпра». Головою комісії уряд затвердив Власа Яковича.

У листопаді 1926 р. ВУЦВК утворив Комітет сприяння Дніпробуду на чолі з головою РНК УРСР В. Я. Чубарем.

Щороку, шануючи пам'ять революційного проводиря світового пролетаріату В. І. Леніна, говорив Влас Якович на урочистому засіданні пленуму харківської міськради 21 січня 1930 р. «ми перевіряємо пройдений шлях і порівнюємо проведену роботу з заповідями Леніна... Ми в своїй повсякденній роботі на кожному кроці нашого бойового шляху керуємося вказівками Леніна.

Пролетаріат Радянського Союзу за шість років напруженої боротьби на ленінському шляху під керівництвом Комуністичної партії має величезні досягнення. Те, про що мріяв Ленін, тобто тракторизація, електрифікація, масова колективізація — тепер здійснюється широким кроком.

За шість років без Леніна ми довели, що справа Леніна живе, заповіді його виконуються»²⁷.

10 жовтня 1932 р. Дніпровська електростанція ім. В. І. Леніна дала перший струм. Це було наочним втіленням в життя заповітів вождя, в боротьбі за здійснення яких чимало зусиль доклав і В. Я. Чубар — вірний соратник Ілліча, невтомний боець партії Леніна.

Т. М. КОЛЬЯК

²⁷ «Комуніст», 28 січня 1930 р.

Замітки

В. Г. ЛИСЕНКО
ТРУДЯЩІ УКРАЇНИ —
МІЖНАРОДНІЙ НАРАДІ
КОМУНІСТИЧНИХ
І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ

Трудящі Української РСР, як і всі радянські люди та прогресивне людство світу з глибоким задоволенням сприйняли результати міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, яка відбулася в Москві 5—17 червня 1969 р. і вже

ввійшла в історію як одна з найважливіших політичних подій. Вона на основі марксистсько-ленінської теорії проаналізувала історичну обстановку і тенденції суспільного розвитку, розробила конкретну програму єдиних дій революційних сил сучасності — світової системи соціалізму, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху проти імперіалізму.

Підготовка міжнародного форуму комуністів була тривалою і нелегкою. Тільки ЦК КПРС провів більше 100 двосторонніх консультацій з представниками понад 60 партій, в ході яких обговорювались найважливіші проблеми, зв'язані з Народою. Проти ідеї скликання форуму комуністів виступали не лише відверті вороги комунізму, але й «ліві» та праві опортуністи.

Всупереч «пророцтвам» ідеологів антикомунізму про неминучий провал міжнародної Наради у Москві в знаменитому Георгіївському залі Кремля зібралися посланці 75 комуністичних і робітничих партій. Вони обговорили і прийняли бойову програму світового комуністичного руху.

Велике враження і загальний інтерес в країні Рад і в усьому світі викликав виступ на форумі комуністів керівника радянської делегації Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, який дав глибокий аналіз сучасної міжнародної обстановки, висвітлив найважливіші проблеми комуністичного руху й єдності дій у боротьбі проти імперіалізму, проти будь-яких ревізіоністських перекручень марксизму-ленінізму. «Головні лінії світового розвитку, — підкреслив Л. І. Брежнєв, — як і раніше, визначаються активністю сил революції і соціалізму, сил миру і національно-визвольного руху»¹.

Про ефективність роботи міжнародного форуму комуністів свідчить той небувалий ентузіазм, піднесення політичної і трудової активності, які він викликав серед трудящих повсюдно, зокрема на Україні. В численних листах і телеграмах на адресу Наради вони палко вітали її учасників, висловлювали впевненість в успіху їх благородної місії. Робітники й колгоспники, діячі науки і культури, весь український народ цілком і повністю схвалили принципову позицію нашої партії, викладену у виступі Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на Нараді.

«Ми, трудящі індустріального Запоріжжя, — писав від імені своїх товаришів сталевар «Запоріжсталі», заслужений металург УРСР Є. Прокурін, — щиро вітаємо учасників форуму комуністів і говоримо: «Хай

¹ Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. Виступ глави делегації КПРС Генерального секретаря ЦК КПРС на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у Москві 7 червня 1969 р., Політвидав України, 1969, стор. 22—23.

частить вам, товариші, у вашій благородній роботі». Комбайнер колгоспу «Росія» Голопристанського району Херсонської області двічі Герой Соціалістичної Праці М. Брага заявив, що трудівників колгоспної Херсонщини дуже порадував і схвилював глибокий за змістом, яскравий виступ Л. І. Брежнєва. М. Брага підкреслив, що від наших економічних успіхів залежать і наші можливості підтримки революційного руху, і сила прикладу нового суспільного ладу, яка є завжди найкращим агітатором за соціалізм².

Вірність комуністів, усіх трудящих України пролетарському інтернаціоналізму з новою силою виявилась у дні роботи міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій. Робітники, селяни, народна інтелігенція добре пам'ятають слова В. І. Леніна, виголошені на Х конференції РКП(б): «Зараз головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо «воєю господарською політикою»³.

Трудівники Радянської України порадували форум комуністів світу новими трудовими звершеннями. На адресу Наради надійшли численні трудові рапорти від виробничих колективів, окремих передовиків і новаторів виробництва. Так, колектив Новомосковського металургійного заводу Дніпропетровської області доповідав про випуск мільйонної труби великого діаметру — 1020 мм⁴. Працівники київської взуттєвої фабрики № 6 тільки за п'ять місяців 1969 р. дали 62 тис. надпланового взуття. Близько 200 трудівників цього підприємства вже працюють у рахунок останнього кварталу 1970 р.⁵ Робітник житомирського заводу «Електровимірвач» В. Мороз повідомив, що в цеху № 10, де він працює фрезерувальником, продуктивність праці в перші два дні роботи форуму комуністів підвищилась на 1,5%⁶⁻⁷.

Робітники Української РСР з гордістю розповідали про свої виробничі досягнення, про ті грандіозні перетворення, які відбулися в республіці за роки Радянської влади.

Трудовий ентузіазм панував у дні роботи міжнародного форуму комуністів і серед колгоспного селянства. Так, трудівники колгоспу «Червоний Жовтень» Кагарлицького району Київської області запевнили учасників Наради, що вони працюватимуть ще з більшою енергією, дали слово зібрати в 1969 р. не менше як 38 ц. пшениці та 350 ц. цукрових буряків з гектара⁸.

Вчені й письменники, працівники освіти, охорони здоров'я і культури, вся інтелігенція республіки сповнені рішучості повсякденною творчою працею кріпити економічну і оборонну могутність нашої Вітчизни, виховувати трудящих у дусі комуністичних ідеалів. «Щодо нас, радянських вчителів,— сказала вчителька Ужгородської середньої школи № 6 О. Коптенко,— то ми запевняємо Наряду комуністичних і робітничих партій, що й надалі ще з більшою наполегливістю виховуватимемо у наших учнів священне почуття пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів»⁹.

Як видно з наведених і багатьох інших документів, трудящі УРСР добре усвідомлюють, що бути інтернаціоналістами — це означає, як учив В. І. Ленін, робити «максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»¹⁰. Пере-

² «Радянська Україна», 10 червня 1969 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 401.

⁴ «Правда України», 13 червня 1969 р.

⁵ «Черкаська правда», 10 червня 1969 р.

⁶⁻⁷ «Правда України», 11, 19 червня 1969 р.

⁸ «Сільські вісті», 10 червня 1969 р.

⁹ «Радянська Україна», 24 червня 1969 р.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 263.

творюючи в життя Програму КПРС, рішення XXIII з'їзду партії, трудящі нашої країни прокладають всьому людству шлях до світлого комуністичного майбутнього.

Особливого значення набуває зовнішньополітичне співробітництво соціалістичних держав, яке є важливим фактором антиімперіалістичної боротьби, збільшує вплив соціалізму на хід світових подій. Поглиблюються і вдосконалюються дружні зв'язки, економічне і культурне співробітництво трудящих Радянської України і братніх зарубіжних соціалістичних країн. Численні приклади цього співробітництва були наведені в листах і телеграмах, у виступах трудящих на мітингах і зборах з нагоди відкриття і роботи Наради комуністичних і робітничих партій. Оператор головного поста Комунарського металургійного заводу Луганської області Герой Радянського Союзу І. Депутатов заявив: «Я був свідком, як у роки Великої Вітчизняної війни тисячі наших співвітчизників — комуністів і безпартійних — кров'ю і життям підтверджували свою вірність пролетарському інтернаціоналізму. Сьогодні ми самовідданою працею продовжуємо зміцнювати цю вірність, заповідану нам великим Леніним. Тисячі тонн сталюого листа, надіслані тільки в цьому році в братні країни соціалістичної співдружності,— кращий доказ, що у нас одна мета, одні турботи»¹¹. Про ділові контакти і обмін передовим виробничим досвідом своїх колективів з колективами трудящих братніх соціалістичних країн розповіли наладчик Київського заводу електронно-обчислювальних і керуючих машин М. Утвенко, завідувач молочно-товарною фермою колгоспу ім. Леніна Лебединського району Сумської області двічі Герой Соціалістичної Праці М. Савченко та багато інших¹². Вони з радістю відзначали також процес консолідації країн соціалізму.

Трудівники України з глибоким задоволенням сприйняли документи міжнародного форуму комуністів, спрямовані на відвернення світової термоядерної війни, проти агресивних прагнень імперіалізму. «Я і мої товариші,— заявив бригадир екскаваторників Криворізького спецуправління № 625 Герой Соціалістичної Праці Й. Галенко,— пишаємося тим, що учасники Наради єдині в своєму прагненні і далі рішуче боротися проти імперіалізму, проти авантюристичної політики американських агресорів у В'єтнамі»¹³. Теплі слова солідарності й підтримки справедливій боротьбі в'єтнамського народу проти агресії США висловили також двічі Герой Соціалістичної Праці з шахти № 5—6 ім. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля» Донецької області І. Бридько, слюсар Луганського електроапаратного заводу П. Татаренко¹⁴ та багато інших трудівників республіки.

Одноставне схвалення знайшла також заява форуму комуністів з приводу посилення підтримки справедливої боротьби арабських народів, висловлена солідарність з комуністами і демократами, які в умовах жорстоких репресій ведуть самовіддану боротьбу проти реакційних диктаторських режимів, підтримуваних міжнародним імперіалізмом.

Московська Нарада комуністичних і робітничих партій не лише підвела підсумки розвитку комуністичного руху з часу останньої наради, але й зосередила увагу на труднощах, які виникають на його шляху. Більшість представників братніх партій у своїх виступах підкреслювали необхідність посилення боротьби проти ревізіонізму і опортунізму, критики будь-яких проявів і тенденцій антирадянщини в лавах комуністичного руху, якими б лозунгами вони не маскувались.

¹¹ «Правда України», 11 червня 1969 р.

¹² «Радянська Україна», 11—12 червня 1969 р.

¹³ «Радянська Україна», 15 червня 1969 р.

¹⁴ «Радянська Україна», 13 червня 1969 р.; «Робітнича газета», 22 червня 1969 р.

Нарада комуністичних і робітничих партій проходила напередодні великого свята — 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Учасники міжнародного форуму комуністів звернулися до всіх борців за соціалістичне перетворення суспільства, до всіх прихильників прогресу і миру із закликом гідно відзначити 100-річчя від дня народження великого Леніна, вивчати його праці.

Трудящих Української РСР, як і всіх радянських людей радують ентузіазм і одностайність, з якими делегації 75 комуністичних і робітничих партій схвалили Ленінський ювілейний документ. У численних листах і телеграмах наші люди запевняли, що підписуються під кожним рядком звернення до народів світу з нагоди 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, бо то документ, що втілює їх думки і почуття.

Напередодні 100-літнього ювілею вождя радянські люди звертають свої думки до безсмертного генія нашої революційної епохи, беруть на себе трудові зобов'язання.

Визначних успіхів у передювілейному соціалістичному змаганні добились шахтарі і металурги Донбасу. Так, гірники трестів «Петровськвугілля», «Червоногвардійськвугілля», «Куйбишеввугілля» та ряду інших у червні рапортували Батьківщині про виконання соціалістичних зобов'язань, взятих на 1969 р. Країна одержала додатково багато тисяч тонн надпланового палива. Зокрема, гірники комбінату «Донецьквугілля», які виступили ініціаторами всесоюзного змагання шахтарів за гідну зустріч 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, вже видали нагору більше як 1 млн. 300 тис. т. вугілля понад план. На Єнакієвському металургійному заводі, заводі ім. Ілліча комуністи очолили боротьбу за швидше впровадження наукових досягнень у виробництво, за зразкову організацію технологічного процесу¹⁵⁻¹⁶.

Сталевар Макіївського ордена Леніна металургійного заводу ім. Кірова Герой Соціалістичної Праці В. Холявко розповів, що в дні роботи Наради він і його товариші з особливо добрим настроєм несли ленінську трудову вахту. На початку 1969 р. вже виплавлено близько 300 тис. т. сталі, що значно більше від плану¹⁷. 15 тис. т. руди понад завдання має на своєму ювілейному рахунку колектив 12-ї дільниці Криворізької шахти № 1 ім. Артема. Гірники зобов'язалися до 22 квітня 1970 р. видати понад план 30 тис. т. руди, пройти додатково 100 погонних метрів нарізних робіт. З цінною ініціативою виступили доменщики ордена Леніна Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського, які зобов'язалися заощадити стільки сировини та палива, щоб у день 100-річчя з дня народження В. І. Леніна цілу добу працювати за рахунок заощаджень¹⁸.

Підсумки міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій і прийняті нею документи знайшли палке схвалення і підтримку комуністів Радянської України. Високу оцінку дістали політична лінія і практична діяльність ЦК КПРС і його Політбюро, спрямовані на згуртування міжнародного комуністичного руху, на червневому Пленумі ЦК КП України. Виступаючи на Пленумі, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест підкреслив, що комуністи, всі трудящі Радянської України, як і всієї нашої Батьківщини, повністю схвалюють результати міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, одностайно підтримують виступ Л. І. Брежнєва на форумі комуністів¹⁹.

Повсюдно пройшли збори активу обласних, міських та районних

¹⁵⁻¹⁶ «Радянська Україна», 4 липня 1969 р.; «Робітнича газета», 12 червня 1969 р.

¹⁷ «Радянська Україна», 19 червня 1969 р.

¹⁸ «Зоря», 20, 28 червня 1969 р.

¹⁹ «Комуніст України», 1969, № 7, стор. 70.

партійних організацій республіки, на яких з доповідями про наслідки Наради виступили члени і кандидати в члени ЦК КПРС та ЦК КП України, секретарі обкомів партії, відповідальні партійні і радянські працівники. Так, на зборах активу Дніпропетровської обласної і міської партійних організацій з доповіддю виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, на зборах партійного активу Києва і Київської області — член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, перед партійним активом Червонопрапорного Київського військового округу — член ЦК КПРС, Міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко²⁰.

Учасники зборів в одностайно прийнятих резолюціях цілком і повністю схвалили підсумки Наради і прийняті на ній документи.

На зборах активів підкреслювалось, що найважливішим завданням партійних організацій України є посилення ідеологічної роботи в зв'язку з підсумками міжнародної Наради. Резолюції партактивів рекомендували партійним організаціям у відповідності з постановою червневого (1969 р.) Пленуму ЦК КПРС організувати широке роз'яснення і глибоке вивчення комуністами, всіма трудящими документів і матеріалів міжнародної Наради, виступу на ній Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, для чого використати всі форми і методи ідейно-виховної роботи. Вказувалось також на необхідність посилення боротьби з ворожою ідеологією, систематично поліпшувати виховання комуністів і всіх трудящих, підвищувати їх політичну пильність.

Ідеологічні працівники, всі комуністи республіки, виконуючи рішення червневого Пленуму ЦК КПРС, провели велику роботу по роз'ясненню масам історичного значення міжнародної Наради, глибокому розкриттю основних положень прийнятих нею документів.

Для роз'яснення матеріалів форуму комуністів в області і райони республіки виїжджали підготовлені лектори і доповідачі — всього 250 чол. Перед від'їздажними з інструктивною доповіддю виступив член Політбюро, секретар ЦК КП України І. К. Лутак²¹. У м. Донецьку ще в дні роботи Наради до роз'яснення її матеріалів приступили понад 26 тис. лекторів, політінформаторів і агітаторів²². В Чернівецькій області активно виступали перед трудящими В. Тарновецький, Л. Кац, О. Ланевський, І. Таранчук, П. Фівчук та багато інших ветеранів буковинського більшовицького підпілля. Розповідаючи трудящим про Московську міжнародну Нараду, вони неодмінно підкреслювали її важливу роль на шляху згуртування міжнародного комуністичного і робітничого руху²³.

Враховуючи величезний інтерес, який виявили трудящі до вивчення матеріалів і документів форуму комуністів, партійні організації республіки використовували найрізноманітніші форми пропагандистської роботи. В червні напружені для хліборобів дні бажаними гостями на тракторних і польових станах були політінформатори, які розповідали про самі останні новини з Наради. Значну роботу провели пропагандистські групи партійних комітетів, у ряді місць цікаво пройшли науково-теоретичні конференції.

В Артемівському районі Донецької області пройшов перший тематичний вечір з циклу «В єдності — сила комуністів». На вечір з'явилося понад 200 слухачів. Вони прослухали лекції «Зростання ролі комуні-

²⁰ «Радянська Україна», 29 червня; 1 липня; 8 липня 1969 р.

²¹ «Правда України», 5 липня 1969 р.

²² «Радянська Україна», 4 липня 1969 р.

²³ «Правда України», 15 червня 1969 р.

стичних партій країн соціалістичного табору і боротьба проти ревізіонізму та націоналізму», «В. І. Ленін про єдність комуністичного руху», «Проблеми боротьби комуністичних і робітничих партій за єдність своїх рядів на сучасному етапі», кваліфіковані лектори відповіли на їх численні запитання²⁴. Ґрунтовно вивчалися матеріали форуму комуністів в школах комуністичного виховання та ленінських народних школах. В системі політичної освіти комуністи і безпартійні активісти поряд з ленінською теоретичною спадщиною вивчають матеріали і документи міжнародного форуму комуністів.

Широкий розмах ідеологічної роботи по підсумках Народи сприяв тому, що трудящі глибше зрозуміли значення проведеного форуму комуністів. На конкретних і яскравих прикладах ідеологічні працівники показували роль нашої країни і партії в міжнародному комуністичному і робітничому русі, патріотизм і інтернаціоналізм радянських людей.

Трудящі Радянської України, як і всі радянські люди, з глибоким задоволенням сприйняли теплі слова учасників форуму комуністів на адресу КПРС, нашої країни. Майже всі промовці одностайно відзначали видатну роль першої країни соціалізму в боротьбі з імперіалізмом, за збереження миру і безпеки народів в усьому світі. «... Ми повинні заявити,— підкреслив перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Я. Кадар,— що Комуністична партія Радянського Союзу і радянський народ... несуть на своїх плечах незмірно більшу відповідальність, ніж будь-який з нас»²⁵. На прийомі на честь учасників міжнародного форуму комуністів В. Гомулка сказав: «Комуністична партія Радянського Союзу... є рівною серед усіх партій, але вона в той же час і перша партія з усіх рівних... Ніхто їй не надавав цього звання. Його надала їй історія»²⁶.

Думки і почуття радянських людей знайшли свій яскравий вияв у постанові червневого Пленуму ЦК КПРС, який високо оцінив прийняті Народою документи, підкреслив, що вона є великим успіхом комуністичного, робітничого і всього визвольного руху: «Нарада справить величезний вплив на дальше розгортання боротьби проти імперіалізму на основі найширшої єдності дій усіх демократичних, прогресивних сил світу,— говорить у постанові Пленуму ЦК КПРС,— Нарада ознаменувала важливий етап на шляху зміцнення згуртованості міжнародного комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму»²⁷.

Успіх міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, згуртування комуністів всього світу надихає трудящих України, всіх радянських людей на нові, трудові звершення в ім'я комунізму.

²⁴ «Радянська Донеччина», 10 червня 1969 р.

²⁵ Международное Совещание коммунистических и рабочих партий, Москва, 1969, Прага, 1969, стор. 423.

²⁶ «Правда», 18 червня 1969 р.

²⁷ «Комуніст України», № 7, 1969, стор. 4.

І. І. ВАСИЛЕВСЬКИЙ
 РОЛЬ КП(б)У В РОЗВИТКУ
 КОЛГОСПІВ У ПЕРІОД
 ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

На всіх етапах історії Радянської держави Комуністична партія послідовно здійснювала і здійснює ленінські ідеї про соціалістичне перетворення сільського господарства, постійно допомагала трудово-

му селянству розв'язувати найскладніші завдання дальшого розвитку цієї галузі виробництва. Соціалістичні виробничі відносини, що встановлювалися тут, в результаті здійснення суцільної колективізації сільського господарства відкривали широку дорогу науково-технічному прогресу, створювали сприятливі умови для ефективного використання природних, матеріально-технічних і трудових ресурсів, підвищення продуктивності праці.

Діяльність партійних організацій України по створенню умов для розгортання колгоспного виробництва у довоєнній п'ятирічці певною мірою висвітлена в історико-партійній літературі¹.

Проте питання розвитку цих умов в період другої п'ятирічки досліджене ще недостатньо. Буржуазні історики так звані західні «радянознавці» Л. Шапіро, Н. Майєр, І. Сейдарс, К. Вітфогель, М. Фейсад, Ш. Був'є, У. Уолш, М. Рен та інші намагаються довести, нібито в 20—30-х роках в СРСР не було ніякої економічної потреби кооперувати селянство в зв'язку з відсутністю матеріально-технічної бази для створення великого сільськогосподарського виробництва, і колективізація «нав'язувалася» зверху. Весь історичний досвід соціалістичного кооперування в нашій країні спростовувався твердженнями буржуазних фальсифікаторів.

У даній замітці порушуються деякі питання партійного керівництва виробничою діяльністю колгоспів республіки, показано шляхи зміцнення їх матеріальної бази, прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві.

На початку другої п'ятирічки в СРСР існувало 224,6 тис. колгоспів, що об'єднували 65,6% селянських господарств і 83,1% посівних площ, в тому числі на Україні — 24,2 тис. артільей, до яких ввійшло 72,4% дворів і 86,1% посівних площ². Соціалістичний лад на селі став панівним, а сільгоспартіль — основою колективного виробництва.

Розробляючи кооперативний план, В. І. Ленін підкреслював, що

¹ Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 2, К., 1968; В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток, К., 1957; М. Н. Вилцан. Укрепление материально-технической базы колхозного строя во второй пятилетке (1933—1937 гг.), М., 1957; В. П. Данилов. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства СССР, М., 1960; М. Т. Куц. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.), Львів, 1965; М. О. Лисенко. Діяльність КП України по підготовці кадрів механізаторів для колгоспного виробництва, К., 1968; Ф. Д. Поджарый. Коммунистическая партия Украины в борьбе за победу колхозного строя, К., 1968; І. І. Слин'ко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України, К., 1961; С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос (в 2-х томах), М., 1967; В. П. Столяренко. Марксизм-ленинизм про соціалістичне перетворення сільського господарства — Наукові праці з історії КПРС, вип. 28, К., 1969; А. Ф. Чмига. Из истории коллективизации сельского хозяйства на Украине. — Научные записки, т. XXI, М., 1967; В. Д. Уваров. Комуністична партія України — організатор допомоги робітничого класу в соціалістичних перетвореннях сільського господарства. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 28, М., 1969; І. Х. Ганжа, І. І. Слин'ко, В. П. Шостак. Украинское село на пути к социализму. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках, М., 1963; та ін.

² Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.). Статистический сборник, М. — Л., 1939, стор. 85; Колхозы во второй пятилетке. Статистический сборник, М. — Л., 1939, стор. 2, 3.

обов'язок революційної партії — спрямувати розвиток техніки на перетворення сільського господарства «з промислу, який ведеться неспівідомо, по-старовинному, в промисел, оснований на науці та завоюваннях техніки»³. Процес соціалістичної перебудови на селі відбувався у двох напрямках. З одного боку, Комуністична партія давала настанови партосередкам на розгортання масового колгоспного руху (головні завдання — охоплення селян колективними об'єднаннями, розширення посівних площ і пошуки правильних організаційних форм управління), з другого боку, — на зміцнення колгоспів і піднесення продуктивних сил соціалістичного сільського господарства.

За роки першої п'ятирічки було створено певну матеріально-технічну базу. Якщо в 1928 р. на Україні існувало лише дві МТС, де налічувалось 119 тракторів, то в 1933 р. 657 МТС мали 34,2 тис. тракторів, 2,4 тис. комбайнів, 5,2 тис. вантажних автомашин та багато іншої техніки. Вони обслуговували три чверті всієї кількості колгоспів⁴. Успіхи у розвитку важкої індустрії дали змогу на кінець другої п'ятирічки здійснити технічну реконструкцію сільського господарства. В 958 МТС України на той час налічувалось вже близько 69 тис. тракторів, 23 тис. комбайнів, майже 19 тис. вантажних автомашин і велика кількість різного реманенту. Машинно-тракторні станції обробляли 98,8% посівних площ колгоспів, було механізовано майже на 80% основні трудові роботи в ріллі, широко впроваджувалися у землеробство нові прийоми агротехніки⁵.

В досліджуваній період визначилися як сильні, так і слабкі сторони у керівництві партійних і радянських організацій колгоспним будівництвом, що позначилося на розвитку сільського господарства. Труднощами скористалися вороги колгоспного ладу — колишні куркулі, білогвардійці та інші буржуазно-націоналістичні елементи, які, змінивши тактику боротьби, намагались підірвати великі завоювання трудового селянства. Все це привело до того, що в 1932 р. сільське господарство України опинилось у глибокому прориві: зменшилось виробництво зерна, технічних культур та продуктів тваринництва. Планування в багатьох артілях мало формальний характер. На XII з'їзді КП(б)У С. В. Косіор говорив, що коли «умови вимагали від нас найбільш посиленого керівництва колгоспами, такого, якого ще ніколи село до того не мало, у цей момент у нас сільська партійна організація залишилась без достатнього керівництва»⁶.

Перебудова методів партійного керівництва колгоспами відіграла вирішальну роль у ліквідації відставання сільського господарства. Особливе значення на Україні в цій справі мало створення згідно з рішенням січневого Пленуму ЦК ВКП(б) (1933 р.) політвідділів МТС, які провели значну роботу по перебудові сільських партосередків, по згуртуванню широкого партійного і колгоспного активу. Комуністи очолили боротьбу трудівників соціалістичних ланів за піднесення всіх галузей колгоспного виробництва. Якщо весною 1933 р. в артілях, обслуговуваних МТС, існували в основному міжколгоспні партійні осередки, які були відірвані від безпосередньої участі у виробництві, то влітку того ж року в більшості організаційно об'єднувались комуністи кожного гос-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 309.

⁴ Колхозы во второй пятилетке. Статистический сборник, стор. 24, 25, 26.

⁵ Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР, М., 1939, стор. 128; Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 317.

⁶ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18—23 січня 1934 р. Стенографічний звіт, Харків, 1934, стор. 455.

подарства. Так, у квітні в зоні діяльності 396 МТС України налічувалось 3644 міжколгоспних партійних осередка, партгруппи, а в липні — 6741 колгоспна партійна організація і партійна група. Кількість господарств, які їх не мали, зменшилась більше ніж удвоє. На 1 листопада 1933 р. тільки в 371 районі діяли парторганізації за виробничим принципом у 77,4% колгоспів, а в Дніпропетровській, Одеській і Харківській областях — майже в усіх артілях⁷.

У проведенні цих заходів на селі велику роль відіграли комуністи промислових підприємств. 15,5 тис. кращих представників робітничого класу виїхало в колгоспи і МТС на постійну і тимчасову роботу⁸. Для новообраного партійного активу організували навчання з питань партроботи, що значно поліпшило діяльність всіх ланок господарського виробництва, підвищило авторитет комуністів, навколо яких згуртовувались безпартійні активісти.

Постійно дбаючи про посилення й зміцнення сільських і колгоспних парторганізацій, Комуністична партія приділяла значну увагу поданню матеріально-технічної допомоги колективним господарствам. Навесні 1933 р. Радянська держава передала артілям і МТС 15 тис. тракторів, 2,4 тис. комбайнів, 3 тис. автомашин тощо, а також 35 млн. пудів насінневої, продовольчої та фуражної позики⁹. В міру швидкого спорудження заводів сільськогосподарського машинобудування держава посилювала через МТС постачання колгоспному виробництву найновішу техніку. Так, загальна потужність лише тракторного парку на Україні збільшилась з 77 тис. к. с. у 1930 р. до 1191 тис. к. с. у 1937 р.¹⁰ Поряд з надходженням великої кількості багатосильних тракторів на гусеничному та колісному ході сільське господарство одержувало й менш потужні машини, що використовувались у вирощуванні овочевих, садових і технічних культур, внесенні мінеральних добрив, виконанні транспортних робіт.

Значно зросло виробництво техніки для села. Проте, процес механізації сільськогосподарських робіт відставав від темпів розвитку колгоспного будівництва. Це створювало певні труднощі в організаційному й економічному зміцненні артілей. «Значне зміцнення механічної бази сільського господарства України,— говорив С. В. Косіор на черговому Пленумі ЦК КП(б)У (1933 р.),— становить собою одну з характерних особливостей»¹¹.

XVII з'їзд ВКП(б) рекомендував партійним організаціям вести розвиток колгоспного виробництва в такому напрямі, який дав би змогу в кінці п'ятирічки «завершити в основному механізацію сільського господарства»¹². За 1935—1937 рр. села України одержали понад 25 тис. тракторів, 20 тис. комбайнів, понад 15 тис. автомашин та ін. В оснащення МТС сталися якісні зміни. У зв'язку з введенням у дію Челябінського тракторного заводу, а також з переходом ХТЗ і СТЗ на випуск гусеничних тракторів колгоспи республіки одержали їх 7,4 тис., також значні кількості сівалок, плугів, бурякопідіймачів та ін. На кінець другої п'ятирічки вже 97,3% артілей України (проти 75,2% у 1933 р.) обслуговувались МТС. Посилилась механізація виробничих процесів і у радгоспах.

Дальший розвиток сільського господарства міг здійснюватись лиш

⁷ ІА ІП ЦК КП України, ф. І, оп. 1—13, од. зб. 427, арк. 160, 161.

⁸ Там же, од. зб. 416, арк. 98.

⁹ Там же; Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, 18—19 листопада 1933 | Харків, 1933, стор. 12.

¹⁰ ІА ІП ЦК КП України, ф. І, оп. 1—13, од. зб. 482, арк. 13; Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 317.

¹¹ «Комуніст», 15 серпня 1933 р.

¹² КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 198.

за умов наукового планування. Поки на селі йшов процес об'єднання селян у колгоспи, планування у них залежало від кількісних змін посівних площ, матеріальних засобів, від наявної кількості членів. Коли ж кооперування в основному вже завершувалось, постало питання про перспективи розвитку колгоспів і стабільність планування безпосередньо в господарствах. Деякі з них мали досвід у цій справі, але в цілому передбачені заходи ще не враховували тих змін, що відбулися в матеріально-технічній базі артілей на початку другої п'ятирічки. Сільські парторганізації тільки перебудовували свою роботу і не встигли взяти в руки складання планів та налагодити партійний контроль за ходом колгоспного виробництва.

Потрібний був час для розв'язання цієї важливої проблеми. Так, у колгоспах Ульянівського району на Одещині, які мали достатній досвід ведення великого колективного господарства, в 1932 і 1933 рр. у плануванні допускалось багато помилок, прорахунків. Навесні 1933 р. під час посівної кампанії деякі колгоспи змінювали намічені завдання по три-чотири рази¹³. Крім МТС і земельних органів, що визначали планові завдання і допомагали в їх розробці артілям, у цю справу іноді втручались інші господарські організації. Ще гіршим було становище в бригадах. До складання планів ще не скрізь залучався широкий партійний актив.

Керівництво колгоспним виробництвом багато в чому залежало від роботи машинно-тракторних станцій. Але поки МТС були радгоспними і збуто-постачальницькими, вплив їх на організаційно-плановий розвиток колгоспів не давав відчутних наслідків. Він посилювався з появою політвідділів і перетворенням МТС на державні підприємства.

З метою кращого керівництва сільським господарством було розроблено «Зразковий договір МТС з колгоспами», згідно з яким робітники зобов'язувалися виконувати основні сільськогосподарські роботи, а спеціалісти — допомагати у складанні виробничих планів та навчанні колгоспних кадрів, артілі мали забезпечити своєчасне обслуговування техніки і виконувати поради спеціалістів. Договори обговорювались на зборах робітників МТС і колгоспників, де визначався обсяг і строки робіт.

Нова договірна система створила сприятливі передумови для дострокового виконання державних планів заготівель сільськогосподарських продуктів, розширяло громадський контроль за ходом здійснення виробничих планів.

В соціалістичному змаганні багато партійних організацій домоглися значних успіхів. Так, у 1934 р. на Дніпропетровщині, в результаті конкурсу за краще проведення реконструкції сільськогосподарського виробництва, багато колгоспів провадили електрифікацію молотби та зрошення полів. У селах Харківщини партосередки узагальнили досвід організації ремонту сільськогосподарських машин і застосовування механізації на тваринницьких фермах. На Одещині з ініціативи комуністів розгорнувся рух за краще використання машинної техніки і впровадження досягнень науки в колгоспне виробництво. Колгоспи Вінниччини успішно вирішували проблему вирощування високих урожаїв цукрових буряків й ефективного впливу мінеральних та органічних добрив на зростання врожайності сільськогосподарських культур.

Удосконалюючи форми і методи партійної роботи на місцях, ЦК КП(б)У ставив перед парторганізаціями вимогу налагодити наукове планування і на цій основі далі розвивати сільське господарство. Повсякденна копітка робота з людьми, творчі пошуки нового дали позитивні

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3470, оп. 1, спр. 72, арк. 28.

наслідки. Починаючи з 1934 р., парторганізації України стали конкретніше займатися аналізом виробничої діяльності колгоспів і МТС, виконанням і підготовкою кадрів для усіх галузей колгоспного виробництва, приділяючи особливу увагу організації праці, собівартості продукції та ін.

До дальшого поліпшення керівництва сільським господарством залучались не лише широкі маси трудівників села, а й робітники, працівники громадських організацій, науковці. Активна участь колгоспників у виробничо-технічних конференціях, в засіданнях учених рад наукових дослідних установ, залучення робітників, керівників державних і партійних організацій та вчених до роботи з'їздів, нарад, виставок давали змогу підняти рівень керівництва колгоспами України. В результаті уже в 1934—1935 рр. вони зміцніли, успішно виконали державні плани заготівель сільськогосподарських продуктів, зростало громадське господарство, збільшилися натуральні й грошові доходи колгоспників. У 1933 р. на Україні в середньому на трудовень було видано від 4 до 6 кг хліба, а в сотнях артілей — від 12 до 14 кг і більше¹⁴. Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) (1934 р.) вказав, що «міцною непереможною силою стали колгоспи, які об'єднували тоді 3/4 селянських господарств і 90% посівних площ»¹⁵.

Постало питання про внесення змін у Статут сільськогосподарської артілі 1930 р., де не було конкретних положень щодо ведення громадського господарства. В лютому 1935 р. у Москві зібрався Другий Все-союзний з'їзд колгоспників-ударників, в якому взяло участь 269 делегатів — передовиків села. На ньому був прийнятий Примірний Статут сільськогосподарської артілі, що став її основним законом і закликав підвищити неухильно зростання і зміцнення колгоспного ладу. У травні 1935 р., коли вживалися широкі заходи щодо вироблення, обговорення і затвердження колгоспного Статуту по Українській РСР, підкреслювалося як першочергове завдання партійних, радянських і господарських організацій — дальше зміцнення колгоспів на цій основі. Треба було тримати в центрі уваги питання розвитку сільськогосподарського виробництва, допомоги колгоспникам у підвищенні технічного і теоретичного рівня, організації соціалістичного змагання та ін. У результаті посилення політичного керівництва в республіці з 676 тис. одноосібних господарств на початку 1935 р. вступили в колгоспи до кінця року 436 тис. одноосібників¹⁶. Колективізацією було охоплено 91,3%¹⁷ селянських дворів, а на кінець року в окремих районах їх залишилось поза кооперативами тільки одиниці.

У 1935 р. на колгоспні поля України надійшло багато нової техніки. Проте використовувалась вона не на повну потужність. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У було утворено спеціальні комісії з передовиків, спеціалістів колгоспного виробництва, вчених, представників громадських організацій. Комісії допомогли партійним і земельним органам розібратися в питаннях енергоозброєності сільського господарства. Все це сприяло ефективному використанню машинної техніки у колгоспах¹⁸. Проте технологія і культура виробництва продовжували відставати, особливо по вирощуванню цукрових буряків та інших технічних куль-

¹⁴ В. Абрамов. Организаторская работа партии по осуществлению ленинского кооперативного плана, стор. 159.

¹⁵ КПРС в резолюциях..., ч. III, стор. 251.

¹⁶ «Вісті», 17 лютого 1936 р.

¹⁷ Социалистическое строительство СССР. Статистический сборник, М., 1936, стор. 27.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. I, оп. 1—13, од. зб. 466, арк. 65.

тур. Січневий пленум ЦК КП(б)У (1937 р.) зосередив увагу партійних організацій на посиленні боротьби з цими недоліками¹⁹.

Помітні зрушення почалися в період другої п'ятирічки і в найбільш відсталій галузі — тваринництві. Комуністична партія підкреслювала, що розв'язати проблему його розвитку можна лише на основі зростання виробництва зерна. Успіхи, досягнуті у рільництві, позитивно позначилися на піднесенні тваринництва. Незважаючи на значні труднощі в розвитку сільського господарства України в 1931—1932 рр., у 1933 р. колгоспам вдалося зберегти робочу худобу і навіть збільшити поголів'я продуктивної, а також кількість тваринницьких ферм. Велике значення для підвищення продуктивності цієї галузі колгоспного виробництва мала постанова Пленуму ЦК ВКП(б) (1934 р.) «Про поліпшення і розвиток тваринництва»²⁰.

Керуючись ухваленими настановами, парторганізації України розробили ряд відповідних заходів. Так, у 1934 р. Харківський обком КП(б)У рекомендував відібрати і послати завідуючими фермами досвідчених організаторів, комуністів, докласти зусиль, щоб забезпечити збільшення поголів'я худоби, підвищення її продуктивності. За пропозицією обкому КП(б)У восени 1934 р. в районах провели зльоти, а потім відбувся обласний з'їзд працівників тваринницьких ферм колгоспів і радгоспів. Наприкінці 1934 р.— на початку 1935 р. пройшов рейд-перевірка збереження худоби в господарствах. Всі ці заходи сприяли тому, що на кінець другої п'ятирічки на Харківщині було успішно виконано план розвитку тваринництва²¹.

Наприкінці 1934 р. проведений в республіці перепис худоби показав досягнення у піднесенні цієї важливої галузі.

В селах України виросла велика армія майстрів-тваринників, які були відзначені високими урядовими нагородами. У 1936 р. колгоспи і радгоспи України перевиконали державний план розвитку тваринництва.

У підвищенні рівня культури колгоспного виробництва велику роль відіграла діяльність хат-лабораторій, що стали центром боротьби за оволодіння агрозоотехнічними знаннями, пропаганди досягнень науки і передового досвіду. Ініціатором створення першої з них став сільський активіст з колгоспу ім. Петровського Кременчуцького району на Харківщині О. А. Курносенко. Восени 1934 р. в області діяло 900 хат-лабораторій²², в обладнанні яких подали значну допомогу науково-дослідні інститути та установи. В колгоспах Дніпропетровщини у 1934 р. працювало близько 700 хат-лабораторій, 1936 р. по всій Україні їх налічувалось понад 8,8 тис.²³

Вони стали зв'язуючою ланкою між науковцями та широкими масами колгоспників. Тісні зв'язки з виробниками в колгоспах налагодили такі заклади: Український науково-дослідний інститут економіки сільського господарства, механізації та електрифікації, тваринництва та племінної справи. Партійні організації України стали ініціаторами масового навчання трудівників сільського господарства. На кінець другої п'ятирічки було створено струнку систему обов'язкового агротехнічного мінімуму для колгоспників та керівних кадрів. Все це відіграло велику роль у розвитку сільського господарства та зміцненні його матеріально-технічної бази.

¹⁹ «Комуніст», 9 січня 1937 р.

²⁰ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 232—242.

²¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 2, од. зб. 59, арк. 33—36.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2847, оп. 1, спр. 28, арк. 1, 10.

²³ УРСР в цифрах. Статистичний довідник, Харків, 1936, стор. 163.

Отже, плідотворна діяльність партійних організацій України по створенню матеріальних умов для розвитку колгоспного виробництва відкривала широкі можливості для повного використання потужної техніки на селі, організаційного й економічного зміцнення громадського господарства, дальшого піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва.

В. В. МАШОТАС

ГРАБІЖНИЦЬКА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ У ГАЛИЧИНІ В 1941—1944 рр.

Окупаційна економічна політика гітлерівської Німеччини відбивала інтереси найреакційнішого мілітаристського, загарбницького монополістичного капіталу. Її основи було розроблено ще до вторгнення фашистських військ на територію

Радянського Союзу. Зокрема, у плані «Барбаросса» з цього питання містився спеціальний розділ під кодовою назвою «Ольденбург» або «Економічний штаб Ост». Цей штаб, підвідомчий Герінгу, розробив детальні інструкції (так звану «Зелену папку») про економічне пограбування німецькими монополіями природних багатств і матеріальних цінностей нашої країни: «Використання районів, що підлягають окупації, повинно проводитися насамперед в галузі продовольчого та нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти — така головна економічна мета кампанії... Першим завданням є якнайшвидше забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей»¹.

З цією метою створювалася система так званих «господарських інспекцій» та «господарських команд», за якими закріплювалися певні території СРСР. Зокрема, команда «Львів», що входила до складу інспекції «Київ», мала завдання грабувати харчову промисловість Львова і області. У відповідності з наказом Кейтеля вони діставали всебічну підтримку з боку військових частин.

З початку окупації зі Львова гітлерівці щоденно вивозили 8,5 тис. кг. кондитерських виробів, 6 тис. кг. молочних, 3 тис. кг. м'ясних продуктів тощо. До 15 липня 1941 р. господарська команда «Львів» награвувала в числі різної сільськогосподарської продукції понад 226 тис. шкір². Протягом липня 1941 р. вона постачала численні запаси продовольчих товарів для групи армій «Південь». Всього вона повинна була поставити для вермахту з західних областей УРСР 200 тис. т зерна, 25 тис. т. м'яса, 15 тис. т. цукру³.

Після остаточної окупації західноукраїнські землі було вилучено з підпорядкування економічному штабу «Схід» і передано до генерал-губернаторства, створеного гітлерівцями ще 1939 р. на окупованій території Польщі⁴.

1 серпня 1941 р. райхсміністр Франк у межах генерал-губернаторства створив так званий «дистрикт Галичина», до якого ввійшли Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області⁵. Проте це не полегшило економічного становища краю. «Вказівки по керівництву економікою («Зелена папка») зберігають свою силу в вищенаведених

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, К., 1963, стор. 4—5.

² Львівський обласний державний архів (далі ЛОДА), ф. Р-35, оп. 9, спр. 693, арк. 2; ф. Р-76, оп. 1, спр. 41, арк. 55.

³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 25.

⁴ Преступные цели — преступные средства, М., 1968, стор. 61.

⁵ Львівщина у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945 рр., Львів, 1968, стор. 62.

областях,— зазначалося у розпорядженні Герінга від 18 липня 1941 р. про цивільне управління.— Економічні штаби та інші організації, що діють в перерахованих областях, продовжують існувати... Вони працюють у відповідності з вказівками нових цивільних керівників»⁶.

З включенням «дистрикту Галичина» до польського генерал-губернаторства на західноукраїнських землях почалося масове і систематичне розграбування промислових і сільськогосподарських підприємств з урахуванням «досвіду», набутого окупантами за час «господарування» в Польщі. Основною гітлерівської економічної політики в краї було знищення соціалістичних форм господарювання і створення капіталістичних підприємств та куркульсько-юнкерських господарств на селі.

Там відкрилися філіали багатьох фашистських монополій і фірм, а також банківських об'єднань. Зокрема, у Львові розгорнули «діяльність» відділення краківського філіалу німецького комерційного банку в Берліні, Віденського кредитного товариства тощо, які фінансувалися німецькими концернами і монополіями⁷. В дистрикті виникла розгалужена мережа (25 відділень) так званих «українбанків», підпорядкованих львівському кредитному банку «Дністер»⁸. Для фінансування грабіжницьких акцій по стяганню «контингентів» сільськогосподарської продукції було створено «Аграрбанк» з балансовою сумою в 46 млн. і оборотною в 558 млн. злотих⁹. Фінансову політику «українбанків» контролював Центробанк і емісійний банк у Варшаві. Вони були головними кредиторами українських монопольних об'єднань, таких, як «Сільський господар», «Народна торгівля», «Центросоюз» і «Маслосоюз», з допомогою яких німецько-фашистські окупанти викачували сільськогосподарську продукцію. На кінець березня 1942 р. балансова сума «українбанків» складала 32 млн. злотих¹⁰.

Для експлуатації підприємств важкої промисловості на окупованих територіях СРСР діяв східний філіал концерну «Герман Герінг», представник якого Л. Рімсер прибув до Львова з надзвичайними повноваженнями щодо гірничої та металургійної промисловості західноукраїнських областей уже на третій день після окупації міста¹¹.

Особливу увагу гітлерівці приділяли дрогобицько-бориславському нафто-газовому басейну. Після загарбання західних областей України німецькими нафтовими фірмами «Дойче ердоль» і «Браункель бензін» було створено акціонерні товариства «Карпатен оль» і «Бескіден ердоль», які взяли під контроль всю західноукраїнську нафтову промисловість¹². Вони намагалися відновити промисловий видобуток нафти і газу. Теоретичною розробкою цього питання активно займався Німецький інститут по вивченню Сходу, що функціонував у генерал-губернаторстві протягом 1940—1944 рр. Так, наприклад, в друкованому органі цього інституту «Дойче форшунг ім Остен» (№ 5, 1943 р.) було вміщено статтю «Економічна структура галицької нафтової області», де висвітлювалася можливість максимального використання галицької нафти для воєнної мети гітлерівського фашизму і підкреслювалася необхідність промислового розширення газо-нафтового басейну. Окупантам вдалося частково відновити роботу промислів, але рівень їх виробництва був значно нижчим від довоєнного. Якщо 1940 р. видобуток газу

⁶ Преступные цели — преступные средства, стор. 61.

⁷ L. Landau. Kronika lat wojny i okupacji, t. 2, Warszawa, 1962, стор. 130; ЛОДА, ф. Р-1292, оп. 6, спр. 3, арк. 4.

⁸ ЛОДА, ф. Р-74, оп. 2, спр. 98, арк. 4.

⁹ L. Landau. Назв. праця, стор. 316.

¹⁰ ЛОДА, ф. Р-74, оп. 2, спр. 98, арк. 30.

¹¹ Там же, ф. Р-37, оп. 3, спр. 80, арк. 1—2.

¹² Там же, ф. Р-85, оп. 1, спр. 3, арк. 3; ф. Р-84, оп. 1, спр. 2, арк. 67; Австро-Венгрия и славяно-германские отношения, М., 1965, стор. 220.

становив 495,1 млн. м³, то 1942 р.— лише 35,8 млн. м³, а нафти відповідно — 352,8 тис. і 200 тис. т¹³. І все ж німецькі монополії висмоктали з бориславського нафтового басейну, за підрахунками автора, понад півмільйона тонн продукції.

В 1941 р. у Львові відкрилися філіали відомих німецьких фірм, які забезпечували потреби армії в техніці та амуніції. Так, там почало діяти спеціальне бюро «Зюйд-Ост» від одного з найбільших фашистських концернів по будівництву військових літаків та авіамоторів «Юнкерс-флюгрей унд моторен верке». Воно працювало на півфабрикатах, які поставляла для потреб «люфтваффе» фабрика «Ойкус»¹⁴ (1943 р. її було знищено львівськими партизанами). Німецьке об'єднання «Арбайт геймешафт дойче уніформен» виготовляло у Львові військове обмундирування.

Нацистський міністр озброєння й боеприпасів А. Шпеер видав розпорядження про створення в генерал-губернаторстві так званих «технічних урядів» («Техніше амтер»), у підпорядкування яких перейшов контроль за будівництвом військових об'єктів, шляхів стратегічного призначення. Їм було передано також все енергетичне й водне господарство. Такі уряди були у Львові, Стрийі, Тернополі і Станіславі¹⁵. В дистрикті діяла і відома німецька фірма озброєння «Георг Біндер», філіал значного акціонерного об'єднання «Сіменс». Монопольне об'єднання «Бунд дойчер айценгенбер» на основі договору, укладеного з правлінням генерал-губернаторства, повністю контролювало в дистрикті всі металообробні підприємства¹⁶.

З 1-го грудня 1941 р. Львівську залізницю було включено в залізничну систему третього райху, яка використовувалася виключно в військово-економічних інтересах фашистської Німеччини.

На потреби окупантів працювало також 7 цегельних, 2 кафельних та 9 вапняних заводів, які випускали в рік відповідно 37 млн. штук цеглин, 600 тис. штук плиток та виробляли 1045 тис. т вапна¹⁷.

Львівський вугільний і торф'яний трести були поглинуті «Галицькою промисловою конторою» («Галиціше індустріє контор Лемберг»)¹⁸. Видобуток деревного вугілля захопила в свої руки німецька фірма «Вальд гольцферколюнг»¹⁹, а деревообробний промисел — акціонерне товариство «Хобаг гольцбау Бреслау — Кракау»²⁰. Заготовкою шкір-сировини на Львівщині і в усьому дистрикті монополюю вдала німецька фірма «Гіземан», що мала свої фабрики обробки сировини у Львові (3), Стрийі, Станіславі й Болахові²¹.

Грабіжницьку економічну політику здійснювали і офіційні нацистські чиновники, починаючи від генерал-губернатора. Вони захопили монополюю на виробництво товарів широкого споживання. Зокрема, в їх руках перебувало 21 спиртово-горілчане підприємство і 19 калійно-сірчанних²².

Фашистська адміністрація генерал-губернаторства у жовтні 1941 р.

¹³ В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 297; ЛОДА, ф. Р-59, оп. 1, спр. 42, арк. 26; Львівщина у Великій Вітчизняній війні, 1941—1945 рр., стор. 303.

¹⁴ ЛОДА, ф. Р-35, оп. 12, спр. 185, арк. 4.

¹⁵ Л. Ландоу. Назв. праця, стор. 266—267.

¹⁶ Львівська державна наукова бібліотека (далі ЛДНБ), ф. Ж-846, 1943, № 15, арк. 12.

¹⁷ ЛОДА, ф. Р-59, оп. 1, спр. 41, арк. 179.

¹⁸ Л. Ландоу. Назв. праця, стор. 186.

¹⁹ ЛОДА, ф. Р-266, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

²⁰ Там же, ф. Р-56, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²¹ Там же, ф. Р-266, оп. 1, спр. 26, арк. 3.

²² Там же, ф. Р-35, оп. 2, спр. 200, арк. 1.

заклала у Львові акціонерну спілку «Баугезельшафт Галицієн» по виробництву і збуту будівельних матеріалів (оборотний капітал 1 млн. злотих), а у вересні 1942 р. — акціонерне об'єднання «Карпатен транспорт» (оборотний капітал 2,5 млн. злотих)²³.

В серпні 1941 р. за розпорядженням генерал-губернатора в дистрикті було створено монопольне об'єднання «Штаатліхен гетрайде унд індустріє верке Лемберг», якому підпорядковувалися всі млини, хлібопекарні, фабрики по виробництву кави та кондитерські, а також зернове й фуражне господарство з усіма фондами і запасами сировини²⁴.

Енергетичне господарство Львова прибрали до своїх рук німецькі фірми «Ост енергіє» та «Електріцітетс гезельшафт», завод сільськогосподарських машин — фірма «Гофнер — Глайтон», електроламповий завод — «Осрам», взуттєву фабрику — «Солід» і т. д. У Станіславі розгорнула діяльність німецька фірма «Гольц беарбайтунгс Карпатен фабрік», у Тернополі — «Галиціше зейлерей геноссеншафт», в Стрії — «АСА-глас-фабрік», у Рава-Руській — «Гранітверке» тощо²⁵.

В пограбуванні народного господарства західних областей України певну участь брала українська й польська буржуазія, якій гітлерівці повернули експропрійовані Радянською владою у вересні 1939 р. дрібні підприємства, ремісничі майстерні й торговельні заклади. Вони виготовляли, головним чином, предмети широкого вжитку. Наприклад, фірма «Мета» — товари домашнього користування, «Фаля» — безалкогольні напої, «Галантерея» — галантерейні та парфюмерні товари тощо. Деякі з них мали чималий капітал. Наприклад, фірма «Дендра» — 120 тис. злотих, «Техсан» — 34 тис. і т. д.²⁶

Але окупанти зовсім не збиралися сприяти розвиткові дрібних підприємств, що належали місцевій буржуазії. Просто гітлерівці хотіли її руками вигрібати всі залишки промислової продукції і сировини на користь вермахту. Коли мети було досягнуто, генерал-губернатор Франк 20 січня 1943 р. видав розпорядження про ліквідацію в дистрикті всіх дрібних підприємств і ремісничих закладів, що не належали німцям. Їх устаткування та запаси сировини було конфісковано на користь третього райху. Як зазначалося у розпорядженні, це викликано необхідністю «збільшити господарський прибуток відповідно до вимог війни»²⁷. Внаслідок таких заходів у Львові залишилося з 329 лише 34 дрібних підприємства²⁸.

Водночас окупаційною владою було видано ряд наказів, які забороняли торгувати майже всіма предметами, що випускала дрібна промисловість, а також виробляти їх²⁹.

Проведення в житті всіх цих заходів пояснювалося тим, що промисловість гітлерівської Німеччини, яка вичерпала майже всі людські ресурси, потребувала робочих рук. Тому майже всіх робітників з закритих гітлерівцями дрібних підприємств у дистрикті насильно було вивезено до третього райху, а також 15% складу працівників львівського міського трамвайного транспорту. Загалом окупанти протягом 1943 р. вивезли з дистрикту близько 100 тис. радянських людей³⁰.

Особливо великої шкоди народному господарству західних областей

²³ ЛДНБ, ф. ІП-588, 1943, № 12, арк. 255; ф. ІП-590, 1943, № 18, арк. 420.

²⁴ Там же, ф. Г-1356, 1941, 31.VIII — I.IX.

²⁵ ЛОДА, ф. Р-35, оп. 13, спр. 185, арк. 3—17.

²⁶ Там же, ф. Р-59, оп. 1, спр. 40, арк. 80.

²⁷ ЛДНБ, ф. ІП-596, 1943, № 26, арк. 642—643; № 29, арк. 732; ф. ІП-594, 1942, № 20, арк. 418.

²⁸ ЛОДА, ф. Р-74, оп. 2, спр. 63, арк. 96.

²⁹ Там же, ф. Р-35, оп. 13, спр. 185, арк. 2.

³⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 184.

України було завдано в останні місяці окупації. На Львівщині німецько-фашистські загарбники перетворили на руїни міста Золочів, Сокаль, Радеків, Городок, Яворів, Бібрку, Рава-Руську³¹. З 157 великих і середніх підприємств м. Львова окупанти повністю або частково зруйнували 74, а з 48 — вивезли устаткування³². У місті повністю було знищено енергетичну базу, радіо та телефонно-телеграфну мережу, поліграфічні підприємства, зіпсовано газопровід. На Львівській залізниці гітлерівці вивели з ладу 555 км. головних та 144,5 км. станційних колій 525 комплектів стрілочних переводів, 320 мостів тощо³³⁻³⁴.

Значної шкоди завдали окупанти дрогобицько-бориславському нафтовому басейну, де вони зруйнували близько половини нафтових свердловин і вивезли звідти майже 2,2 тис. вагонів устаткування та сировини³⁵. Тому після визволення басейну в серпні 1944 р. було пущено в дію лише 1113 з 1927 нафтових свердловин.

На Бориславщині гітлерівці майже повністю зруйнували озокеритову промисловість. Вони затопили ряд шахт, а устаткування відправили до Німеччини. Взагалі, цій галузі промисловості фашисти завдали збитків майже на 10 млн. крб.³⁶ Вони також нищили житловий фонд, клуби, дитячі й культурні заклади.

Протягом трьох років німецько-фашистські окупанти систематично грабували народне господарство західноукраїнських областей: руйнували заводи і фабрики, вивозили до третього райху промислове устаткування, сировину і матеріали, а також людей. За роки окупації народне господарство тільки Львівщини зазнало збитків на суму в 9 млрд. крб.³⁷ Але завдяки постійному піклуванню Центрального Комітету Комуністичної партії і Радянського уряду, при братній допомозі народів Країни Рад, трудящі західних областей УРСР за короткий час не тільки залікували тяжкі рани війни, але й набагато перевершили довоєнний рівень розвитку економіки краю.

³¹ «Вільна Україна», 16 лютого 1945 р.

³² Радянський Львів, Львів, 1956, стор. 229; «Вільна Україна», 5 січня 1945; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1764, арк. 182.

³³⁻³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1764, арк. 149; Львівщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., стор. 311.

³⁵ Австро-Венгрия и славяно-германские отношения, стор. 220.

³⁶ Вільна Дрогобиччина, Дрогобич, 1945, стор. 49.

³⁷ Львівщина у Великій Вітчизняній війні, стор. 7.

В. Ш. ДЖАОШВІЛІ РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ГРУЗИНСЬКОЇ РСР

Хоч зв'язки між Україною і Грузією існують здавна, проте українське населення на території Грузії з'явилося тільки в першій половині XIX ст., коли Закавказзя вже було приєднане до Росії. Історичні обставини склалися так, що на Україні грузинська колонія виникла значно раніше, ніж українське поселення на території Грузії. Щоправда, у війську, яке Катерина II послала у другій половині XVIII ст. у Грузію, були й воїни-українці, але російський експедиційний корпус перебував там недовго, і цей факт не привів до створення російської чи української колонії.

Становище змінилося після приєднання Грузії до Росії. З початку XIX ст. на грузинській території було розквартировано чимало військових частин, у яких поряд з росіянами відбували службу й українці. За час служби, що був досить тривалим, чимало молодших чинів майже

переривали зв'язки з рідними місцями і після звільнення оселялися поблизу від розташування військових частин, на спеціально наданих їм земельних ділянках. Такі поселення були створені здебільшого на території Східної Грузії — в Гомборі, Білих Ключах, Червоних Колодязях, Манглісі та ін., де разом з росіянами оселялися й українці. Проте ці військові поселення не були багатолюдними і проіснували недовго. В середині минулого століття їх ліквідували, а мешканців у правовому відношенні прирівняли до державних селян.

Першими українцями, що оселилися в Грузії, були також армійські офіцери та службовці адміністративних установ. Але й вони не становили великої кількості і здебільшого затримувалися тут недовго.

Таким чином, у дореформений період не існували умови для масового поселення українців на території Грузії, оскільки між цими країнами ще не встановилися міцні зв'язки. До того ж, у ті часи в Грузії не було вільних земель, придатних для створення переселенських поселень.

Буржуазні реформи 60-х років XIX ст. привели до суттєвих змін у соціально-економічному житті, які сприяли зближенню окремих народів, що населяли царську Росію. Зокрема, велике значення для цього мали скасування кріпосного права, що дало селянам можливість вільно пересуватися, розвиток промисловості, ріст міст та розширення товарних галузей сільського господарства, піднесення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Суттєву роль у справі зближення України та Грузії відіграло розширення судноплавства на Чорному морі, будівництво нових портів і залізниць, що набагато полегшило пересування трудових контингентів і, зрештою, привело до швидкого зростання міграційних процесів.

У Грузії сталися події, в результаті яких з'явилася вільна площа, придатна для поселення. Мається на увазі масове примусове виселення до Туреччини абхазів, які заселяли північно-західну Грузію. Ця трагічна подія 60-х років XIX ст. призвела до спустошення багатьох абхазьких сіл, і на їх місці наприкінці XIX і на початку XX ст. утворилися змішані російсько-українські, вірменські та грецькі поселення.

Ще більш сприяв осіданню українців на Чорноморському узбережжі Грузії розвиток капіталістичного господарства в ряді прибережних районів, посилення промислово-транспортного значення міст Батумі та Поті, а також створення приморських курортів. Ці зміни притягнули вільну робочу силу не тільки з різних провінцій Грузії, але й з-за меж краю, в тому числі з України.

Переселення українців на територію Грузії в капіталістичну епоху мало ряд особливостей. Тепер воно відбувалося у ширших масштабах і мало в основному стихійний характер. Головним спонукальним фактором його став економічний примус, зокрема, прагнення безземельних селян знайти роботу на промислових підприємствах чи одержати земельні ділянки у сприятливих для ведення сільського господарства районах. Хоч міста стали головними центрами тяжіння українських переселенців, але значна частка їх (майже $\frac{1}{3}$) осідала в сільській місцевості, здебільшого в приморській смузі та Тифліському повіті, де розвиток товарного землеробства відбувався більш швидкими темпами.

За неповними даними першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. на теперішній території Грузії у той час проживало близько 8,5 тис. українців, з них 64,4% у містах і 35,4% в сільській місцевості. Слід зазначити, що під час перепису приналежність до тієї чи іншої національної групи визначалася за мовою. Тому ці 8,5 тис. чол.— жителі, які говорили по-українськи. Проте, мабуть, було ще чимало українців, які вважали своєю мовою російську.

Приплив українського населення до Грузії не послабшав і на

початку нашого століття. Тривало стихійне переселення як робітників і селян, так і представників інтелігенції. У роки першої світової війни і панування меншовиків, певна частина українців виїхала за межі Грузії. Втім, на 1926 р. їх залишалося 14 356 чол., тобто на 68,5% більше, ніж у 1897 р. Порівнюючи ці показники, можна помітити, що за 1897—1926 рр. механічний приріст українського населення тривав, але був повільнішим, ніж в останні десятиріччя XIX ст. Точніше, він зменшувався до 1914 р. і, можливо, був вищим, ніж раніше, але у 1915—1926 рр. припинився чи навіть став для Грузії зворотнім.

Серед населення, що переселялося до Грузії у XIX і перші два десятиріччя XX ст., українці посідали далеко не перше місце. Найбільшу частину становили вірмени (у 1926 р. їх було 307 тис. чол.), потім — росіяни (96 тис. чол.), осетини (113,3 тис. чол.) і греки (54 тис. чол.). Українці займали п'яте місце і в 1926 р. становили 0,5% населення Грузії, тоді як вірмени — 11,5, азербайджанці — 5,4, осетини — 4,2, росіяни — 3,6, абхазі — 2,1, греки — 1,1%.

За приблизними розрахунками, з початку XIX ст. і до 1921 р. механічний приріст міграційного населення в Грузії становив 300—325 тис. чол. Серед них — 70—74 тис. росіян, тобто в 7 разів більше, ніж українців, у Грузію переселилося останніх у 2,2 раза менше, ніж перших.

З 1927 р. почався новий етап в оселенні українців на території Грузії; він охоплював роки довоєнних п'ятирічок і характеризувався бурхливим припливом мігрантів. Тільки за 13-річний період — з грудня 1926 р. і до січня 1939 р. — українське населення Грузії збільшилося в 3,2 раза й наприкінці періоду становило понад 46 тис. чол. Такими ж темпами зростало і число росіян, яких у 1939 р. було 308 тис. чол., або 8,7% всього населення республіки; питома вага українців у той час збільшилася до 1,3%. Характерно, що у роки довоєнних п'ятирічок знизилися темпи механічного приросту осіб інших національностей, тому їх питома вага до 1939 р. змінилася порівняно незначно.

Причиною різкого збільшення кількості мігрантів-українців був швидкий розвиток раніше відсталої промисловості Грузії, яка залучила значну кількість кваліфікованих кадрів з України. Не менш важливе значення мала інтенсифікація сільськогосподарського виробництва республіки, зокрема, створення нових радгоспів субтропічного напрямку, де стала працювати значна частина прибулих українців. Певне значення для припливу мігрантів мало розширення мережі курортних установ.

В роки Великої Вітчизняної війни українське населення Грузії тільки трохи поповнилося. Після закінчення війни багато з членів родин військовослужбовців і працівників евакуйованих підприємств повернулися в рідні місця, але частина залишилася на постійне проживання. Облік цієї частини населення не провадився, але слід вважати, що кількість її незначна і, мабуть, не перевищувала кілька сот чоловік.

До 1955 р. більше людей виїжджало з України в Грузію, ніж навпаки, але, починаючи з 1956 р., спостерігається зворотній процес. Правда, облік національного складу мігрантів не ведеться, та той факт, що за останнє десятиріччя щороку на 1—2 тис. чол. більше прибуває з Грузії в Українську РСР, ніж навпаки, свідчить про відсутність механічного приросту українців на території Грузії.

В цілому невеликим був приплив мігрантів і за 1939—1959 рр. Це підтверджує аналіз даних кількості українського населення Грузії у той час. Згідно з переписом 1959 р. у республіці проживало 52 236 українців, що становило 0,14% усіх українців у Радянському Союзі, чи близько 1% представників цієї національності, які проживають в СРСР за межами Української РСР. Порівняно з 1939 р. кількість українців у

Грузії до 1959 р. збільшилася на 13,5%, а самих грузинів — на 19,6%. На підставі цих даних можна зробити такі висновки: по-перше, на противагу довоєнному періоду грузинське населення у республіці збільшувалося скоріше, ніж українське; по-друге, якщо навіть припустити, що природний приріст першого дещо вищий, різниця у темпах росту чисельності цих двох народів настільки значна, що немає ніяких підстав вважати реальним механічний приріст українського населення в Грузії у 1939—1959 рр.; по-третє, логічно припустити, що серед тих мігрантів, які щороку виїжджають з Грузії й оселяються на території України, велику питому вагу становлять українці. Це з'ясується після перепису населення у 1970 р., оскільки на сьогодні дані Центральних статистичних управлінь обох республік тільки показують, що кожного року механічний приріст населення на Україні більше, ніж у Грузії на 1—2 тис. чол.

Характерно, що питома вага українців серед населення Грузії була у 1959 р. на рівні 1939 р. і становила 1,3%. В цілому за радянський період число представників цієї національності на території республіки — як абсолютне, так і відносне, — різко збільшилося.

Слід зазначити також, що серед російського населення Грузії чимало громадян українського походження; це, головним чином, переселенці з Північного Кавказу, зокрема, з Кубані. Крім цього, на території Грузії відбувається значний процес асиміляції українців з росіянами. Певною мірою цим пояснюється більш швидке зростання чисельності у республіці перших, ніж останніх. Про процес асиміляції свідчить і той факт, що, згідно з опублікованими даними перепису 1959 р., майже 43% українців, які проживали на той час у Грузії, рідною мовою вважали російську. Поширені змішані шлюби українців з росіянами і, частково, з грузинами.

Дещо про структуру українського населення, яке проживає в Грузинській РСР. За даними 1959 р., 76,8% його — міські жителі, а 23,2% — сільські. З загальної кількості українців чоловіків — 22 118 і жінок — 30 118, тобто відповідно 42,3 і 57,7%. Така перевага жінок пояснюється залученням великого їх числа на підприємства легкої промисловості та в чайні радгоспи. Чимало українок також серед обслуговуючого персоналу курортних установ.

Факт проживання у містах республіки понад $\frac{3}{4}$ українського населення свідчить про те, що більшість його бере участь в індустріальних галузях праці, хоч певна частина зайнята і в невиробничих. Цей висновок підтверджується й тим, що найбільше українців у добре розвинутих містах, зокрема в Тбілісі, Кутаїсі, Батумі, Сухумі, Руставі, Поті. У цих шести найбільших містах Грузії, а також у шахтарському Ткварчелі, проживає близько половини всіх українців республіки. А у Ткварчелі вони становлять 6,4% всього населення. Тут, мабуть, певну роль відіграла тотожність виробничого напрямку цього міста й міст Донбасу, внаслідок чого українці прибувають на роботу у видобувну промисловість Грузії. У свою чергу, чимало грузинів працює в шахтах Донбасу.

Про територіальне розміщення українців у Грузії дають певне уявлення такі показники: 40% представників цієї національності проживає в Східній і 60% — у Західній Грузії, хоч за своїми розмірами, кількістю населення й питомою вагою міського населення Східна Грузія перевершує Західну. У Східній Грузії українці ледь набирають 1% всього населення, а в Західній — понад 1,6% (в цілому по республіці 1,3%). Такий нерівномірний розподіл пояснюється насамперед розміщенням у Західній Грузії міст з підприємствами видобувної промисловості, субтропічних радгоспів і курортних центрів, які пред'являли великий попит на робочу силу, а також її сусідством з Кубанню і близькістю до Україн-

ської РСР. Очевидно, чималу роль у цьому відіграли й морські комунікації, що зв'язують південні райони України з грузинським Причорномор'ям.

Природно, що найбільше українців проживає в столиці республіки — Тбілісі, де вони становлять майже 11 тис. чол., або 1,5 % населення міста. Друге місце посідає Батумі — відповідно 3 тис. чол. і 3,8 %. Понад 2,7 тис. українців проживає в Сухумі (4,1 %), майже однакова кількість — від 2,4 тис. до 2,5 тис. — у Кутаїсі, Руставі й Поті, від 1 до 2 тис. — в кожному з західних адміністративних районів, де добре розвинуто сільське господарство чи є курорти — Махарадзевському, Зугдідському, Сухумському, Гудаутському, Гагрському, Цхалтубському і Кобулєтському. В трьох найбільших центрах видобувної промисловості — Ткварчелі, Ткібулі та Чіатурі українців загалом до 3 тис., тобто понад 4 % кількості населення цих міст.

Серед осіб різних національностей, що проживають у Грузії, українці займають восьме місце — після грузинів, питома вага яких становить 64,3 %, вірменів (11), росіян (10,1), азербайджанців (3,8), осетинів (3,5), греків (1,8) і абхазів (1,5 %). Ця група населення у понад 10 разів перевищує за кількістю білорусів, але в 7,8 разів менше, ніж росіян. У Тбілісі українці займають сьоме місце — після грузинів, вірменів, росіян, євреїв, осетинів і курдів, випереджаючи азербайджанців і греків. В Абхазькій АРСР проживає 11 474 українці, тобто за кількістю вони на п'ятому місці після грузинів, росіян, вірменів і абхазців, а в Аджарській АРСР — відповідно 5 844 чол. і на четвертому місці після грузинів, росіян і вірменів.

Слід зазначити, що систематичне зростання рівня життя в усіх республіках нашої країни, широке житлове будівництво як у містах, так і в селах, дедалі більше задоволення духовних потреб людей і підвищення загальної кваліфікації робітників приводять до зменшення кількості мігрантів. За даними ЦСУ УРСР загальна щорічна кількість переселенців з України в Грузію і навпаки за 1956—1967 рр. скоротилася майже наполовину. Немає підстав для збільшення їх на території Грузинської РСР у найближчі роки хоча б через те, що темпи розвитку промисловості на Україні вищі ніж у Грузії. Не можна не враховувати те, що зменшення міграційного населення на території республіки почалося з середини 50-х років, тобто періоду, коли Грузинська РСР почала відставати від середньосоюзних темпів розвитку промислового виробництва.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. І. КАСЬЯН

Заходи парторганізацій України по піднесенню ролі профспілок у роки п'ятої п'ятирічки

На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні послідовно й неупинно зростає роль і значення професійних спілок. Це зумовлено тим, що вони завжди керуються ленінським визначенням профспілок як «школи управління, школи господарювання, школи комунізму»¹, а вся їх багатогранна діяльність,

безпосередньо спрямовується Комуністичною партією.

В роки п'ятої п'ятирічки КП України систематично удосконалювала партійне керівництво профспілками республіки.

Для дослідження цього питання автором використані праці В. І. Леніна, рішення з'їздів, пленумів та постанови ЦК КППРС і ЦК КП України, документальні матеріали Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППРС (ф. 17, оп. 53, од. зб. 3290, 3292, 3294, 3295, 3298; оп. 54, од. зб. 993, 1002, 1009, 1011; оп. 55, од. зб. 2199;), Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13, од. зб. 1886; оп. 127, од. зб. 40, 417, 419, 423, 496, 598, 611; оп. 150, од. зб. 9, 10, 25, 44, 170, 300, 304; оп. 166, од. зб. 37, 38, 62, 157, 161, 268, 381, 476, 546; оп. 170, од. зб. 24, 40, 179, 188, 189, 194, 196, 197, 198; оп. 192, од. зб. 12, 17, 18, 25, 38, 42, 83; оп. 205, од. зб. 76, 266, 546; оп. 206, од. зб. 90, 106, 237, 254, 299, 537, 538, 661; оп. 214, од. зб. 1, 14, 15, 20, 33, 100, 106, 111, 114, 119, 124; оп. 466, од. зб. 161), партархівів обкомів — Дніпропетровського (ф. 19, оп. 12, од. зб. 60, 113; оп. 14, од. зб. 21, 33, 98, 423; оп. 16, од. зб. 29, 205), Київського (ф. 5, оп. 1/2, од. зб. 286, 292, 332, 354, 379; оп. 1, од. зб. 2438, 2464, 2493; оп. 1/3, од. зб. 150, 204; оп. 7, од. зб. 144), Львівського (ф. 3, оп. 3, од. зб. 26, 714, 718, 814, 891, 978, 1058; оп. 6, од. зб. 1545), Ровенського (ф. 400, оп. 3, од. зб. 26, 36; оп. 4, од. зб. 14, 23, 34, 48; оп. 5, од. зб. 46; оп. 7, од. зб. 9), Харківського (ф. 2, оп. 41, од. зб. 68, 78, 84; оп. 53, од. зб. 35; оп. 58, од. зб. 22, 25, 32, 41, 133), Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР (ф. 5451, оп. 25, спр. 5351; оп. 25-а, спр. 3864), архіву Української республіканської Ради професійних спілок (ф. 1, оп. 4, спр. 211; оп. 5, спр. 5; оп. 6, спр. 14; оп. 7, спр. 4; ф. 2, оп. 1, спр. 212, 265, 270, 370, 465, 558, 563, 590, 592, 605, 657; ф. 3, оп. 1, спр. 465; Тернопільського обласного державного архіву (ф. 1604, оп. 1, спр. 149, 184, 203, оп. 2, спр. 132). Використано також центральну, республіканську і місцеву пресу.

Керуючись рішеннями XIX з'їзду, пленумів ЦК КППРС, XVII і XVIII з'їздів КП України, партійні організації республіки обговорювали питання, пов'язані з поліпшенням діяльності профспілок. ЦК КП України розглянув завдання профспілкових організацій по зміцненню трудової дисципліни на підприємствах і в установах Української РСР, ширшому розвитку соціалістичного змагання в промисловості й сільському господарстві, звернув увагу на стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи. Неодноразово ставилось питання про хід звітів і виборів у профспілках, про укладення колективних договорів, активізацію культосвітньої роботи і фізвиховання та ін. Крім того, ЦК КП України постійно здійснював контроль і подавав необхідну допомогу на місцях. В 1951 р. була перевірена керівна діяльність 7 республіканських профспілкових комітетів. Підсумки перевірки широко обговорювались на пленумах президії і робітничих зборах.

Посилення партійного керівництва було в центрі уваги парторганізацій Київської, Харківської, Одеської, Кам'янець-Подільської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської та інших областей. Питання профспілкової роботи ставилися на порядок денний Харківським обкомом КП України 10 разів, Київським — 9, Запорізьким — 8. Всього протягом 1951 р. на бюро обкомів партії вони обговорювались 180 разів. Робота проводилась плідна, але, як відмітив XIX з'їзд КППРС (жовтень 1952 р.), зростання темпів соціалістичного будівництва вимагало підняти рівень партійного керівництва громадськими організаціями, зокрема профспілками. В зв'язку з цим було вжито ряд організаційних заходів. Так, Комунарський міськом Луганської області відрядив на відстаючі підприємства групи досвідчених партійних профспілкових працівників. Завкомми і шахткоми проводили загальні збори, семінари профгрупоргів і голів комісій. Керівні профспілкові працівники і секретарі партійних організацій взяли участь у скликаному міськомом п'ятиденному семінарі, на якому були заслухані доповіді про досвід роботи з масами і методи її удосконалення. Лу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 2.

ганський обком партії після детальної перевірки і аналізу діяльності Луганськиміськкому обговорив його звіт про керівництво профспілковими організаціями, а кож прийняв постанову про роботу обласної ради профспілок по узгодженню і поширенню передових методів новаторів виробництва. Обласні Ради профспілок Харківщини й Одещини звітувались перед обкомами партії. Про стан справ на місцях Дніпропетровський і Полтавський обкоми були проінформовані Амур-Нижньодніпровськимі Карлівським райкомами, а Кіровоградський обком — міськкомом партії. Запорізькиміськком розробив і затвердив на бюро заходи щодо поліпшення діяльності профспілкових організацій міста. Всього протягом 1953—1955 рр. Луганський, Донецький, Дніпропетровський, Київський, Львівський, Харківський, Запорізький обкоми партії 458 раз обговорювали ці завдання і ухвалили конкретні рішення, спрямовані на підвищення ролі професійних спілок у господарському і політичному житті.

Велику увагу Комуністична партія України приділяла вихованню профспілкових кадрів. У відповідності з постановами КППРС про підготовку, добір і розстановку керівних партійних і радянських кадрів ЦК КП України, обласні парторганізації детально проаналізували стан цієї важливої ділянки роботи в Київській, Харківській, Дніпропетровській, Одеській областях, у ряді республіканських комітетів і розробили заходи щодо поліпшення керівництва. Були створені спеціальні групи для читання лекцій на курсах з питань теорії і практики профспілкової роботи, затверджені єдині плани підготовки активу, організовані республіканські курси профпрацівників, зміцнена база шкіл цього профілю. В результаті за три роки п'ятирічки у республіці були підготовлено понад 1 млн. чол. профспілкового активу, що дало можливість ретельно підібрати кадри.

Партійні організації республіки приділяли велику увагу вихованню профспілкових працівників у дусі діловитості й принциповості, високої відповідальності за доручену справу. Ці якості допомагали в підготовці і проведенні звітно-виборчих зборів, яким надавалось великої ваги. Так, Дніпропетровський обком КП України це питання розглянув на бюро. З ухваленням рішенням були ознайомлені міськкоми і райкоми партії. На нараді їх секретарів і заввідділами обговорювались заходи, затверджені обкомом. Партійні організації взяли активну участь у проведенні інструктивних нарад з головами цехових, шахтних комітетів і профгрупорами. Для подання допомоги в підготовці і проведенні зборів у первинні організації були направлені працівники партійного апарату і профспілкових органів. Зборам передувала значна робота по розгляду критичних зауважень і виконанню рішень, прийнятих протягом звітного року. В 1954 р. більшість партійних організацій республіки забезпечила високу активність членів профспілок під час звітно-виборчих зборів. У Дніпропетровській області в них взяло участь 90—100%, в Луганській — 98,9%, Тернопільській — 97%, Донецькій — 90—95% порівняно з 87—92% в 1951 р. Ще більше активність трудящих зросла в останній рік п'ятирічки. В 1955 р. по Україні порівняно з 1953 рр., кількість учасників звітно-виборчих зборів збільшилась на 7,2%, під час обговорення доповідей виступило 13,8% від числа присутніх.

Партійні організації не тільки подавали практичну допомогу в проведенні профспілкових зборів, а постійно здійснювали контроль за виконанням їх рішень. З цієї метою ЦК КП України перевіряв діяльність облпрофрад Одеської, Полтавської, Кіровоградської областей і республіканських комітетів профспілок, працівників споживчої кооперації, автомобільного транспорту та ін. Питання контролю обговорювались Львівським, Дніпропетровським, Харківським, Ровенським обкомами партії.

Партійне керівництво здійснювалось через комуністів — членів профспілок, зокрема обраних у керівні органи. В складі керівних працівників фабрично-заводських комітетів профспілок (які мали на Україні центральні й республіканські комітети) процент комуністів зріс з 31,9 в 1949 р. до 40% в 1952 р. Значно збільшилась серед них кількість новаторів виробництва — з 6,2 до 12,6%. Якщо робітників — кандидатів у члени КППРС в 1950 р. було 16,6%, то в третьому кварталі 1955 р. — 27,5%.

Таким чином, аналіз досвіду партійних організацій республіки за роки п'ятої п'ятирічки показує, що вони забезпечили належний рівень партійного керівництва діяльністю профспілок, піднесли їх авторитет і значення на всіх ділянках соціалістичного будівництва. Кількість членів профспілок республіки в 1955 р. зросла до 7,3 млн. чол. порівняно з 5,3 млн. у 1950 р. Профспілковий актив також збільшився і на початку 1956 р. нараховував у своєму складі 2675 тис. чол. Розвиток ініціативи і зростання активності трудящих мали вирішальне значення в достроковому виконанні завдань п'ятої п'ятирічки на Україні.

Високо оцінюючи внесок громадських організацій у будівництво комунізму, партія і надалі підвищуватиме роль і відповідальність Рад і громадських організацій в усьому нашому житті, дедалі ширше залучатиме трудящих до практичних справ по управлінню державою, виховуватиме нову людину — активного борця за комунізм²

² Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КППРС, К., 1968, стор. 15.

І. А. КОНОВАЛОВ

**Діяльність комуністів Харківщини
по впровадженню науки і передового
досвіду в сільськогосподарське
виробництво (1959—1965 рр.)**

господарства УРСР, літературу і періодичну пресу з даного питання.

Позачерговий XXI з'їзд КППС вказав на необхідність зміцнювати зв'язки наукових установ з практикою, широко й швидко впроваджувати в народне господарство найповіші досягнення науки і техніки¹.

Конкретні завдання, спрямовані на підвищення відповідальності комуністів за впровадження досвіду передовиків у сільськогосподарське виробництво визначив січневий Пленум ЦК КП України (1961 р.)².

Настанови партії з питань дальшого розвитку економіки лягли в основу діяльності парторганізації республіки. Так, Харківський обком партії 24 травня 1961 р. затвердив план заходів по пропаганді і поширенню нових методів праці в колгоспах та радгоспах області, в якому передбачалось провести в усіх районах економічні конференції на тему: «Резерви зростання продуктивності праці в сільському господарстві». Намічалось також створити школи і кімнати передового досвіду на базі кращих господарств і в райцентрах, влаштовувати тематичні вечори, екскурсії в зразкові сільськогосподарські колективи.

У роки семирічки колектив науково-дослідного інституту тваринництва Лісостепу і Полісся розробив схему зеленого конвейера, типові раціони для годівлі худоби, типовий проєкт кормоцеху. Харківський зооветеринарний інститут удосконалив режим і технологію дії інкубаторів на птахофермах. Науковці широко пропагували нові досягнення науки на обласних семінарах, на сторінках газет, виступали з популярними статтями, видавали книги, брошури тощо.

На засіданнях бюро обкому КП України обговорювався хід виконання рішень лютневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.) по впровадженню у виробництво досягнень науки і передового досвіду в колгоспах і радгоспах Валківського району, розглядалося питання про роботу в цьому напрямі парторганізації і правління колгоспу ім. Горького Сахновчанського району та ін. Райкоми партії також систематично обговорювали ці питання.

Велику роль у впровадженні передових методів праці відігравав обмін делегаціями з іншими господарствами району, а також братніх республік. Тваринники Харківщини побували в артілі ім. Леніна Лебединського району на Сумщині, де працювала двічі Герой Соціалістичної Праці знатна доярка М. Х. Савченко. Її ініціативу — подвоїти виробництво молока і знизити його собівартість — наслідували комуністки-доярки В. Ф. Савельєва з колгоспу «Перемога» Харківського району, Р. М. Пилипенко з артілі «Прогрес», Е. Тищенко, А. Буркун з колгоспу «Україна» (Богодухівський район) та ін. Згодом В. Ф. Савельєвій, Р. М. Пилипенко та іншим було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Труidівники соціалістичних ланів Харківщини їздили вивчати досвід роботи керівника тракторної бригади колгоспу «Україна» Великорядовського району Миколаївської області О. Рожка, який виступив у 1959 р. ініціатором відгодівлі худоби механізаторами.

Група спеціалістів сільського господарства і партійних працівників Чугуївського району восени 1961 р. побувала в господарствах, де працюють відомі всій країні майстри високих урожаїв Є. Долинюк, О. Гіталов, В. Кавун, і ознайомилась з методами їх роботи. Результати відвідування були обговорені на районному семінарі. На Харківщину приїздили делегації з інших областей України та союзних республік, зокрема до знатної пташниць з радгоспу «Борки» Зміївського району Героя Соціалістичної Праці В. Сидори. Багато працівників сільського господарства листувалося з нею.

Значний вплив на поширення передового досвіду в колгоспному виробництві мала ініціатива прославлених голів колгоспів М. О. Посмітного, П. П. Ведути, які звернулися до провідних керівників сільгоспартій із закликом взяти шефство над відстаючими господарствами і домогтися їх успішного розвитку. На Харківщині цей почин, схвалений ЦК КП України, підтримали колгоспи ім. Жданова Кегічівського району, ім. 8 березня Куп'янського району та ін. Вже на кінець 1961 р. 46 передових артілей Харківщини шефствували над економічно слабкими господарствами.

Важливу роль у пропаганді виробничих досягнень трудівників села відіграли періодична преса, телебачення і радіо. Так, Харківське обласне радіомовлення організувало передачі: «Школа передового досвіду», «Вчись господарювати», «У записну

¹ Матеріали позачергового XXI з'їзду КППС, К., 1959, стор. 178.

² Пленум ЦК КП України 26—28 январа 1961 г. Матеріали Пленума, К., 1961, стор. 70.

книжку агітатора» та ін. По радіо і телебаченню виступали новатори сільськогосподарського виробництва, співробітники науково-дослідних установ, які ставили за мету ширше популяризувати досягнення науки і передовий досвід. У газеті «Соціалістична Харківщина» друкувались матеріали про роботу знатних діярок області — В. Ф. Савельєвої, Р. М. Пилипенко, пташниці В. Сидори та інших. Богодухівська районна газета «Прапор комуни» і газети інших районів ввели спеціальний розділ «Передовий досвід». Харківське книжкове видавництво за роки семирічки випустило понад 100 книг і брошур, в яких широко пропагується нове в сільськогосподарській науці та виробництві.

Найдійовіша форма поширення передового досвіду — це семінари й економічні конференції, що провадились в усіх районах області. На них обговорювались такі питання: шляхи піднесення продуктивності праці в сільському господарстві, раціональне використання техніки, механізація як фактор підвищення продуктивності праці і зниження собівартості сільськогосподарської продукції та ін. Значну роль відігравали також лекторії передового досвіду, школи молодих майстрів, тематичні вечори питань і відповідей, народні університети.

Значного поширення набули школи передового досвіду, яких на кінець семирічки в області налічувалось 1 тис. з контингентом 76 тис. слухачів.

Успішне впровадження досягнень науки і передового досвіду великою мірою залежало від організаційно-господарського зміцнення артіль, від інтенсифікації і спеціалізації колгоспного виробництва, від правильного розподілу доходів, запровадження господарського розрахунку, розвитку матеріальних стимулів праці трудівників села. Так, досвід колгоспів і радгоспів Харківщини незаперечно доводить, які величезні переваги дає спеціалізація господарств. Проте проводилась вона повільно.

Ініціатива ряду колгоспних парторганізацій області показує велику роль залучення до господарської діяльності широкої громадськості, зокрема доцільність створення бюро і груп економічного аналізу. Вони глибоко вивчають економіку сільськогосподарського виробництва, роботу бригад і ферм, розкривають причини низької продуктивності праці і високої собівартості продукції, виявляють невикористані виробничі резерви, розробляють конкретні рекомендації по впровадженню передового досвіду, поліпшенню економічних показників.

За роки семирічки парторганізації колгоспів і радгоспів провели велику роботу, виконуючи рішення партії по дальшому розвитку економіки господарств, добилися тісного співробітництва представників науки з виробничниками.

На допомогу викладачу історії

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІДЕЙНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КПРС

У постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», прийнятій 1967 р., говориться, що важливим завданням викладачів вузів, особливо кафедр суспільних наук є формування марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної свідомості й високих моральних якостей у молодих спеціалістів, виховання їх патріотами й інтернаціоналістами, активними будівниками комунізму. Викладачі історії КПРС Вінницького медінституту добре усвідомлюють, що історія КПРС — суспільна наука, яка володіє великою силою ідейного впливу на розум і серця людей, особливо молоді, а тому головну роль в ідейно-патріотичному вихованні студентів відводять навчальному процесу, що відбувається у формі лекцій, самостійної роботи над першоджерелами, семінарських занять, консультацій та екзаменів.

На лекціях викладачі дають студентам ідейно-політичне спрямування, знайомлять їх з марксистсько-ленінською методологією підходу до явищ суспільного життя, з проблемами класової боротьби, прагнуть пробудити у них інтерес до предмета, запалити бажанням вивчати його. Тому викладачі невідменно поповнюють свою пам'ять новими науковими досягненнями в галузі революційної теорії і практики комуністичного будівництва, систематично знайомляться з новинками літератури щодо методики викладання, обговорюють розгорнуті плани, тексти лекцій, методику підготовки і проведення занять.

Самостійне опрацювання студентами творів класиків марксизму-ленінізму — основний метод вивчення історії КПРС. Однією з вимог у цій роботі є свідомо складені конспекти. Конспектування — трудомістка праця, але це вірний метод, що дає добрі наслідки. Самостійну роботу студентів, особливо першого курсу, потрібно організовувати і спрямовувати. Отже, викладачі історії КПРС разом з працівниками учбово-методичного кабінету систематично перевіряють конспекти своїх вихованців, допомагають їм правильно організовувати час у вивченні історії КПРС. На семінарських заняттях перевіряються результати цієї роботи, а також відбувається дальше прищеплення інтересу до предмета, виробляється потреба до творчих дискусій, уміння чітко формулювати й викладати свої думки. Виступаючи на семінарі, студент учиться висловлювати і відстоювати свої переконання, ідеали Батьківщини. «...Якщо ви навчитесь самостійно розбиратися в цьому питанні, — тільки тоді ви можете вважати себе досить твердими в своїх переконаннях і досить успішно відстоювати їх перед ким завгодно і коли завгодно»¹.

Педагоги керуються рішенням ЦК КПРС про необхідність «удосконалювати навчальний процес, збагачувати його новими науковими досягненнями, узагальненнями практики комуністичного будівництва, тісніше

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 419.

пов'язувати викладання суспільних наук з профілем підготовки спеціалістів, ширше використовувати у науково-виховній роботі кіно, телебачення та сучасні технічні засоби»².

В практиці нашого інституту застосовуються кіно, телебачення, магнітофон, апарат «Леті», карти, таблиці, схеми і т. д. Так, на лекціях демонструвались документальні фільми та окремі фрагменти з них: «Знамено партії — 1905 р.», «Від лютого до Жовтня», «В. І. Ленін у перші роки Радянської влади», «Сім'я Ульянових», «Мати», «Ленін у Жовтні», «Людина з рушницею», «Арсенальці», «Яків Свердлов», а також використовувались звукозаписи промов В. І. Леніна: «Що таке Радянська влада?», «Звернення до Червоної Армії», «Про селян-середняків», звукозаписи революційних і бойових пісень.

У впровадженні наочності й технічних засобів велику роль відіграє навчально-методичний кабінет кафедри. Працівники кабінету з допомогою студентів виготовили наочні посібники, стенди: «Матеріали XXIII з'їзду КПРС», «50 років Великого Жовтня», «Вінниччина за 50 років Радянської влади», «Життя В. І. Леніна», «150-річчя від дня народження К. Маркса», що мають велике значення у вихованні молоді.

При вивченні таких тем: «Партія більшовиків — натхненник і організатор Великої Жовтневої революції», «Партія в період іноземної воєнної інтервенції й громадянської війн», «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні» були організовані зустрічі студентів із старими більшовиками, першими комсомольцями, з учасниками Жовтневої революції, громадянської та Вітчизняної воєн, партизанами і підпільниками Вінниччини, передовиками й новаторами підприємств.

Перед студентами виступали колишні секретар Вінницького підпільного обкому партії Д. Т. Бурченко, командир 2-ї партизанської бригади А. Г. Кондратюк, керівник підпільної групи молоді с. Павлівки Калинівського району П. Т. Кугай, Є. Горб — автор і герой книги «Неспокійна юність». З великим інтересом студенти слухали виступи учасників визволення Києва та Вінниці — Героя Радянського Союзу полковника запасу М. Я. Кузьминова і відважну льотчицю з авіаполку М. Раскової — майора запасу Є. Д. Тимофєєву.

У процесі викладання історії КПРС в ідейно-патріотичному вихованні студентів викладачі широко використовують місцеві матеріали про революційне минуле і сучасне Вінниччини.

У грізні роки громадянської й Великої Вітчизняної воєн, багато славних синів і дочок Вінниччини загинуло, віддавши життя за наше світле сьогодення.

Патріотичні подвиги і справи таких людей викладачі використовують у процесі викладання історії КПРС, щоб виховати у студентів волю і характер, уміння за будь-яких обставин володіти собою, розумно керувати своїми вчинками, палко любити Батьківщину і всіма силами ненавидіти ворогів.

9 травня 1967 р. в урочистій обстановці на території інституту відкрито споруджений на кошти викладачів і студентів гранітний обеліск викладачам, студентам, співробітникам, лікарям, що загинули у роки Великої Вітчизняної війни.

За традицією на початку кожного навчального року першокурсники дають біля пам'ятника урочисту клятву вчитись на відмінно і бути гідним тих, хто віддав життя за щастя народу.

² Постановление ЦК КПСС «О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве», — «Вопросы истории КПСС», № 9, 1957 р., стор. 9.

Широко практикуються походи, екскурсії по місцях бойової й трудової слави. У 1967/68 навчальному році було проведено 8 походів і екскурсій по бойових місцях Вінниччини, до міст-героїв Москви, Ленінграда, Севастополя, Києва й Одеси, на Кавказ, у Карпати та інші міста. У походах брало участь 770 чол.

У нашому інституті ідейно-патріотичне виховання у процесі викладання історії КПРС відбувається з урахуванням профілю майбутніх спеціалістів — радянських лікарів. На лекціях і семінарах широко використовуються матеріали про охорону здоров'я, зокрема, про медичне обслуговування у Вінницькій області. Питання охорони здоров'я й розвитку радянської медичної науки відображені в наочних посібниках, стендах навчально-методичного кабінету кафедри.

Студенти пишуть реферати, пов'язані з різними питаннями медицини, виступають з лекціями й доповідями на теоретичних і наукових конференціях з таких тем: «В. І. Ленін і радянська медицина», «Медичні працівники про Леніна», «Про героїчні вчинки медпрацівників у Велику Вітчизняну війну», «Піклування КПРС про розвиток радянської охорони здоров'я», «Роль медичної науки в будівництві комунізму» та ін.

В ідейно-патріотичному вихованні студентів також велику роль має зв'язок навчання з життям, із практикою комуністичного будівництва. В. І. Ленін указував, що навчати і політично виховувати молодь потрібно «...не тільки словом, але й ділом, *роботою*»³.

Викладачі історії КПРС прищеплюють студентам пропагандистські навички, вміння бути провідниками ідей комунізму серед трудящих мас. З цією метою при кафедрі створена і працює школа молодих лекторів і доповідачів з числа кращих студентів першого та другого курсів у кількості 150 чол. Під час зимових і літніх канікул 1966/67 навчального року вони прочитали для робітничої й колгоспної молоді 332 лекції й доповіді, а в 1967/68 — 176 з тематики, присвяченої 50-річчю Великого Жовтня й встановлення Радянської влади на Україні, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

В 1968 р. було організовано такі студентські теоретичні конференції: «В. І. Ленін — творець і вождь Комуністичної партії», «Роль Комуністичної партії у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Ленінська теорія імперіалізму й сучасність», «Господарська реформа в СРСР і її роль у будівництві комунізму», «Українська РСР у сузір'ї республік-сестер», конференції, присвячені 98-річчю від дня народження В. І. Леніна і 150-річчю від дня народження К. Маркса.

Великий загін студентів — ентузіастів нашого інституту бере участь у поширенні наукових і політичних знань, проведенні агітаційної і культурно-масової роботи. Тільки за останні два роки студенти нашого інституту прочитали понад 3 тис. лекцій і доповідей, провели 4 тис. бесід і політінформацій.

Викладачі Вінницького медінституту спрямовують усе духовне багатство курсу історії КПРС на виховання у молоді комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, ідейної стійкості й уміння протистояти різноманітним формам буржуазного впливу.

С. К. ЖУРАВЛІОВ

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 304.

Охорона і використання пам'яток історії та культури

КРИМСЬКА ОХОРОННО-АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

У 1968 р. при Кримській організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури з ініціативи обласної секції археології була створена спеціальна охоронно-археологічна експедиція. Цьому передувала велика робота секції археології по обстеженню стану пам'яток археології в Криму, а власне, їх охорони та обліку. Було встановлено, що в теперішній час жодна установа області не має достатньо повних даних ні про кількість, ні про стан пам'яток археології. Найявні при обласному Управлінні культури паспорти потребують серйозної перевірки та уточнення, а в основному доповнення. На державному обліку перебуває тільки незначна частина найбільш відомих пам'яток археології. Переважна кількість стародавніх стоянок, городищ, поселень, укріплень і курганів, по суті, залишається без нагляду і на обліку не перебуває. Охоронні дошки і зобов'язання є тільки на окремих пам'ятках. Більше того, з'ясувалося, що зараз жодна установа Криму, яка займається охороною та обліком пам'яток, не має даних про роботу археологічних експедицій та археологічні дослідження. Невідомо, які пам'ятки вивчені і підлягають зняттю з охорони, і навпаки — які виявлені й підлягають взяттю на облік. Користуючись такою безконтрольністю, деякі наукові працівники — керівники археологічних розкопок, недбало ставляться до своїх прямих обов'язків. Завершуючи роботи чергового польового сезону, вони нерідко залишають розкопані і розчищені споруди відкритими, не вживаючи заходів, які забезпечили б охорону та консервацію цих пам'яток. Внаслідок цього виявлені об'єкти руйнуються.

Такі факти мали місце при розкопках античних пам'яток Криму, і зокрема городищ Попівка і Біляус, печерного міста Бакла, і особливо при дослідженні середньовічних залишків поблизу сіл Лучисте, Портиніт та ін.

Дослідники в кращому випадку обмежуються встановленням охоронної дошки, покладаючи піклування про ці пам'ятки на музеї, Управління культури або Товариства охорони пам'яток, що, як правило, не мають засобів, кваліфікованих працівників і коштів для здійснення консервації відкритих залишків, установку огорожі, наймання охоронників тощо. Таке становище явно ненормальне. Цілком ясно, що практичне здійснення всіх цих заходів повинно бути передбачене в кошторисі та плані робіт експедиції. Очевидно, не маючи повної гарантії, що ці роботи будуть виконані, не варто й починати розкопки.

В Криму трапляються такі випадки, коли окремі «любители старовини» (серед них і вчителі), не маючи спеціальної підготовки для ведення археологічних розкопок і розвідок, все ж роблять це з метою поповнення експонатами шкільних музеїв. Такі люди, прикриваючись благодородною метою, псують пам'ятки, завдають їм непоправної шкоди. Особливу увагу треба звернути на те, що археологічні експонати, які потрапляють в шкільні музеї, як правило, позбавлені паспорту, зберігаються недбало і врешті губляться.

Природньо, що такі самодіяльні «дослідження» та збір експонатів завдають великої шкоди не тільки науці, а й справі виховання учнів, оскільки є яскравим прикладом того, як можна безцеремонно поводитись з пам'ятками далекого минулого нашої Батьківщини.

Археологічні розкопки, розвідки і організацію шкільних краєзнавчих музеїв можна провадити тільки з участю археологів, з обов'язковим веденням щоденника, з фотографуванням, кресленням, шифруванням матеріалів, складанням на нього паспортів і т. д. Необхідно також, щоб всі археологічні матеріали шкільних та інших музеїв були відомі фахівцям, визначені і взяті ними на облік.

Однак всі перераховані недоліки в справі охорони пам'яток археології в Криму є лише частиною тих колосальних втрат, яких завдають нашій науці роботи, що ведуться радгоспами, колгоспами й будівельними організаціями без відому Управління культури, Інституту археології або Товариства охорони пам'яток. Тут кількість повністю або частково знищених пам'яток щорічно визначається десятками і сотнями.

Так, за далеко не повними даними секції археології, в Криму в 1968 р. були знищені або дуже пошкоджені пізньоскіфське городище поблизу Сімферополя за поселенням і розташованими поблизу курганми, дуже цікаве середньовічне поселення та могилище поблизу с. Фрунзенського, фрески, печери і будівельні залишки міста Мангупа; могилиники печерних міст Качи-Қалъен та Бакли, відомий Качинський навіс епохи палеоліту; кам'яні скрині в долині ріки Качі, скіфський курган з унікальним кам'яним склепом поблизу Білогорська та ін. Особливо ж катастрофічно знищуються кургани степового Криму. Так, тільки на території колгоспу «40 років Жовтня» Червоноперекіпського району знищено 4 кургани з багатими земляними скіфськими склепами. Про масштаби руйнування в Криму пам'яток можна зробити висновок з такого прикладу, що в Сімферополі нараховувалось 20 археологічних пам'яток, з яких в 1967—1968 рр. 9 було частково або повністю знищено, решта перебуває зараз в дуже занедбаному стані і не має навіть охоронних дощок. Щоб запобігти подібні явища, необхідно посилити пропаганду пам'яток археології по радіо, телебаченню, в періодичній пресі, а також шляхом видання наукової і досить серйозної науково-популярної літератури.

Необхідно також негайно взяти всі пам'ятки археології на суворий облік, скласти на них паспорти й охоронні зобов'язання, а головне, закріпити пам'ятки за господарствами, на території яких вони знаходяться. Важливо також забезпечити нагляд і контроль за їх станом. Нарешті, винних у свідомому руйнуванні притягати до суворой відповідальності, чого в Криму ще не робили.

Поряд з цим, як позитивне явище, варто відзначити, що в останні роки почастишали випадки, коли в Товариство охорони пам'яток, Музеї або Управління культури надходять відомості про руйнування пам'яток і замовлення від організацій, підприємств, колгоспів і радгоспів про вжиття термінових заходів до тих з них, які перебувають під загрозою руйнування. Дуже часто відмежувати і зберегти пам'ятки глибокої давнини виявляється неможливим і заінтересовані в їх руйнуванні організації (на підставі Постанови Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. за № 3898 та аналогічної Постанови Ради Міністрів УРСР за № 3076 від 30 грудня 1948 р.) виділяють кошти або частіше машини та робочу силу для здійснення наукових досліджень. Музеї Криму, Інститут археології АН УРСР часто з ряду причин не можуть забезпечити своєчасне виконання цих робіт. Неможливо буває і припинити будівництво, особливо тоді, коли археологічні пам'ятки не були взяті на

облік або виявлені несподівано. Одним з радикальних заходів, спрямованих на вирішення цього питання, було створення при Кримській організації товариства спеціальної охоронної археологічної експедиції. Завдання її суттєво відрізняються від завдань інших археологічних експедицій, які працюють на території Криму. Головною метою її є забезпечення в Криму археологічної служби, що полягає: 1) в термінових розкопках археологічних об'єктів, які підлягають знищенню в зв'язку з проведенням тих чи інших земляних або будівельних робіт (незалежно від того, де вони знаходяться і до якого часу відносяться);

2) в археологічному обстеженні територій та площ, які підлягають забудові з метою виявлення взятих на облік нових пам'яток і в подальшому організація їх вивчення;

3) складання археологічних карт і паспортів на пам'ятки археології.

Суттєве місце в плані робіт експедиції займають етнографічні дослідження.

Фінансування експедиції, згідно із згаданими постановами, здійснювати, головним чином, за рахунок заінтересованих організацій. Залежно від обсягів досліджень та інших умов експедиція координує свою роботу з Інститутом археології Академії наук УРСР і музеями Криму. В 1968 р. експедиція разом з кримським краєзнавчим музеєм працювала на території всього півострова.

Найбільш ранні з вивчених пам'яток належать до епохи мезоліту і енеоліту. Особливо цікаві знахідки кремнієвих знарядь в районі Алушти, оскільки вони дозволяють суттєво доповнити уявлення про час і характер заселення людиною південного берега Криму. Як відомо, в галузі первісної археології ця частина півострова вивчена найгірше.

Дуже важливі матеріали одержані і при дослідженні пам'яток енеоліту та ранньої бронзи (III—II — тисячоліття до н. е.) в гірському і степовому Криму. Стоянки цього часу виявлені біля сіл Скалисте, Верхоріччя та Партизанське. Вони пов'язуються з кемі-обінською культурою. До цієї культури належать і поховальні кам'яні скрині, досліджувані експедицією в гірському і степовому Криму. Одна з цих скринь була прикрашена різьбленим геометричним орнаментом, типовим для цієї культури. В Криму — це друга знахідка з таким орнаментом. Найближчі аналогії знайдені в Кавказьких дольменах та кам'яних скринях Німеччини, які належать приблизно до того ж часу. Надалі буде важливо з'ясувати, чи є це результатом міжплеменних культурних зв'язків, чи в кожному окремому випадку вони розвивались незалежно одне від одного.

Унікальна за своїм науковим значенням антропоморфна енеолітична стела, що походить з гірської частини півострова. Вона дуже схожа на широко відому стелу, знайдену поблизу с. Казанків в 1957 р. Умови знахідки нової стели безсумнівно свідчать про те, що пам'ятки цього типу варто пов'язувати не з племенами степової ямної культури, а з кемі-обінською, добре представленою в гірській частині півострова. Ця пам'ятка, безперечно, заслуговує на спеціальне дослідження. Дуже хороші результати дали і розкопки курганів епохи ранньої бронзи в степовому Криму. Виявлені в них поховання ямної, катакомбної і зрубної культур дозволять краще зрозуміти історію племен, які населяли південноросійські степи в II — першій половині I тисячоліття до н. е.

В передгірському Криму, на околиці Сімферополя, були здійснені охоронні розкопки п'яти невеликих курганів. Установлено, що спорудженню курганів передувала стоянка близько II тисячоліття до н. е. Найбільш ранні поховання в досліджених курганах відносяться до пізньокатакомбного часу і можуть бути датовані другою половиною

II тисячоліття до н. е. В цих же курганах досліджено поховання кизил-кобінської культури першої половини I тисячоліття до н. е. Приблизно до цього ж часу відносяться і виявлений експедицією новий таврський могильник поблизу с. Піонерське. У розкопаній кам'яній скрині виявлено типові таврські поховання. Небіжчик лежав в скорченому положенні, головою на схід. Тут же знайдено характерний для цієї культури ліпний не орнаментований посуд. Розкопки курганів поблизу Сімферополя і поблизу с. Піонерського (таврських кам'яних скринь) переконають у тому, що між кизил-кобінською і таврською культурами не можна ставити знак рівності, що кожна з цих культур розвивалась самостійно. Це підтвердили і матеріали розкопок останніх років.

Важливі дані одержані і про ранніх скіфів при розкопках, проведених разом з Північно-Кримською археологічною експедицією ІА АН УРСР в Північному Присивашші. Відомо, що одні дослідники, посиляючись на Геродота (V ст. до н. е.), розміщують тут «скіфів-кочовиків», а інші — «скіфів-царських». Нові знахідки дозволяють внести суттєві поправки в ці гіпотези і висунути міркування про те, що східну частину Червоноперекопського району займали «царські» скіфи.

Цікаві дослідження періоду середньовіччя проведені поблизу Фрунзенського (колишній Партеніт). Невеликі околичні розкопки і обстеження території забудови санаторію показали, що біля підніжжя Аю-Дага було поселення і могильник VIII—XII ст. Розкопано житлові і господарчі споруди, кілька десятків гончарних посудин-піфосів та амфор. Цікаві матеріали з історії осідлого середньовічного населення Криму зібрані також поблизу с. Трудолюбівка Бахчисарайського району.

У центральній частині степового Криму виявлено розкопаний курган, на якому стояло три половецькі кам'яні баби, що трапляється дуже рідко не тільки в Криму, але і по всій території розселення половців.

Поряд з проведенням охоронних розкопок експедиція здійснила археологічне обстеження двох господарств степового Криму. При цьому виявлено ряд нових пам'яток археології. Всі вони нанесені на земельні плани, на них складено паспорти. По трьох районах Кримської області складені карти археологічних пам'яток.

Щодо етнографії цікаві знахідки і спостереження зроблено поблизу с. Трудолюбівка в гірському Криму і в Північному Присивашші. Тут обстежені сліди соляних промислів і чумацький шлях. На підставі зібраного експедицією домашнього начиння і сільськогосподарського інвентаря на центральній садибі радгоспу Дніпровський в с. Вишнівка поблизу Красноперекопська в хаті-мазанці створено «Музей селянського побуту». Це перший в Криму музей, побудований на етнографічному матеріалі. Таким чином, завдяки роботі Кримської охоронно-археологічної експедиції вивчено і збережено для нащадків ряд цікавих в науковому і виховному відношенні пам'яток давнини.

Досвід цієї експедиції є прикладом поєднання науково-дослідної роботи з діяльністю по охороні, збереженню і пропаганді пам'яток історії та культури.

А. О. ЩЕПИНСЬКИЙ

Спогади

П. В. ПЕТРОВСЬКИЙ
НА ІІ З'ЇЗДІ КП(б)У

1918 р. був найтяжчим у житті молодії Радянської України. Трудящим масам, керованим більшовицькою партією, доводилося боротися проти німецьких окупантів і націоналістичного гетьманського уряду; зі зброєю в руках відстоювати завоювання Великого Жовтня.

На Україні виникають спочатку розрізнені партизанські загони, революційні групи, у великих містах формуються революційні військові частини.

Такий процес відбувся і на Чернігівщині, зокрема в Гроднянському повіті, де я тоді працював. У 1918 р. в ряді сіл повіту діяли невеликі більшовицькі осередки і революційні групи, до складу яких входили демобілізовані солдати й матроси, бідняки, залізничники, каменярі та інші представники трудового народу. Партосередки мали безпосередній зв'язок з ними і спрямовували їх діяльність. Важко було працювати в умовах підпілля. Але більшовики показали себе в цій нерівній боротьбі самовідданими непохитними захисниками справи трудящих, соціальних і національних інтересів українського народу.

Однією з найбільших після добрянської парторганізації була наша, дроздовицька. Вона об'єднувала всіх підпільників повіту і фактично стала керівним центром партійних осередків і революційних груп, яких налічувалося близько 30 з кількістю членів до 600 чол. Ми мали тісні контакти з Чернігівським і Поліським (Гомельським) губкомами КП(б)У. Територіально нам зручніше було зв'язуватися з Поліським губкомом, який очолював С. П. Хавкін (Кунов).

У вересні 1918 р. гомельські товариші інформували нас про наступний, ІІ з'їзд КП(б)У. Про це я дізнався ще раніше від Є. І. Квірінга й В. П. Затонського. Ми ретельно готувалися до цієї важливої події. Від дроздовицької партійної організації на ІІ з'їзд КП(б)У обрали двох делегатів — мене і Є. Г. Шобика. З метою конспірації мандати написали від руки на полотні й скріпили печаткою. Крім мандата, у мене був паспорт, виданий на чуже ім'я — міщанина з Миколаєва.

Після оформлення документів ми разом з делегатами від Полісся виїхали до Москви, де мав відбутися з'їзд. Кінцевою залізничною станцією на окупованій території України було м. Клинці, далі починалася нейтральна зона, вільна від німецьких і радянських військ.

Всі ми, делегати з'їзду, маскувалися під спекулянтів, які везли з України цукор для обміну на тканини. Різні люди йшли разом з нами. Тут були і безробітні з сім'ями, селяни та куркулі, чиновники. У важкій і небезпечній дорозі 2—3 рази нас перевіряли німецькі й гетьманські пости, але не так ретельно, як тих, хто направлявся на Україну. Вони шукали зброю. Неповдалі від ст. Унеча нас зупинили радянські прикордонники. Начальником застави був, судячи з одягу, балтійський

матрос. За дорученням товаришів я вів з ним переговори. Дізнавшись, хто ми, він виділив червоноармійця, який супроводжував нас до ревкому, розташованого в селищі Унеча. Прийняв нас голова ревкому Іванов. Деяких делегатів з Гомеля він особисто знав, і це прискорило наш від'їзд до Москви.

Коли розмістились у вагоні, нашій радості не було меж. Співали революційних пісень, говорили про зустріч з товаришами і мріяли побачити В. І. Леніна.

До Москви приїхали вдосвіта. Вулицями міста поспішали робітники, а з обох боків порожні вітрини магазинів нагадували про голод, нестачу всього необхідного. Ми попрямували до пункту санітарної обробки, а звідти на Садову, до 3-го будинку Рад, де був гуртожиток для делегатів. З'їзд мав проходити в тому ж будинку. Чернігівці розмістилися тут разом з гомельцями і полтавчанами в одній кімнаті, а поруч — княни, одесити, харків'яни та ін. Перші години знайомства. Які це були життєрадісні товариші! Чернігівську делегацію очолював М. С. Муринсон («Мориц»), до її складу входили У. Р. Стоян (Конотоп), Усик (Новгород-Сіверськ), І. Л. Костильов (Добрянка), П. В. Петровський, Є. Г. Шобик (Дроздовиця), Ю. М. Коцюбинський (партійна кличка «Степанов») з Полтавської організації, С. Соколовська (Мрійська) від Київської організації. Всього в роботі з'їзду брало участь 125 делегатів.

17 жовтня II з'їзд КП(б)У розпочав свою роботу. Крім делегатів на ньому були присутні численні гості. Учасників його вітали представники німецької, угорської, чехословацької, болгарської, молдавської комуністичних груп при РКП(б). Особливо запам'ятався виступ Бела Куна.

Комуністи України обговорювали питання дальшої діяльності більшовицьких організацій в умовах іноземної окупації, а ухвалені рішення стали для нас програмними документами. З'їзд проходив бурхливо, точилися запальні суперечки, які особливо загострилися при оцінці діяльності КП(б)У.

Для нас з'їзд мав особливо важливе значення, він відкривав нові перспективи в роботі. Адже в умовах підпілля ми не мали можливості читати більшовицьких газет, мало знали про події в Росії і за кордоном. Доповіді з місць, звітна доповідь ЦК КП(б)У, про поточний момент та інші розкрили перед нами титанічну діяльність партії по мобілізації мас на боротьбу проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, роботу КП(б)У по створенню і зміцненню підпільних парторганізацій.

Від нашої делегації виступив керівник Гомельської парторганізації Кунов, який зокрема згадав і про дроздовицький осередок, який тоді налічував 600 чоловік.

Пригадую, як після виступу Кунова, під час перерви, до мене підійшов С. В. Косіор і розпитував про нашу роботу, дав ряд практичних порад щодо її поліпшення.

Особливо запам'яталася мені промова на з'їзді секретаря ЦК РКП(б) Я. М. Свердлова. Звертаючись до нас, він наголосив на значенні єдності партійних рядів і всіх революційних сил, закликав українських комуністів ще тісніше згуртуватися навколо ЦК партії і висловив побажання, щоб II з'їзд КП(б)У зберіг ту єдність, якою так дорожить наша партія. Всі присутні з великою увагою слухали Якова Михайловича. Вони просили його передати привітання Володимирі Іллічу і висловили бажання зустрітися з ним.

22 жовтня з'їзд закінчив свою роботу, і делегатів запросили на об'єднане засідання ВЦВК, московської Ради, фабзавкомів і профспілок, яке мало відбутися ввечері того ж дня в залі будинку Рад.

Засідання відкрилося в точно зазначений час. Зал був переповнений, наші товариші розмістилися на хорах. Та ось на сцену вийшли Я. М. Свердлов, а за ним В. І. Ленін, який вперше після поранення з'явився на таких великих зборах. Буря оплесків прокотилася по залу, всі присутні стоячи вітали дорогого вождя. Збори відкрив Я. М. Свердлов і перше слово надав Володимир Іллічу, який виступив з доповіддю про міжнародне становище. З неослабною увагою слухали делегати й гості Ілліча. Він вказав на складність міжнародної ситуації, на необхідність правдиво інформувати широкі народні маси про стан справ у країні. Торкаючись становища на Україні, він високо оцінив героїчну боротьбу українського народу за свою незалежність, підкресливши інтернаціональне значення цієї боротьби. Володимир Ілліч висловив тверду впевненість у перемозі українських робітників і селян. Слова любимого вождя для нас, комуністів, стали програмою в дальшій діяльності. Труднощі й незгоди чекали кожного з нас в роботі, але ми знали, що ленінське слово — це дороговказ у боротьбі за владу Рад. Промова Володимира Ілліча відкрила перед нами широкі горизонти. Ми знали тепер, що робити.

Наступного дня делегати роз'їжджалися. Назад поверталися іншим шляхом, через ст. Зерново, хутір Михайлівський, Конотоп. Приїхавши в Брянськ, звернулися до коменданта з проханням забезпечити нам перехід кордону в найбільш зручному місці. Нам виділили солдата, який супроводжував до самого кордону. І далі, за наміченим планом, залізницею добралися до кінцевого пункту, розташованого між ст. Зерново і хутором Михайлівським. У зазначеному місці ми перейшли кордон і скоро досягли знайомого шляху у нейтральній зоні. Неповдалік біля хутора Михайлівського проходила межа гетьманської України.

Ми підійшли до поста гайдамаків. Перевіряв офіцер. Коли дійшла моя черга, він довго розглядав паспорт, взяв хімічний олівець і розмашистим почерком написав на ньому «карантин». З цією резолюцією залізнична каса не видавала квитка, поки не буде відповідної довідки, що перевірено. Це загрожувало провалом, адже паспорт фальшивий. Ми вирішили вночі йти до сусідньої станції Ямпіль.

До станції добралися вдосвіта, і тут Шобику вдалося взяти два квитки, з яких один був вручений мені. В різних вагонах ми доїхали до Конотопа. По дорозі на станціях Терещенська, Кролівець гайдамаки всіх пасажирів висаджували з вагонів і робили обшук, щоб виявити зброю.

Після повернення додому почалися напружені дні. Ми розповіли нашим дроздовицьким товаришам про роботу з'їзду і його рішення, промову В. І. Леніна, накреслили конкретні заходи по їх реалізації.

В середині листопада 1918 р. в с. Дроздовиці відбулася перша повітова партконференція, у якій взяло участь понад 30 делегатів з місць. Вони обрали повітовий партійний комітет і винесли рішення про підготовку збройного повстання проти німецьких окупантів і гайдамаків.

У грудні рішення конференції ми провели в життя. І січня 1919 р у всьому Городнянському повіті була відновлена Радянська влада.

Наш календар

З ІСТОРІЇ ЖІНВІДДІЛІВ УКРАЇНИ

(До 50-річчя створення)

Комуністична партія завжди надавала великого значення залученню широких мас жінок до активної участі в державному, господарському, політичному та культурному житті країни. При цьому партія керувалася настановами великого Леніна,

який вважав рівноправність жінок важливою соціальною проблемою, що може бути позитивно вирішена лише з побудовою соціалістичного суспільства. Але стати активними будівниками соціалістичного суспільства в перші роки після перемоги Великого Жовтня широким масам жінок заважали їх політична й культурна відсталість та пережитки рабського минулого, які протягом століть підтримував царизм у свідомості людей.

Тому Комуністична партія прийшла до висновку про необхідність застосовувати спеціальні форми роботи серед жінок у відповідності з вказівкою В. І. Леніна про те, що «партія повинна мати органи — робочі групи, комісії, комітети, відділи або як там вони будуть називатися, спеціальне завдання яких — будити широкі маси жінок, зв'язувати їх з партією і удержувати під її впливом»¹. З цією метою ЦК РКП(б) у вересні 1919 р. ухвалив реорганізувати раніше створені комісії по агітації та пропаганді серед робітниць у відділи по роботі серед жінок — жінвідділи, які входили до складу місцевих партійних комітетів і працювали під їх безпосереднім керівництвом. Створений тоді ж жінвідділ при ЦК РКП(б) визначив зміст, форми і методи роботи серед жінок. VIII Всеросійська конференція РКП(б) (2—4 грудня 1919 р.) у прийнятому Статуті партії організаційно закріпила існування жінвідділів: «Відділи існують при комітетах і безпосередньо їм підлягають. Порядок організації відділів визначається окремими інструкціями, що затверджуються Центральним Комітетом»². Виключну увагу діяльності жінвідділів приділяв В. І. Ленін. Так, у грудні 1920 р. він надіслав привітання Всеросійській нараді губжінвідділів. «Участь жінок у партійній і радянській роботі, — вказувалося у ньому, — набуває гігантського значення саме тепер, коли війна закінчилась, і мирна організаційська робота висунулась — сподіваюся, на довгий час, — на перший план. А в цій роботі жінки повинні відіграти першу роль, і вони, звичайно, відіграють її»³.

Комуністична партія України, використовуючи досвід РКП(б), уже в ході визволення території республіки від іноземних інтервентів та білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції також почала створювати відділи по роботі серед жінок. Перший з них виник у січні 1920 р. при Харківському губкомі КП(б)У. Свою діяльність він розпочав з підготовки і проведення безпартійної конференції жінок-робітниць (4—12 лютого 1920 р.). Відразу ж після її закінчення 50 делегаток (всього було 550) подали заяву про вступ до більшовицької партії.

Систематична й планомірна робота серед робітниць та селянок України розпочалася з організації в січні 1920 р. відділу ЦК КП(б)У по роботі серед жінок (його очолила К. М. Самойлова, згодом у різні роки В. Я. Мойрова, О. К. Кравченко, О. М. Левкович, О. В. Пілацька), представник якого входив до складу Пленуму Центрального жінвідділу ЦК РКП(б).

Протягом 1920 р. було створено жінвідділи майже при всіх губкомах України: в січні — лютому — в Донбасі, Києві, Миколаєві, Катеринославі, Полтаві, березні — в Одесі, травні — у Херсоні. Найпізніше (на початку грудня) розпочав свою діяльність губжінвідділ Волині. Підготовкою керівних кадрів для губжінвідділів за постановою Політбюро ЦК КП(б)У займався відділ ЦК КП(б)У по роботі серед жінок, при якому періодично діяли курси організаторів-інструкторів. На них читалися спеціальні лекції, проводилися семінари і практичні заняття. Лише за березень — квітень 1920 р. для роботи в губжінвідділах було підготовлено 56 чол. Згодом жінвідділи

¹ Клара Цеткін. Спогади про В. І. Леніна, К., 1955, стор. 52.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 433.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 412.

почали виникати і при повітових комітетах КП(б)У. Але цей процес затримувався через тяжкі умови того часу та нестачу кадрів.

Під керівництвом жінівідділів безпосередню роботу серед трудівниць проводили жінорганізатори, які на великих підприємствах звільнялися від виробничих обов'язків. Організаторами роботи серед жінок були, як правило, найсвідоміші, найенергійніші трудівниці, часто члени партії. Наприклад, у 1927 р. із 114 жінорганізаторів Артемівського округу 72 були членами партії.

ЦК КП(б)У для поживлення діяльності жінівідділів республіки періодично скликав Всеукраїнські наради. В 1920 р. їх було три. Перша з них (травень) намітила конкретні завдання губжінівідділів на найближчий час: залучення жінок до радянського будівництва, зміцнення партійного апарату по роботі серед жінок, організація допомоги Червоній Армії, скликання губернських з'їздів робітниць і селянок тощо. Налагодженню роботи серед жінок на селі присвятила свою діяльність друга Всеукраїнська нарада губжінівідділів (серпень), третя (листопад) основну увагу приділила питанням зміцнення кадрів місцевих жінівідділів. Про залучення селянок до соціалістичного будівництва йшла мова на республіканських нарадах жінівідділів у червні 1921 р. та квітні 1925 р. Участі жіночих мас у кооперації, а також розгляду питання про шлюбне та родинне право присвятила свою роботу нарада жінівідділів республіки, що відбулась у серпні 1924 р. На нарадах в листопаді 1926 р. і квітні 1929 р. обговорювалися завдання жінівідділів по налагодженню масової роботи серед жінок України та їх культурно-побутового обслуговування.

З метою активізації діяльності по політичному вихованню трудівниць республіки жінівідділи почали випускати спеціальні додатки до республіканської газети «Комуніст» та губернських і повітових газет. У листопаді 1920 р. вийшов журнал «Комунарка України» (видавався в 1920—1934 рр.), який з видання для працівників жінівідділів незабаром перетворився на масовий журнал для жінок. Він допомагав роз'яснювати трудівницям політику Комуністичної партії, спрямовану на якнайширше їх залучення до державного, господарського і культурного будівництва у молодій Країні Рад. Темпи розвитку соціалістичного народного господарства, невинне зростання культурно-освітнього рівня жінок, їх політичної активності викликали потребу мати окремі видання для робітниць і селянок. Тому в 1924 р. почав виходити журнал «Селянка України».

Для залучення жінок до активної участі в побудові соціалізму жінівідділи застосовували найрізноманітніші форми роботи — конференції і з'їзди робітниць та селянок, масово-політичні кампанії, інститути практиканства, шефство і т. ін. Але найважливішою школою політичного виховання жінок і набуття ними практичного досвіду роботи в радянських органах стали делегатські збори, для успішної діяльності яких Радянський уряд виділяв великі кошти (тільки в 1927 р. по УРСР було асигновано 70 тис. крб.). Вони почали свою діяльність уже в 1920 р. Так, у Харківській губернії в Сумському повіті делегатські збори були в 22, а в Лебединському — в 32 волостях. Але регулярну роботу волосні делегатські збори розпочали лише з осені 1921 р.

На своїх загальних зборах робітниці, селянки, домашні господарки обирали тисячі делегаток. Уже 1923 р. у містах Радянської України їх було 8267 чол., а в селах — 8189, 1924 р. — відповідно 15 072 і 29 736. У 1925/26 р. на Україні нараховувалося близько 94 тис. делегаток, з них майже 70 тис. — селянок. В 1927/28 р. кількість делегаток по республіці збільшилася до 125 тис. У наступні роки делегатські збори розширювалися в основному за рахунок сільських місцевостей.

У перші роки Радянської влади до делегатських зборів обиралися найсвідоміші жінки, які допомагали партії відстояти і зміцнити завоювання Жовтня, подолати голод, холод і розруху. Але згодом, коли школу делегатських зборів пройшли сотні тисяч робітниць і селянок республіки (до 1928 р. понад 300 тис.), через них до активної громадсько-політичної діяльності почали залучатися рядові жінки. Вони набували за певною програмою загальноосвітніх та політичних знань, а також готувалися до роботи на різних ділянках соціалістичного будівництва. Особливо охоче делегатки проходили стажировку в установах по охороні материнства і дитинства та органах народної освіти. Чимало з них залишалися там на постійну роботу.

Дедалі зростаюча потреба у досвідчених кадрах викликала необхідність удосконалити структуру делегатських зборів. Під керівництвом жінівідділів вони з 1922 р. перейшли до поглиблених форм роботи серед жінок: секцій і гуртків. Через цю систему з числа делегаток була підготовлена значна кількість кваліфікованих працівників для державних і господарських органів.

Велике значення мали делегатські збори для виховання політичної свідомості жінок. На заняттях часто розглядалися питання внутрішнього і міжнародного становища країни. Перед трудівницями виступали керівники партії та уряду, відповідали на їх численні запитання. Так, з доповіддю про становище жінок у СРСР і капіталістичних країнах виступав на загальноміських зборах делегаток Харкова (березень 1926 р.) В. П. Затонський, а Г. І. Петровський у жовтні 1928 р. доповідав про міжнародне становище Радянського Союзу делегаткам Жовтневого району міста.

Важливе місце в діяльності делегатських зборів займала ліквідація тяжкої спадщини минулого — неписьменності. Адже за даними перепису населення 1926 р., на Україні було лише 37,7% письменних жінок. А трудівниці, обрані до складу делегатських зборів, зобов'язані були в разі потреби відвідувати школу лікнепу. Завдяки цьому та іншим заходам Комуністичної партії на початок 1931 р. в республіці уже було майже 53% грамотних жінок.

Особливого значення партія надавала зміцненню зв'язку делегаток з виробництвом. Це була одна з головних причин того, що делегатські збори почали діяти безпосередньо на підприємствах. Робітниці ж дрібних підприємств, домашні господарки, селянки входили до територіальних делегатських зборів. Необхідність максимального залучення жінок до соціалістичного будівництва викликала нову організаційну перебудову делегатських зборів (1929 р.) під гаслом: «Делегатські збори — лицем до виробництва!» Їх основним завданням на підприємствах стала боротьба за виконання виробничих планів, за участь робітниць у соціалістичному змаганні. Так, на Костянтинівському дзеркальному заводі в 1930 р. з ініціативи делегатських зборів було організовано вісім ударних бригад, на чолі яких стали делегатки. Внаслідок налагодження соціалістичного змагання між ними на підприємстві значно зросла продуктивність праці.

Однак у роки першої п'ятирічки значення делегатських зборів починає падати. Ще 1928 р. ЦК КП(б)У запропонував не організовувати делегатських зборів на підприємствах, де більшість робітниць уже пройшла їх школу, а зосередити головну увагу на залученні трудівниць до масової роботи⁴. Та в роки бурхливого розвитку промисловості у народне господарство вливалися нові жінки, чимало з яких були малописьменними, а то й зовсім неписьменними, незвичними до громадської діяльності. Тому їм необхідно було пройти школу делегатських зборів. Делегатські збори ж на селі в ті роки мали досить значний вплив на громадське й виробниче життя. Все це обумовило їх успішне функціонування ще протягом кількох років.

Для піднесення політичної активності трудівниць міста і села жінвідділи широко використовували також з'їзди та конференції робітниць і селянок. I Всеукраїнський з'їзд, на якому було 1105 делегатів, відбувся у Харкові в листопаді 1920 р. На ньому одним з найважливіших було питання про участь жінок України в радянському і партійному будівництві. У прийнятій резолюції наголошувалося на необхідності діяльної участі трудівниць у роботі профспілок і радянських органів по відбудові народного господарства та забезпечення Червоної Армії продовольством, обмундированням, спорядженням тощо. 253 делегатки з'їзду вступили до лав партії. На II Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок (10—14 листопада 1924 р., 470 делегатів) обговорювалися питання про залучення жінок до кооперації, про громадське виховання дітей тощо, а на III (16—20 січня 1927 р., 615 делегатів) було заслухано доповіді: Г. І. Петровського про міжнародне й внутрішнє становище СРСР, П. І. Бученка про участь жінок у перевиборах Рад і в роботі радянського апарату та О. В. Пілацької про залучення трудівниць до соціалістичного будівництва.

Районні та окружні з'їзди проводилися регулярно централізованим порядком. Наприклад, у грудні 1925 р. — січні 1926 р. в них взяли участь близько 52 тис. жінок (54% селянок, 26,5% робітниць, 9,5% службовок, 10% домогосподарок). Вони також обговорювали питання про міжнародне і внутрішнє становище Радянської країни, про роботу й перевибори Рад тощо.

У перші роки Радянської влади жінвідділи широко застосовували і такі форми роботи, як комуністичні суботники та масово-політичні кампанії, наприклад, «тижня хворого і пораненого червоноармійця», «тижня допомоги фронту» тощо. Так, лише в Харкові у проведенні «тижня допомоги фронту» (1920 р.) взяли участь 3 тис. робітниць, а в Одесі з липня до грудня того ж року вийшли на комуністичні суботники понад 3,5 тис. трудівниць.

За ініціативою жінвідділів 1920 р. було організовано спеціальні курси, де жінки мали можливість не лише підвищити свій загальний політичний рівень, а й набути виробничої кваліфікації. На 1921 р. такі курси закінчило близько 3 тис. жінок.

Важливу роль відігравали жінвідділи під час підготовки до святкування дня 8 Березня. Під керівництвом партійних організацій вони розробляли конкретні заходи по залученню жінок до суспільно-політичної і виробничої діяльності та піднесенню їх культурно-освітнього рівня, висуванню найпідготовленіших на господарську та державну роботу, по створенню дитячих та побутових закладів. На численних зборах, конференціях, мітингах представниці жінвідділів зосереджували увагу робітниць і селянок на найважливіших завданнях соціалістичного будівництва. Міжнародний жіночий день трудівниці відзначали новими виробничими досягненнями.

Жінки робили значний внесок у зміцнення обороноздатності країни. Наприклад, протягом 1929 р. трудівниці міст збирали кошти на будівництво літака «Комунарка України». Таку пропозицію на загальноміському пленумі делегаток Харкова внесла робітниця ХЕМЗу Рогова. Журнал «Комунарка України» систематично вміщував

⁴ Вісті ЦК КП(б)У, 1928, № 12—13, стор. 15.

повідомлення про хід цієї кампанії. На весну 1930 р. зібрали 28 тис. крб., а вже 1 серпня літак було передано Військово-Повітряному Флоту СРСР.

Жінвідділи провели також велику роботу по залученню жінок до управління державою.

Виконуючи настанови В. І. Леніна з цього питання, жінвідділи республіки передусім залучали робітниць і селянок до повсякденної діяльності Рад. Внаслідок цього кількість жінок у них зросла з 1922 р. до 1925 р. з 600 до 3300 чол., зросла роль трудівниць також у сільських Радах. У 1921—1922 рр. селянки становили 1,7% всіх депутатів сільських Рад, а в 1924—1925 рр. — уже 13,2%. Кількість жінок у виконавчих органах Рад особливо збільшилася в роки соціалістичної індустріалізації. Так, якщо в 1925—1926 рр. членами окружних виконкомів були 99 жінок (6% від усього складу), то в 1928—1929 рр. — 329 (13%). В складі вищого органу влади республіки — Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад — їх кількість зростала з 8% (1925—1926 рр.) до 14% (1929—1930 рр.).

Для суспільно-політичної активізації жінок — депутатів Рад партія скликала спеціальні з'їзди. Так, 10 жовтня в Москві проходив присвячений 10-річчю Великого Жовтня Всесоюзний з'їзд жінок-депутатів міських і сільських Рад, якому передували районні й окружні (за матеріалами 38 округів України в них взяли участь понад 4 тис. трудівниць). На з'їзді було 811 делегатів з ухвальним голосом, з них від України 127, зокрема 76 селянок і 34 робітниця. На цьому форумі жінок було підбито підсумки по залученню трудівниць до соціалістичного будівництва та практичної діяльності Рад.

Жінвідділи подали значну допомогу партійним організаціям республіки у підготовстві жінок до вступу в партію. Їх організаційна та ідейно-виховна робота в цьому напрямі особливо посилювалась під час ленінського призову в партію. Зокрема, Всеукраїнська нарада завгубжінвідділами (лютий 1924 р.) виробила спеціальні заходи. Всього на Україні під час ленінського призову вступило до лав партії 2255 робітниць (головним чином у великих промислових губерніях), які стали активними борцями за побудову соціалістичного суспільства в нашій країні.

У період побудови фундаменту соціалістичної економіки діяльність жінвідділів уже не відповідала вимогам часу, звужувала розмах повсякденного партійного керівництва широкими жіночими масами, рівень знань і свідомості яких за роки Радянської влади значно зріс. До того ж жінки прагнули не відособлюватися від загальнопартійної і профспілкової роботи. 1929 р. на деяких підприємствах з переважаною жіночою працею (Одеська джутова, Харківська 6-та тютюнова фабрики) інститут жінорганізаторів було ліквідовано, що дало позитивні результати. Розвантажені від специфічної роботи трудівниці почали брати активнішу участь у заходах, спільних для всіх працівників. Все це обумовило те, що рішенням від 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) скасував жінвідділи, поклавши відповідальність за роботу серед жінок на партійні організації в цілому.

Оцінюючи загалом діяльність жінвідділів, можна твердити, що це була одна із найдійовіших форм політичного виховання широких мас робітниць та селянок, залучення до виробничого й громадсько-політичного життя. Застосування особливих форм та методів роботи серед жінок у перші роки Радянської влади цілком себе виправдало. Це дало змогу виховати величезну армію жіночого активу, значно підняти політичний та культурно-освітній рівень мільйонів трудівниць.

Л. Д. ВІТРУК, Ж. П. ТИМЧЕНКО

20 РОКІВ ПО ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

(До 20-річчя республіки Індії)

дією політичної незалежності стало найяскравішим моментом у бурхливому процесі звільнення пригноблених народів Азії та Африки від кайданів колоніалізму, що розпочався після другої світової війни.

Англійські колонізатори цупко тримались за Індію — «найдорожчу перлину в британській короні». Трудящі цієї країни зазнавали нещадної колоніальної експлуатації, а плоди їх праці привласнювались іноземними компаніями і осідали дзвінкою монетою в банках лондонського Сіті. Потужні спалахи національно-визвольної боротьби в Індії жорстоко придушувались.

Розгром фашистських агресорів у другій світовій війні, здійснений при вирішальній ролі СРСР, викликав загальне послаблення імперіалізму і зростання світових демократичних сил. Корінні зміни в міжнародному становищі сприяли піднесенню визвольної боротьби індійських трудящих. Повсюдним явищем стали масові

26 січня 1950 р. Індію проголошено республікою. Ця видатна історична подія увінчала тривалу й тяжку боротьбу індійського народу проти колоніального рабства, за свободу і незалежність. Здобуття Ін-

страйки робітників і службовців, виступи інтелігенції, дрібної міської буржуазії, заворушення серед селян, пригноблених феодалами. Подвійний гніт — іноземних імперіалістів та місцевих капіталістів і поміщиків — поглиблював класову суперечність в країні. Комуністи, які йшли в авангарді антиімперіалістичної боротьби, найпоспідовніше відстоювали корінні життєві інтереси робітників і селян, боролися не тільки проти колоніального гніту, але й соціальної нерівності та експлуатації.

Проте найголовнішим питанням для Індії було звільнення від кайданів колоніалізму. Тому під антибританськими лозунгами об'єднувались практично всі класи і прошарки індійського суспільства. Керівником руху за незалежність в цілому виступала індійська національна буржуазія, що діяла через впливову в масах партію Індійський національний конгрес (ІНК). Мусульманська ліга посіла домінуюче становище серед мусульманського населення Індії. Щоб послабити антиімперіалістичний рух, англійські колонізатори часто вдавались до розпалювання чвар між індістами та мусульманами.

Роки, що безпосередньо передували досягненню Індією незалежності, були сповнені ще небачених в її історії масових виступів проти англійських колонізаторів. Восени 1945 р. особливе невдоволення викликало використання англійцями індійських військ для придушення національно-визвольної боротьби народів Індонезії та Індо-Китаю. Лідери ІНК та Мусульманської ліги рішуче наполягали на виведенні індійських військових частин з цих країн. У великих містах Індії відбулись багатолюдні мітинги та демонстрації. Докери Бомбея і Калькутти відмовлялись вантажити судна боеприпасами і продовольством для військ в Індонезії.

Приводом до нових антианглійських виступів у листопаді 1945 р. став суворий вирок англійського військового трибуналу (тривале тюремне ув'язнення) трьом офіцерам «Індійської національної армії», створеної під час другої світової війни в окупованій японцями Бірмі. В Калькутті загальний страйк переріс у збройне повстання, подекуди з'явилися барикади. Придушуючи виступ трудящих цього міста, поліція і війська вбили 40 чол., понад 300 поранили, багатьох арештували. Заворушення перекинулись в Бомбей, сутички з поліцією відбувались в Мадурі та інших місцях. Тільки неодноразові звертання лідерів ІНК до мас уникати насильницьких дій, їх запевнення, що незалежність Індії буде досягнута «законними» методами, стримували вибух всенародного невдоволення.

Антианглійські настрої поширилися і на армію. В січні 1946 р. розпочався страйк військових льотчиків, а в лютому того ж року — виступ у Бомбеї військових моряків індійського флоту. Заворушення почалися серед моряків на кораблі «Тальвар», їх підтримали екіпажі всіх 20 суден, що стояли в порту Бомбея. 20 тисяч матросів у повній формі колонами вирушили в місто, вигукуючи гасла: «Перемога Індії!», «Геть британський імперіалізм!», «Індуси і мусульмани, об'єднуйтесь!», «Хай живе революція!». Повстали зривали англійські і американські прапори та піднімали свої — червоні, триколіорові (ІНК) і зелені (Мусульманської ліги). Вони вимагали припинення расової дискримінації, заміни англійських офіцерів індійськими, поліпшення якості їжі, надання індійським морякам тих прав, які мали англійські, звільнення всіх політ'язнів, виведення індійських військ з Індонезії тощо. У відповідь на обстріл кораблів і суден англійською артилерією революційні моряки відкрили вогонь з корабельних гармат. Артилерійська дуель тривала сім годин.

Незабаром вже увесь військово-морський флот Індії брав участь у русі протесту, який активно підтримали трудящі, службовці, студенти. На заклик Комуністичної партії Індії в Бомбеї застрайкували понад 200 тис. робітників. В робітничих кварталах міста виникли барикади, захисники яких протягом кількох днів відбивали наступ танків і бронемашин. Окремі індійські військові підрозділи відмовлялись виконувати накази англійських офіцерів і стріляти в страйкарів або повсталих моряків. Під час сутичок з англійськими військами загинуло понад 400 чол.

Повстання на військово-морському флоті Індії припинилось після втручання лідерів ІНК та Мусульманської ліги, які пообіцяли, що вимоги моряків будуть задоволені. І хоч колоніальні власті ігнорували ці обіцянки, заворушення на флоті переконали їх, що індійські військовослужбовці можуть повернути зброю проти іноземних поневолювачів.

В 1946—1947 рр. у країні один за одним відбувались масові страйки промислових робітників, залізничників, поштових і державних службовців, селянські заворушення. Особливо активно діяли селяни в провінціях Бенгалія, Пенджаб, Біхар та князівствах Хайдарабад, Кашмір, Траванкор-Кочін та інших. Зокрема, в князівстві Хайдарабад землеробське населення області Телінгани зі зброєю в руках виступило проти поміщиків і нізама, вимагаючи землі і ліквідації самого князівства.

Надзвичайна політична активність всіх прошарків індійського народу, їх виступи, які почали переростати в антиімперіалістичну і антифеодальну революцію, переконали правлячі кола Великобританії, що колоніальний режим неминуче буде зметений революційним шляхом. В таких умовах англійські колонізатори мусили надати індіцям право на самоврядування, однак, щоб зберегти можливість втручатися в політичне життя країни, спровокували кривавий конфлікт між індістами та

мусульманами на релігійній основі і домоглися розчленування Індії на дві частини. 15 серпня 1947 р. в складі Британської імперії з'явилось два нових домініони — Індійський Союз і Пакистан.

Статус домініона означав, що державна влада переходила до рук національної буржуазії. Тепер країна одержала можливість встановлювати дипломатичні і економічні відносини з іншими державами, вживати заходів, спрямованих на економічний розвиток. Уряд Індійського Союзу, очолюваний видатним державним і політичним діячем Джавахарлалом Неру, проголосив у зовнішній політиці принцип неучасті Індії в блоках різних держав. Цей курс мав антиімперіалістичний характер, оскільки саме тоді правлячі кола США і Великобританії гарячково створювали агресивні блоки і угруповання для боротьби проти світових сил демократії і соціалізму.

Індійському Союзові дісталася від колоніального минулого тяжка спадщина — слабка економічна база, феодальне землеволодіння, мільйони безробітних, нестача продуктів харчування, засилля іноземного капіталу. Становище ускладнювалось внаслідок корисливих стремлень експлуататорських класів самої Індії та неоколоніалістських підступів з боку імперіалістів. У 1947—1949 рр. країні довелося боротися за ліквідацію князівств на своїй території; багато сил, коштів і людських жертв забрав збройний конфлікт з Пакистаном через нерозв'язану кашмірську проблему. Чварами між обома новоутвореними домініонами користувався Лондон, що діяв за традиційним імперіалістичним звичаєм «поділяй і владарюй».

Проте Індійському Союзові поступово вдавалося позбавлятися «залізних обіймів» західних імперіалістичних держав. В лютому 1948 р. останній англійський солдат залишив індійську землю, а в червні індієць Раджагопалачарія замінив англійця Маунтбеттена на посту генерал-губернатора домініону. Американським імперіалістам не вдалося нав'язати Індії воєнного договору. Її уряд одним з перших визнав Китайську Народну Республіку (30 грудня 1949 р.) і наполягав на допускові КНР в ООН. В той час на буржуазний уряд Індійського Союзу робило серйозний вплив праве, реакційне крило ІНК, що відображало інтереси великої індійської буржуазії та її страх перед зростанням класової боротьби трудящих. Цим пояснювались окремі відхилення уряду домініону в галузі зовнішньої політики від проголошеного курсу неприєднання в бік тісніших контактів із Заходом, а у внутрішній — застосування репресій проти демократичних сил, очолюваних комуністами.

26 листопада 1949 р. Установчі збори Індії затвердили нову Конституцію, яка стала чинною 26 січня 1950 р. Згідно з Основним законом Індія проголосувалась суверенною республікою. Установчі збори одностайно обрали президентом республіки Раджендра Прасада — одного з найстаріших лідерів ІНК. Вища законодавча влада в республіці стала належати Всеіндійському парламенту, що складається з двох палат — Народної палати і Ради штатів. В тексті конституції й згадки немає про Британську імперію. Таким чином, нова республіка юридично закріпила факт своєї політичної незалежності.

За двадцять років самостійного розвитку Індія здобула на міжнародній арені визнання як авторитетна світова держава. За цей час їй довелося долати багато серйозних перешкод як у своєму прагненні ліквідувати економічну відсталість, так і в енергійних пошуках шляхів і методів збереження миру в Азії та у всьому світі. Широко відома та величезна допомога, яку надавав і надає СРСР Індії.

Результатом плідного наукового і технічного співробітництва обох країн є спорудження в Індії десятків промислових об'єктів, зернових господарств, закладів освіти і культури, підготовка в СРСР національних кадрів індійських інженерів і техніків і т. д. Радянська технічна допомога сприяє освоєнню природних багатств дружньої країни, розвитку її економічного потенціалу. Значний вклад у розвиток промисловості Індії вносить і Українська РСР. За її участю споруджений красень індійської металургії — завод в Бхілаї, продукція якого відіграє дуже важливу роль у розвитку національної економіки. Устаткування для іншого велетня — металургійного заводу в Бокаро, що має стати до ладу на початку 1970 р., виготовляє Ново-Краматорський машинобудівний завод. Крім того, з України надсилається оснащення для заводів важкого машинобудування в Ранчі, гірничо-шахтного устаткування в Дургапурі, важкого електроустаткування в Хардаварі, нафтопереробних підприємств, електроенергетичних об'єктів. В складі пошукових партій українські геологи проводять в дружній країні комплексні геолого-розвідувальні роботи. З метою швидшого освоєння виробництва на новостворюваних промислових об'єктах в Індії практикується така форма співробітництва як шефська допомога. Так, Донецький завод імені ХУ-річчя ЛКСМУ шефствує над споруджуваним заводом гірничо-шахтного устаткування в Дургапурі, Харківський електромеханічний завод — над підприємством важкого електроустаткування в Раніпурі. В цілому в наданні допомоги Індії беруть участь десятки найбільших і найпередовіших за технічним оснащенням промислових підприємств України, на багатьох з них організовано навчання і виробничу практику для індійських спеціалістів. Таким чином, УРСР робить вагомий внесок у зміцнення радянсько-індійської дружби, налагодження і розширення економічного

співробітництва між СРСР і Індією. Обидві ці країни як рівні партнери беруть активну участь у взаємовигідній торгівлі.

На міжнародній арені Радянський Союз підтримує антиімперіалістичну суть позитивного нейтралітету Індії, її виступи в боротьбі за мир і мирне співіснування держав з різним соціально-економічним устроєм. Країна Рад взяла на себе благородну роль посередника і допомогла припинити індо-пакистанський збройний конфлікт у Кашмірі, організувавши на початку 1966 р. у Ташкенті успішні переговори глав урядів Індії та Пакистану. З багатьох міжнародних проблем точки зору урядів СРСР та Індії співпадають. Індія, зокрема, виступає за мирне розв'язання в'єтнамської проблеми, таврує ізраїльських агресорів, вимагає повної ліквідації колоніалізму.

Свій 20-річний ювілей Республіка Індія зустрічає в обстановці загострення внутрішньополітичної боротьби, пов'язаної з вибором шляху дальшого соціально-економічного розвитку країни. За роки незалежності національний прибуток країни зріс майже в 1,9 раза, створені такі галузі важкої індустрії, як металургія, машинобудування, нафтова і хімічна промисловість, у півтора рази зросло сільськогосподарське виробництво. Але життєвий рівень трудящих за цей час помітно не підвищився. Результати праці мільйонів індійських трударів, більшість яких продовжує жити в страшних злиднях, присвоюються монополістами. Економічна могутність великих капіталістичних об'єднань Індії зросла настільки, що вони тепер намагаються повністю поставити під свій контроль політику уряду, примусити його відмовитись від розширення державного сектора тощо. Схвалений влітку 1969 р. урядом Індії Ганді закон про націоналізацію 14 найбільших приватних банків країни викликав шалений опір монополій. Ускладнилося становище в правлячій партії Індійський національний конгрес, праве крило якого («синдикат»), відображаючи інтереси реакційних буржуазних кіл, намагається саботувати економічну політику нинішнього уряду Індії, повернути курс країни різко вправо. Ліве крило ІНК, що спирається на рядових членів партії з середовища робітників, селян, дрібної та середньої буржуазії, організовує відсіч наступу монополій. Вступаючи в третє десятиріччя свого існування, Індія вийшла на перехресток, на якому має обрати шлях свого дальшого розвитку. Успіх боротьби проти наступу монополій і реакції залежить від того, чи вдасться прогресивним колам Індії домогтися ефективної єдності всіх демократичних сил країни.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

БОЄЦЬ ЛЕНІНСЬКОЇ ГВАРДІЇ

(До 90-річчя від дня народження
М. Г. Козицького)

М. Г. Козицький — один з активних учасників революційного руху в країні і Поділля зокрема, де він народився 20 січня 1880 р. в Кам'янець-Подільському в родині маляра. Тут пройшли його дитячі й юнацькі роки. Після закінчення місцевої гімназії він продовжував освіту в Київському університеті¹.

Все свідоме життя Микола Григорович присвячує великій справі революційної боротьби за звільнення трудящих від царського гніту. Однією з яскравих сторінок його діяльності є період роботи по транспортуванню в Росію ленінської «Искры». Юнакові не раз доводилося бувати за кордоном і перевозити в чемоданах небезпечні вантажі — нелегальну літературу, зокрема ленінську «Искру». Це була нелегка робота й вимагала особливої обережності, сміливості.

У Львові в одній із ковчарень, розташованих на Академічній вулиці, зустрічались революціонери, які займалися доставкою у Росію нелегальних вантажів. Вони розподіляли літературу, яку потім розвозили по Росії довірені особи. Микола Григорович був одним з іскрівців по доставці газети на подільському маршруті. Він турбувався про конспірацію, залучав до цієї справи селян прикордонних сіл. Так, серед активних помічників його був житель с. Ісаковець М. Ф. Назар'єв та багато інших селян Кам'янець-Подільської губернії, у яких переховувалася нелегальна література.

1903 р. жандармам з Подільського управління вдалося напасти на слід і виявити нелегальну літературу в Кам'янці, Ісаковцях, Мар'янівці, на ст. Юрківка Ямпільського повіту, у с. Людавці на Вінниччині та в інших місцях. Підозра падає на М. Г. Козицького. За ним встановлюється негласний нагляд. Цього ж року він вступає до лав РСДРП².

¹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 138, оп. 5, од. зб. 198, арк. 26.

² Там же.

Транспортувати літературу ставало дедалі важче. Поліція стежила за кожним кроком молодого революціонера. Згодом їй вдалося натрапити на слід. Сталося це так: 26 березня 1904 р. у Кам'янці на квартирі батьків віденського студента Д. Рубінштейна, який допомагав іскрівцям доставляти літературу з-за кордону, жандарми зробили обшук. Приводом послужив приїзд з Відня Рубінштейна, до якого завітав Микола Григорович. Під час обшуку жандарми знайшли нелегальну літературу. Давида, його молодшого брата, Козицького, селянина с. Паріївки Ю. Гаврилюка, який доставив заборонений вантаж на квартиру, заарештували³.

Відбувши покарання, Микола Григорович 1905 р. переїжджає до Одеси, де працює спочатку вантажником у порту, а потім матросом на одному з кораблів, розгортає активну революційну діяльність, організовує ряд політичних страйків⁴. 1907 р. його знову заарештовують і відправляють на заслання у Якутію. Однак друзі допомагають організувати втечу. Микола Григорович знову в Одесі на нелегальному становищі, буває на Поділлі, а з посиленням політичної реакції емігрує за кордон. Він побував в Австрії, Англії, Німеччині⁵.

Через п'ять років він повертається до Росії і бере активну участь в роботі Петербурзького комітету РСДРП. 1915 р. М. Г. Козицького заарештовують і висилають у с. Качугу Іркутської губернії на березі р. Лени, де відбували строк багато революційних діячів.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції М. Г. Козицький прибуває до Петрограда і створює більшовицьку організацію на заводі Сіменс і Гальске (нині ордена Леніна завод ім. М. Г. Козицького). Він учасник жовтневих подій 1917 р., бере активну участь у створенні органів Радянської влади, обирається до Васильєвської районної Ради, а згодом переходить на роботу у ВЦВК. Партія доручає Миколі Григоровичу відповідальні роботи. Він працює головою Петроградської міськради, а потім очолює губернський виконком.

Тривожним був 1919 р. на Україні, зокрема на рідному Поділлі. Партія направляє Миколу Григоровича на Південно-Західний фронт. Після звільнення Поділля від інтервентських та націоналістичних банд у лютому 1920 р. ЦК КП(б)У відряджає М. Г. Козицького до Вінниці, де він очолив Подільський губернський ревком⁶. Влітку того ж року на Україну посунули білополяки. Над Вінницею нависла загроза оточення. З політвідділу 14-ої армії надійшло розпорядження про евакуацію губернському і всіх губернських установ та організацій у напрямку Гайсин—Умань. Вузькоколійна залізниця Вінниця—Гайсин не діяла, зв'язок з Харковим і політвідділом армії втрачено. Бюро губревкому приймає рішення: відрядити М. Г. Козицького до Харкова для доповіді ВУЦВК про становище у Подільській губернії⁷. Разом з Миколою Григоровичем їдуть комендант та голова Подільської губчека т. Соколов. Ранком 30 жовтня відправилися на автомашині. В дорозі автомашини зіпсувалася і довелося зупинитися на узліссі біля с. Кам'янка на Київщині⁸. Тут їх оточили бандити. Зав'язався нерівний бій. Коли скінчилися патрони, Козицький і його товариші вирішили живими ворогові не здаватися. Останніми кулями вони застрелилися.

Вінничани свято бережуть пам'ять про вірного сина партії. Його ім'ям названа одна з вулиць обласного центру, піонерський парк. На будинку, де у 1920 р. жив М. Г. Козицький, встановлено меморіальну дошку.

Г. Ю. ДРОБЧАК

³ Хмельницький обласний державний архів, ф. 281, оп. 1, спр. 7814, арк. 1—130.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 100, арк. 1—112.

⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 138, оп. 5, од. зб. 198, арк. 31.

⁶ Вінницький обласний державний архів, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 9, арк. 197.

⁷ Там же, спр. 97, арк. 28.

⁸ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 138, оп. 5, од. зб. 198, арк. 3.

О. І. ГЕРЦЕН І М. П. ДРАГОМАНОВ Діяльність революціонера-демократа О. І. Герцена відіграла важливу роль у визвольній боротьбі народів Росії. Його ідеї гуманізму та демократизму, взаємоповаги і взаєморозуміння між народами впали на Україну на благодатний ґрунт. Під їх впливом виховалось покоління молоді, що висунула з свого середовища видатних представників суспільного та культурного руху. Серед них чільне місце належить видатному вченому та громадському діячеві Михайлові Драгоманову.

Він ніколи не забував, завдяки кому став тим, ким був,—російських революційно-демократичних мислителів і, зокрема, Герцена, який у своїх творах розсилав

«масу ідей політичних і соціальних», особливо прислужився визвольному рухові в Росії тим, що боровся не лише за визволення селян, а й вимагав «свободи для всіх, політичної свободи: недоторканності особи, свободи слова, совісті, національності»¹.

Творчість Герцена, на думку Драгоманова, могла якнайкраще служити справі пробудження самосвідомості, піднесенню соціальних та національно-визвольних ідей на Україні, вихованню молодого покоління революціонерів. Драгоманов став першим видавцем багатой епістолярної спадщини великого мислителя, зокрема його листування з М. Бакуніним, К. Кавелініним, І. Тургеневим, М. Огарьовим.

Вболівуючи за долю російського народу і за його майбутнє, Герцен вважав, що селянська община здатна стати основою соціалістичних перетворень, може врятувати Росію від згубного шляху капіталістичного розвитку і дасть можливість вирішити одне з найважливіших завдань суспільності — піднести економічний добробут мас².

Драгоманов негативно оцінював общинну теорію Герцена і вважав, що його віра в селянську общину є осколками слов'янофільства. Але докорінна класова відмінність герценівських поглядів і слов'янофілів аж ніяк не дає права ототожнювати і навіть ставити поряд вчення Герцена про велику історичну місію російського народу з реакційним слов'янофільством. Герцен у ряді своїх блискучих публіцистичних статей викривав антиісторичні погляди поміщицько-буржуазних ідеологів з табору слов'янофільства. Зокрема в «Листах до противника» він звертається до одного з ідеологів слов'янофільства Самаріна і розкриває відмінність своєї позиції від слов'янофільської. Недаремно Самарін згодом писав: «Ми з вами завжди стояли не поруч один з одним, а на діаметрально протилежних кінцях»³. Отже, драгоманівський аналіз світогляду Герцена був не всебічний, і через це він неправильно вважав, що Герцен мав деяке відношення до реакційного слов'янофільства.

Драгоманов вірно критикував «соціалістичну» теорію Герцена, що базувалась на ідеалізації селянської общини: «У визволенні селян з землею лежить вся майбутність Росії — не самодержавної, не поміщицької, не заводницької, не московсько-татарської, не петербурзько-німецької, а Русі народної, общинної — вільної!»⁴.

Драгоманов вважав, що Росія вступила на шлях капіталістичного розвитку. У своїх публіцистичних працях наприкінці 70-х років він писав: «сучасний лад життя російського веде до розвитку саме капіталістичного ладу, а зовсім не до селянського і общинного»⁵, «соціалістичний рух в Росії піде тим шляхом, який ми бачили на заході»⁶, що Росія «вже стала на європейську дорогу»⁷.

У статті «И. С. Тургенев и политическая агитация в России в 1862 г.» Драгоманов підтримує й поділяє погляди Тургенева, який писав, що російській публіці не до общинного соціалізму, «вона потребує тієї критики, тієї чистої політичної агітації», від якої відступив Герцен, «сам надломивши свій меч»⁸.

Велику увагу приділяє Драгоманов оцінці поглядів Герцена з національного питання, який був виразником ідей всієї російської революційної демократії 60-х років.

Наприкінці 50-х і на початку 60-х рр. в Росії справді мало цікавились долею інших народів, зокрема Польщі. Країна переживала надзвичайно важливі події — скасування кріпосництва, жорстока ідейна боротьба між табором демократії і реакції за шляхи звільнення селян. Не дивно, що питання етнографічних кордонів народів західного краю Російської імперії та їх національні потреби були мало відомі і демократичній частині суспільства. Герцен зумів вірно зорієнтуватись в цих складних питаннях, зауважує Драгоманов, «бо мав прекрасну загальну політичну освіту і, крім того, величезний і в вищій мірі чутливий до реальних рис політичних явищ розум, і великий запас спостережень над політичним життям різних народів сучасної йому епохи»⁹. Це все допомогло йому в основному правильно оцінити головні моменти польського повстання, відчувти фальшивість «історичних» патріотів і поставитись до них критично.

Драгоманов — на боці Герцена, який визнав твердо і послідовно право Польщі

¹ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, Париж, 1906, стор. 234.

² М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, М., 1908, стор. 157.

³ Переписка Ю. Ф. Самарина с А. И. Герценом. — «Русь», 1883, № 1, стор. 30.

⁴ А. И. Герцен. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. XV, стор. 217.

⁵ М. А. Бухбиндер. М. П. Драгоманов о путях развития России. (Неопубліковане письмо М. П. Драгоманова к А. С. Суворину). — «Каторга и ссылка», М., 1933, № 9(106), стор. 131.

⁶ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 355.

⁷ 36. «Громеда», № 4, Женева, 1879, стор. 213.

⁸ М. Драгоманов. И. С. Тургенев и политическая агитация в России в 1862 г. — «Свободная Россия», № 3.

⁹ М. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский и польско-украинский вопрос, Казань, 1906, стор. 1—2.

на самовизначення; поділяє його погляди і на те, що для Польщі кращий вихід — федеральний союз з Росією, а не повне відокремлення від неї. У цьому відношенні яскраво відбилися їх федерально-демократичні погляди. Одноплемінні федерації дають середовище державне незрівнянно більш широке, аніж роздрібнення одного роду на окремі частини, — співчутливо нагадує Драгоманов слова Герцена з «Колокола». Федеральний союз Польщі з Росією має бути «вільним даром», Росія не має прав на Польщу, вона повинна заслужити те, що взяла силою. Та коли Польща захоче другого рішення — «хай буде її воля!»¹⁰, — писав тоді Герцен. Ці думки повністю поділяє і Драгоманов.

Треба сказати, що Герцен зумів у цій складній обстановці правильно зорієнтуватися і виявити свою підтримку і співчуття революційній Польщі. Увага Герцена була постійно прикута до неї, а разом і до України.

У статті «Росія та Польща» Герцен писав, що український народ має повне право самому визначати свою долю. Великий гуманіст надто цінував національні почуття гноблених народів і закликав зважати на них: «Що, коли після наших роздумувань Україна, що пам'ятає утиски москалів, і кріпацтво, і набори, і безправ'я, і грабунки, і батіг, з одного боку, і не забуваючи, з другого, як їй було і за Речі Посполитої з жовнірами, панами й коронними чиновниками, не захоче бути ні польською, ні російською? По-моєму питання розв'язується просто. Україну варто в такому разі визнати вільною і незалежною країною. У нас... не повинно бути й мови про те, кому мусить належати та чи інша частина населення землі». Але й для України Герцен визнає за краще «простягти руку на братський союз і на незалежність від обох (Росії і Польщі. — Р. І.). Ось чому я так високо ставлю федералізм. Федеральні частини зв'язані спільною справою і ніхто нікому не належить, ні Женева Берну, ні Берн Женеві...»¹¹.

Отже, в принципі позиція Герцена щодо України — ясна. Драгоманов — теж прихильник такої концепції відносно України: «Не відокремлення від Росії, а тим більше до Польщі, а перетворення її, яке можливе тільки при дружній участі всіх її народів»¹².

Драгоманов визнає, що Герцен «дуже ясно визначив основи широкої федеральної програми. Він тільки не розвинув її в деталях — і не виявив належної наполегливості перед претензіями «історичного» польського патріотизму, а потім в гапачку хвилину зробив йому ще більш поступок»¹³.

Головну поступку польським національним претензіям з боку Герцена Драгоманов вбачав у тому, що російський демократ підтримував повстанців, хоч сам добре бачив обмеженість їх соціально-політичної програми. Драгоманов детально розглядає й глибоко аналізує цю програму польських революціонерів, відзначає її недоліки і помилки. Проте, висновки робить не всебічні.

Він розумів, що польське шляхетське повстання на Україні не могло обійтися без підтримки українського народу, а через те керівники повстання змушені були йти на поступки селянам: «...коли поляки поступляться перед ними душевим надолгом, то, можливо, й стануть за них»¹⁴. Але ці поступки вони робили з оглядкою на польських поміщиків і закордонну дипломатію. Через те політика керівників повстання щодо селян була половинчатою, яка не задовольняла їх ні в Польщі, ні тим більше на Україні й Білорусії. В самій Польщі соціально-економічна програма революціонерів залишала без землі 37% (майже півтора мільйона) селян без землі! Повстанський комітет не наважувався конфіскувати землю не тільки у поміщиків, а й у монастирів, боючись втратити їх підтримку.

Ще слабшою була політична програма польських повстанців. Драгоманов підкреслює, що хоч декларація польських революціонерів визнавала право «всього народу розпоряджатись своєю долею», в той час вона ігнорувала це право по відношенню до народів, що входили до складу Речі Посполитої 1772 року, тобто до її розділу.

Драгоманов категорично не визнавав такої «єдиної» Польщі, бо не міг погодитись на те, щоб українські землі, як і інші, потрапили знову під владу польської шляхти.

Він негативно поставився до герценівських звернень «Центральному польському Комітетові у Варшаві» і «Російським офіцерам у Польщі», які підтримали цю декларацію повстанців і бажання їх бути в федеральному союзі з русинами-українцями. «Що Польща бажає лишитись в федеральному союзі з усіма народами, які входили в цілісність Речі Посполитої, це зовсім природно, як і те, що вона не може

¹⁰ А. И. Герцен. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. XIV, стор. 18, 25.

¹¹ Там же, стор. 21—22.

¹² М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стор. 28.

¹³ Там же.

¹⁴ Архів М. П. Драгоманова Інституту літератури АН УРСР, лист від 8 лютого 1862 р.

¹⁵ М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стор. 20.

визнати насильницького розділу, не відрікаючись від самостійності своєї, теж ясно»¹⁶ — писав тоді Герцен. Драгоманов був проти такої федерації шляхетської Польщі з іншими народами, які входили до складу Речі Посполитої, небезпідставно вважав таку федерацію нерівноправною.

Український народ недвозначно висловився проти відродження «історичної» Польщі — він готував нову «Коліївщину» проти польських панів, адже на Правобережній Україні, про яку йшла мова, панами були в основному дворяни польської національності. Як доповідав згодом київський генерал-губернатор Анненков, їм належало тут дев'ять десятих усієї оброблюваної землі. В той же час польське населення тут становило, за даними статистичних досліджень експедиції П. Чубинського (щоправда, дані стосуються 70-х рр.), ледве більше як півтора процента, а українці становили 83% жителів.

Драгоманов безапеляційно став на бік українських селян, які виступили проти шляхетської польської революції. Позиція Герцена була для нього «непостижимою». Тим більше, що, як правильно відзначив Драгоманов, і Герцену були ясні безпідставні претензії повсталого шляхти щодо інших народів. Адже Герцен, в принципі захищаючи право Польщі на відокремлення і на рівноправний союз її з іншими землями, в тому числі й з українськими, особисто вважав Київ — «таким же руським городом як і Москву»¹⁷. Він бачив, що повстанцям — «до селянської землі по суті мало справ, а до провінцій багато». І пізніше писав, що увесь негативний бік справи був у нього перед очима.

Цікаво, що в питаннях щодо оцінки польського повстання Драгоманов схилювався з Герценом.

Так, Герцен вважав, що польське повстання передчасне і для самої Польщі і для Росії. Вся російська демократія лише починала гуртувати свої сили і не могла подати дійової допомоги повстанцям. Ось чому, звертаючись до таємної організації російських офіцерів у Польщі, очолювану видатним діячем визвольної боротьби 60-х рр. А. Потебнею, Герцен закликав їх зберегти свої сили: «не розпускатися в польській справі повинні ви, а зберегти себе в ній для російської справи; польське повстання для вас випадковість, ви її не викликали, вам не можна її відхилити...». Герцен, проте вважав, що ухилитись від участі в повстанні неможливо і в цьому вбачав трагічність становища російських офіцерів. Вони мусили брати участь в ньому «по фатальній необхідності», але і в цьому випадку вони повинні були прагнути до того, щоб їх союз з Польщею сприяв розвитку визвольного руху в Росії.

«Передчасний спалах у Польщі», — писав Герцен, — «її не визволить, вас погубить і неодмінно зупинить нашу російську справу»¹⁸, на цій останній думці особливо наголошує він.

І пізніше, 1863 р., Герцен з гіркотою констатував, що для Росії «польське повстання було нещастям», воно перешкоджало революційній боротьбі і чим об'єктивно «підсилювало уряд»¹⁹.

Подібну ж оцінку польському повстанню давав і Драгоманов. Крім того, він концентрував свою увагу і на значенні цього повстання саме для України.

Польське повстання 1863 р., на думку Драгоманова, дуже пошкодило революційно-демократичним силам в самій Росії. Напередодні повстання і в перші дні його царський уряд задихався в опозиційному кільці, яке створила революційна демократія в Росії і Польщі, готовий був піти на ліберальні поступки, писав він. Навіть Катков бачив єдиний вихід з такого становища в тому, щоб потопити польський сепаратизм у представницьких органах всієї Росії. Драгоманов вважав, що цей натиск російської демократії на початку 60-х років неодмінно привів би до встановлення якщо не повної політичної свободи, то хоч би поклав початок боротьби за неї.

Серйозні претензії польських повстанців на польські землі, невирішеність соціальної програми взагалі, на думку Драгоманова, дискредитували повстання. До того ж роялістична реакція на нього селянства на Україні додала сили російському урядові, який розгромив сили революційної демократії в Росії і Польщі. Єдиним позитивним наслідком польського повстання 1863 р. Драгоманов вважав більш радикальні аграрні реформи в західному краї, в тому числі й на Правобережній Україні, які змушений був запроваджувати царський уряд. Але ця «імператорська революція», як вірно підкреслює він, — була завойована селянством, що досить різко виявило свою нетерпимість до панів під час повстання²⁰. Драгоманов бачить положення цієї реформи, яка не ліквідувала селянського безземелля і, крім того, була проведена на обмеженій території. За 10—15 років виявилось, писав він згодом, що ті додаткові наділи, які одержали селяни в західному краї, не рятують їх від

¹⁶ А. И. Герцен. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. XVI, стор. 253.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, т. XIV, стор. 253.

¹⁹ Там же, стор. 293.

²⁰ М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стор. 60

зубожіння, що тут виросло нове панство — «багатирське, іноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, яке поприставало до ранішого панства: дворянського і купецького»²¹. Через все це Драгоманов приходить до висновку, що повстання 1863 р. за «історичну Польщу» — «затримало надовго здійснення найзаконніших вимог польської національності і встановлення політичної свободи і навіть найнеобхідніших соціальних реформ в усій Росії»²². Підтримуючи це повстання, яке було чужим і не відповідало інтересам російської демократії, Герцен, на думку Драгоманова, розходився з власними інтересами.

Але така оцінка позицій Герцена була б однобічною. Усвідомлюючи помилки й обмеженість польського повстання 1863 р., Герцен все ж простягнув йому руку. В цьому якраз проявилася сила і далекоглядність його політичного розуму. Вболіваючи за хибі і політичну незрілість, штовхаючи вліво польських революціонерів, Герцен і його однодумці зуміли піднятися до широкого розуміння значення боротьби польської шляхти проти деспотичного російського самодержавства. Мова тоді не йшла про самостійне існування України, Білорусії чи Литви, а про долю демократії взагалі. Герцен вважав, що ці народи мають самі вирішувати свою долю.

Драгоманов переоцінив силу натиску російської демократії на самодержавство в 1862—1863 рр. В Росії на той час не було масового демократичного руху, який зміг би примусити уряд піти на поступки. Більше того, як свідчать статистичні дані, в післяреформений період спостерігався спад масового селянського руху. Якщо в II половині 1861 р. в Росії було 519 селянських виступів, то в 1862 р. (за увесь рік) — 844, в 1863 р. — 509, в 1864 — 156²³.

Драгоманов розглядав це питання тільки з точки зору українського селянина. Ось чому В. І. Ленін і писав, що Драгоманов відбивав у польському питанні «точку зору селянина, настільки ще дикого, сонного, прирослого до своєї купи гною, що через законну ненависть до польського пана він не міг зрозуміти значення боротьби цих панів для всеросійської демократії»²⁴. Ця законна ненависть до польських панів — класова ненависть селянина до гнобителів, вона була джерелом революційних селянських рухів. Як правильно твердять Д. Заславський та І. Романченко, селянський рух втілював у собі сильні та слабкі елементи класової свідомості²⁵. Дрібнобуржуазний революційний демократ Драгоманов відбив у своїх поглядах саме точку зору українського селянства — з його сильними і слабкими сторонами. Для епохи 40—60 рр. безумовна підтримка боротьби Польщі за її незалежність була цілком правильною і демократично-послідовною. «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах не було самостійних, масових, демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»²⁶.

І саме так поставився Герцен — великий російський демократ — до шляхетського повстання 1863 р. У цьому сила його розуму та гуманістичність тих ідей, які відіграли велику роль у визвольній боротьбі народів царської Росії проти заповідних історичних кривд, за незалежний і вільний національний розвиток.

І, можливо, саме тому Герцен був таким дорогим і близьким також і Драгоманову, який, незважаючи на своє критичне ставлення до деяких світоглядних концепцій великого Іскандера, вважав його одним з визначних мислителів і революціонерів 40—60 рр., одним з людей, «яким усі в Росії, не виключаючи й українців, мусять дякувати за пропаганду чоловічих ідей...»²⁷.

Р. П. ІВАНОВА

²¹ «Громада». Українська збірка. Впорядкована Михайлом Драгомановим, № 1, Женева, 1878, стор. 22.

²² М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунін, Чернышевский..., стор. 57.

²³ Крестьянское движение в России в 1861—1869 гг., М., 1964, стор. 18.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

²⁵ Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов, К., 1964; І. Романченко.—Місце М. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст.—УІЖ, 1965, № 6.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

²⁷ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка та інших. 1887—1895, Львів, 1968, стор. 306.

ПЕРШОВІДКРИВАЧ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ, БУДІВНИЧИЙ КИЇВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

(До 100-річчя від дня народження
академіка В. М. Перетца)

Давнє українське письменство світського і духовного характеру протягом XI—XVIII ст. пройшло певні етапи свого розвитку. Основні риси його історії відбиті в змісті, ідейному спрямуванні, стилі, мові, жанрах, у взаємозв'язках та взаємовпливах з культурами інших народів. Здобутки нашого письменства — це писані й друковані твори (багато з них загинуло назавжди), які є об'єктом дослідження сучасних істориків, філологів, філософів, етнографів, фольклористів, природознавців та ін. Справжнє наукове і систематичне вивчення давньої української писемності починається з минулого сторіччя. Видатним дослідником її був академік АН СРСР і АН УРСР В. М. Перетц. 31 січня 1970 р. за постановою ЮНЕСКО століття від дня його народження відзначається в усьому світі.

Володимир Миколайович народився 31 січня 1870 р. в м. Петербурзі у родині вчителя гімназії. Його батько був сином відомого декабриста Г. А. Перетца¹. Предки цієї родини походили з України.

Коли Перетц мав п'ять років, батько помер, і хлопчик залишився на утриманні матері Марії Карлівни — вчительки музики. Середню освіту здобув у петербурзькій гімназії, виявивши нахил до гуманітарних наук. Любов до слова спонукала юнака вступити в 1889 р. до Петербурзького університету на історико-філологічний факультет, де тоді працювали відомі вчені О. М. Веселовський та О. І. Соболевський. Останній і прищепив Перетцу любов до давньої писемності. 1893 р. після закінчення університету здібний випускник був залишений Соболевським на кафедрі російської мови і словесності для підготовки до наукової і викладацької діяльності.

1895 р. він успішно склав магістерський екзаме́н і восени наступного року вже як приват-доцент почав читати в університеті та інших закладах лекції з давньої російської літератури. 18 листопада 1900 р. Перетц захистив магістерську дисертацію, а 20 квітня 1902 р. — докторську². Обидві праці згодом були відзначені спеціальними преміями Російської Академії наук.

Весною 1903 р. Перетца обрано професором Київського університету, і восени він переїхав до Києва. Тут на всю широчінь виявився талант видатного вченого, розкрилися його педагогічні й організаційно-наукові здібності. В університеті Перетц викладав курс давньої російської літератури, спеціальні курси, вступ до старослов'янської та історію староруської мов, діалектологію, палеографію і вперше історію українського письменства. Водночас 1904—1906 рр. він читав історію всесвітньої драми і театру в музично-драматичній школі М. Лисенка. Перетц викладав також на вищих жіночих курсах.

За свідченням багатьох вихованців вищих шкіл, лекції вченого захоплювали слухачів своїм новим змістом та викладом, виховуючи в них любов і повагу до давньої літератури, привчаючи до самостійної праці.

З восени 1904 р. у Києві почав працювати славнозвісний «Семинарий русской филологии», організований Перетцем. Насправді це був гурток молодих науковців, що готувалися досліджувати передусім давню українську літературу. З нього вийшли відомі українські вчені, представники київської філологічної школи «перетчан», видатні дослідники давнього українського письменства — академіки і члени-кореспонденти: М. Гудзій, А. Лобода, Є. Тимченко, С. Маслов, В. Адріанова-Перетц, Б. Ларін, О. Дорошкевич, А. Сушицький, П. Филипович, М. Драй-Хмара, а також С. Щеглова, А. Грузинський і ряд інших вчених та їх послідовники³.

Учасники «семинарія» Перетца проходили серйозну школу, починаючи з праці «на чорному дворіщі науки» (перша обробка рукопису, пошуки в архівах тощо). В зв'язку з цим під керівництвом Перетца з 1910 р. під час канікул гуртківці виїжджали вивчати архіви і книгозховища різних міст України, Білорусії, а також Москви та Петербурга. Наслідки роботи над джерелами публікувалися в університетських виданнях.

Восени 1914 р. Перетц був обраний дійсним членом Російської Академії наук. Вчений переїхав до Петербурга, де керував дослідницькою роботою в царині українського письменства й мови. Тут він викладав в університеті історію давньої російської, української та білоруської літератур і фольклору, продовжував вивчати рукописні пам'ятки та стародруки.

З 1917 по 1921 рр. Перетц працював у Самарському університеті, у музеї, досліджуючи також і матеріали місцевих архівів.

1919 р. за великі заслуги у розвитку української культури В. М. Перетца одним

¹ В. Адріанова-Перетц. Владимир Николаевич Перетц. — Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI—XVIII веков, М.—Л., 1962, стор. 206—233.

² Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии Наук, ч. II, Пг., 1917.

³ Воспоминания о Николае Каллиниковиче Гудзии, М., 1968.

з перших було обрано академіком історико-філологічного відділу новоствореної Української академії наук.

1921 р. Володимир Миколайович повернувся до Петрограда, де продовжував наукову й педагогічну діяльність. Як дійсний член двох академій він з 1925 р. працює виключно в наукових установах Ленінграда і Києва. Завдяки ініціативі, зусиллям Перетца у Ленінграді було організовано видання праць Товариства дослідників української історії, письменства та мови, яке він очолював з 1921 р.—початку його діяльності. У 20-х роках академік проводив наукові розшуки в архівах різних міст, зокрема Києва, Харкова, Москви, виявляючи важливі твори давньої літератури. Помер В. М. Перетц 24 вересня 1935 р. у Саратові.

Історія давньої української писемності посідає центральне місце у великому доробку вченого, який опублікував 318 праць⁴. Взагалі, українознавчі наукові інтереси Перетца не були випадковими. До цього спричинилося не тільки його походження, але й життя в Петербурзі, який у 90-х роках XIX ст. був одним з наукових центрів українознавства. Сприяли такому напрямку досліджень і петербурзькі архіви, рукописні сховища, багаті різноманітними матеріалами з цієї тематики, та особисті контакти з українознавцями, особливо О. Лященком і К. Арабаджиним⁵.

Як знавець старожитностей і засновник київської школи філологів Перетц залишив глибокий слід в науково-громадському житті міста. Починаючи з своїх перших праць, він постійно друкувався в журналах «Киевская старина», «Чтения исторического общества Нестора-летописца», «Университетских известиях» та в інших періодичних виданнях. Коли ж 1908 р. у Києві було засноване Українське наукове товариство, Перетц очолив філологічну секцію, надрукувавши низку своїх праць у його записках. Слід також відзначити, що саме професор Перетц — один з перших з-поміж вчених — у 1906 р. публічно виступив у київській пресі з проєктом відкриття в університетах України кафедр викладання української історії, літератури, мови, етнографії, звичаєвого права, а також склав і підписав доповідну записку про скасування заборони української мови. І згодом він неодноразово писав у своїх статтях про шляхи і завдання дальшого вивчення історії українського письменства⁶.

Чимало сил і енергії Перетц присвятив створенню у Києві народного університету. Дослідник давнього письменства відомий як театральний критик і глибокий знавець історичних та культурних пам'яток України. Відзначаючи його заслуги в розвитку української культури, Львівське наукове товариство ім. Шевченка 1908 р. обрало вченого своїм дійсним членом. До речі, він 1907 р. відвідав Львів, де вивчав багатий рукописний матеріал та стародруки, і тут особисто познайомився з І. Франком.

Вже в 1894 р. у центрі наукових інтересів Перетца стає українська література XVII—XVIII ст.—драми, вірші, пісні, переклади, а також апокрифи, легенди, що збереглися у різних давніх записах, церковна література. З кінця 1890 р. молодий вчений почав систематично вивчати київські рукописні джерела, щедро черпаючи з них матеріал для своєї дисертації. Результат його праці — три томи «Историко-литературных исследований и материалов» (СПб, т. I, 1900; т. II, 1901; т. III, 1902).

Глибока обізнаність з давньою російською, польською, білоруською, західно-європейськими літературами дала можливість Перетцу не тільки чітко окреслити всі українські прикмети і грані давніх пам'яток, виявити національні елементи, визначити їхню наукову цінність, походження, але й дослідити цей процес на широкому тлі слов'янських взаємин, зв'язків, європейських впливів.

У цей же час Перетц, розширюючи й поглиблюючи вивчення давнього українського письменства, добре усвідомлював, що недослідженість і невиявленість багатьох пам'яток минулого позбавляє можливості першого-ліпшого вченого дати ґрунтовну узагальнюючу працю з історії літературного процесу. Тому Перетц не раз закликав вчених до дальших розшуків, вказував на великі недосліджені матеріали, планував публікувати різні серії «Пам'яток української літератури». Неоціненна заслуга академіка у дослідженні таких жанрів української літератури, як віршована, драматична і частково проза XVII—XVIII ст. ґрунтовно і глибоко знаючи українську писемність XV—XVIII ст., Перетц у 20-х роках значно розширює хронологічні рамки своїх праць у глибину віків, вивчає її в органічному зв'язку з літературою Київської Русі. Чотири випуски досліджень — результат невтомних розшуків цих років («Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков», Л., 1926, 1928, 1929, 1962).

Наслідком багаторічної праці була опублікована в Києві 1926 р. українською

⁴ Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, М.—Л., 1962, стор. 234—253.

⁵ Володимир Перетц.— Записки Наукового Товариства імені Шевченка, т. CLV, Львів, 1937, стор. 234—238.

⁶ В. Перетц. Найближчі завдання вивчення історії української літератури.— Записки Наукового товариства в Києві, т. I, 1908.

мовою фундаментальна монографія Перетца про «Слово о полку Ігоревім». Грунтуючись на своїх широких знаннях текстолога, джерелознавця, філолога, палеографа і фольклориста, він дає тут картину розвитку української культури доби не тільки Київської Русі, а й наступних сторіч. Створена на великому фактичному матеріалі з використанням усіх попередніх публікацій про «Слово», ця книга й досі не втратила свого наукового значення. Перетц вивчав також різноманітні зв'язки письменства Київської Русі з літературою Візантії та Риму.

На архівних та опублікованих джерелах усіх жанрів української, російської, білоруської, польської літератури написана одна з найважливіших праць вченого-ерудита «Очерки по истории поэтического стиля в России» (Спб., 1905, 1907). Інша цінна книга — «К истории польского и русского народного театра», за своїм характером, широтою охопленого матеріалу також є значним науковим внеском у слов'янознавство. На подібного роду працях Перетца позначився вплив компаративізму і масштабності школи Веселовського, досліджень Франка.

Надаючи великого значення науковому описові архівних матеріалів і книжкових фондів, Перетц ставився до таких публікацій з надзвичайною уважністю і вимогливістю. З 1905 по 1917 рр. він щорічно вміщує в «Университетских известиях», а в 1915—1917 — також у «Журнале Министерства народного просвещения» докладні критико-бібліографічні огляди друкованих описів, рукописних творів, джерелознавчих і палеографічних праць. Завданням цих оглядів було доповнити і систематизувати всі опубліковані дані про стародавні рукописи, визначити вартість і місце тієї чи іншої пам'ятки в історії давнього письменства. При цьому Перетц торкався також питань палеографії, ілюстративного матеріалу, іконографії, бібліографії, різних історико-культурних написів на полях творів тощо. Нерідко він доповнював видання власними текстами публікацій.

Джерелознавчий характер має велика за обсягом книжка Перетца «Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники» (К., 1914; перевидавалася кілька разів). Автор використав тут ряд джерел всесвітньої історії і частково матеріал української писемності, розглядаючи низку питань, що виникають на стику історії і літератури, не кажучи вже про хронологію, палеографію, джерелознавство, архівознавство, бібліографію.

Як прекрасний археограф Перетц опублікував твори Климентія Зінов'єва з ґрунтовною передмовою, вірші І. Некрашевича та багатьох інших, переважно невідомих авторів. 1927 р. він організував в Українській академії наук Комісію давнього українського письменства, завданням якої було вивчення його пам'яток XI—XVIII ст., складання бібліографії, архівні розшуки. За редакцією академіка вийшли в світ кілька випусків публікацій таких пам'яток, як «Західноруські літописи», українські тексти «Олександрії», «Сказання про Бориса і Гліба» та ін. Водночас і в Ленінграді Товариство дослідників української історії, письменства та мови 1927 р. випустило три «Наукові збірники», присвятивши перший з них пам'яті Івана Франка.

Перетц також публікував документи чисто історичного характеру про козацьке війське XVI—XVIII ст. (про історію землеволодіння Київського полку) та ін.

Протягом 40 років вчений досліджував головні книгозшивці й архіви, рукописні колекції України. Так, у Києві він сам і разом з своїми учнями описав рукописи ряду бібліотек, зокрема Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Видубецького та Михайлівського монастирів, університетської та Всенародної бібліотеки України. Ці джерела написані староукраїнською, грецькою, латинською, польською, російською та іншими мовами. Виявляючи український матеріал, Перетц відзначав також пам'ятки чисто історичного характеру. Наприклад, серед рукописів і стародруків Софійської бібліотеки він зафіксував українські літописи XVI—XVIII ст., документи про козаків, листи, що стосуються Петра Дорошенка, П. Кальнишевського, матеріали про скасування Запорізької Січі тощо.

Помітне місце в працях і публікаціях Перетца займає історія Києво-Могилянської академії, історія духовної літератури. В окремих статтях вчений розглядає творчість І. Котляревського, М. Гоголя та інших письменників, характеризує наукову діяльність П. Житецького, Ф. Колесси, М. Грушевського, М. Петрова та ін. У своїх творах він наводить паралелі з українського фольклору й мови.

З ім'ям академіка В. М. Перетца пов'язаний великий етап дослідження давнього українського письменства. Своєю багатогранною науковою діяльністю він разом з І. Франком, П. Житецьким, М. Сумцовим, М. Грушевським, І. Свенцицьким, М. Возняком та іншими діячами культури заклав фундамент вивчення давнього українського літературознавства. Перетц був першовідкривачем, сумлінним, чесним і безпристрасним дослідником, що виховав цілу школу знавців української старовини. Його заслуги перед українською культурою не раз високо відзначали видатні вчені.

Кращі праці академіка В. М. Перетца слід було б перевидати, щоб вони стали доступні широкій науковій громадськості, зокрема історикам — дослідникам суспільно-політичного і культурного життя України.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

(Закінчення)

В 60—70-х роках визвольну війну українського народу продовжувала вивчати італійська історіографія. Після Бізаччіоні до цієї теми зверталися ще два провідні історики того часу — Галеаццо Пріорато і Вітторіо Сірі в уже згаданих тут працях. Поряд з ними слід вказати й на книгу «Історія громадянських війн Польщі» А. Віміні.

Перше місце серед цих творів належить «Історії цісаря Леопольда» Г. Пріорато, яка відзначається об'єктивністю змалювання подій на Україні й значною, як на той час, глибиною їх тлумачення. Оскільки в XVII ст. італійські автори завоювали високий авторитет в усій Європі, королі й імператори нерідко замовляли їм книги про своє правління або ж діяльність своїх попередників. Таке замовлення виконував і Пріорато, проте не слід думати, що його книга зводиться до панегірика на честь австрійського імператора Леопольда II. Справжній зміст твору відбився у підзаголовку: «Про найвизначніші події, які відбулися в Європі з 1656 по 1670 р.» («*Continente le cose più memorabili successe in Europa dal 1656 fino al 1670*»). Автор приділяє основну увагу явищам суспільно-політичного життя Європи за часу правління Леопольда II незалежно від того, чи стосувалися вони імператора й Австрії. Значне місце він відводить українській історії, насамперед визвольній війні 1648—1654 рр., хоч вона й виходила за хронологічні рамки книги.

Аналогічною є й багатотомна праця В. Сірі «Меркурій або історія нашого часу», замовлена Людовіком XIV і 1672 р. видана в Парижі італійською мовою; в її XII томі вміщено окремий, досить великий за обсягом розділ про повстання на Україні під проводом Богдана Хмельницького. Пріорато й Сірі, слідом за Бізаччіоні, вбачали в цій визвольній боротьбі не лише війну «козацького народу» з поляками, але й соціальну революцію.

Як зазначає Пріорато, приступаючи до викладу того, що «сталось в Польському королівстві» в середині століття, «у цей час великі революції (*le maggiori revolutioni*) відбулися також у деяких інших королівствах Європи» (йдеться передусім про події в Англії, а також про Фронду у Франції, повстання в Неаполі, Португалії і т. д.). Такий підхід вимагав значної уваги до соціальних причин визвольного руху на Україні, і Пріорато підкреслює, що польські пани дивилися на українських селян «як на своїх рабів», піддавали їх жорстоким утискам, а козаків польський уряд позбавляв завойованих кров'ю привілеїв і «хотів примусити цих хоробрих та мужніх вояків орати землю й пасти овець»¹⁶⁴. На думку Пріорато, все це, разом з тяжкими релігійними переслідуваннями, і привело до грізного вибуху «громадянської війни» в Речі Посполитій. Отже, визначний італійський історик правильно встановлює її основні причини.

Хід подій переданий у нього стисло, в загальному плані, але разом з тим досить об'єктивно. В цьому, до речі, автор рішуче розходився із своїми замовниками: імперія Габсбургів, як було показано вище, виявляла крайню ворожість до повсталого українського народу й активно підтримувала шляхетську Польщу. Українські козаки, цілком слушно зазначає Пріорато, були головними винуватцями того, що в 50-х рр. могутнє Польське королівство опинилося на краю загибелі¹⁶⁵.

Щодо твору В. Сірі, то за широтою й об'єктивністю підходу до визвольної війни українського народу він поступається дослідженню Пріорато. Описи у нього жваві й виразні, але в оцінках відчувається значна залежність автора від польсько-шляхетських джерел. Праця Сірі цікава ще тим, що стала джерелом для великого французького драматурга XVII ст. Жана Расіна, коли він звернувся до повстання на Україні.

Під кінець 70-х рр. Расін, якого Людовік XIV призначив придворним історіографом, почав писати історію його правління. Цей твір загинув у рукопису під час пожежі, і від нього збереглися лише деякі чернетки та підготовчі матеріали, що повністю

¹⁶⁴ G. Priorato. Назв. праця, т. I, стор. 598, 600.

¹⁶⁵ Там же, стор. 597.

були опубліковані лише 1887 р.¹⁶⁶ Три з цих фрагментів стосуються української історії, причому в першому, найзначнішому за обсягом, йдеться про початок визвольної війни 1648—1654 рр.¹⁶⁷ Основним джерелом послужив Расінові відповідний розділ з «Меркурія...» Сірі, на який, до речі, він і посилається.¹⁶⁸

Жан Расін був не єдиним з французьких письменників другої половини XVII ст., що цікавилися Україною і, зокрема, визвольною війною 1648—1654 рр. Це можна сказати також про відому письменницю мадам Севіньє. В колі її широких політичних інтересів було й життя Східної Європи; в своїй бібліотеці вона мала екземпляр «Опису України» Боплана.¹⁶⁹ Його книгу вивчав і Ж. Б. Босює, основоположник ораторської прози французького класицизму, історик і відомий діяч галліканської церкви. Він уважно стежив за релігійною боротьбою в Східній Європі, не обминаючи й суспільно-політичних процесів і подій, зокрема визвольного руху українського народу. Симпатії його були на боці шляхетської Польщі; так, у середині 50-х рр. він писав: «Польща спустошена бунтівниками-козаками, віроломними московитами і до того ще й татарами, вона у відчай кличе на допомогу».¹⁷⁰

Відомим визвольній боротьбі українського козацтва знайшов своєрідний вияв також у відомій сатиричній поемі «Гудібрас» англійського поета С. Бетлера, написаній в 60—70-х рр. XVII ст.¹⁷¹ В одному з епізодів, змальовуючи в бурлескному стилі епоху Кромвеля з її торжеством пуританства, Бетлер дає таку ж іронічну зарисовку запорізьких козаків, яких тоді в Англії вважали за потенціальних союзників у боротьбі з «папістами».¹⁷² Їх зображення у поемі впливає як з її загального бурлескно-пародійного характеру, так і з сатиричної спрямованості проти пуританської «кромвелівської» Англії. Згадки про українських козаків кілька разів зустрічаються в цьому творі, що належить до найважливіших явищ англійської літератури періоду Реставрації.

Скоріше до белетристики, ніж до серйозної історіографії, слід віднести книгу французького літератора Лінажа де Восьєнна «Дійсні причини повстання козаків проти Польщі» (1674), хоч її автор претендував на зовсім іншу роль. У присвяті він проголошував: «Ось уже більше двадцяти років говорять про війну Польщі з козаками, у багатьох книгах можна знайти розповідь про її визначні події, але ніхто ще не розкрив її дійсних причин, хоч в цьому й полягає основне завдання історії».¹⁷³ Але сам Лінаж де Восьєн справжні мотиви цих подій розумів дуже поверхово. Слідом за своїм замовником, колишнім польським канцлером Радзівеським, він їх шукав лише в тих комбінаціях та інтригах, до яких звелася боротьба Владислава IV з магнатами напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

Інспірований Радзівеським з метою самореабілітації, твір Лінажа де Восьєнна має характер грубої апології і відзначається вільним поводженням з історичними фактами. Йому надано форми діалога між автором і замовником, з тим щоб, як сказано в передмові, виклад «був більш вільним та інтимним і відповідав смакам сьогоденності». Однак ці елементи художньої прози підпорядковані апологетичним цілям. Але слід зазначити, що книга при всіх її вадах вільна від антикозацької тенденції. Навпаки, до козаків автор ставиться з симпатією, захоплено розповідає про їх війни з турками й татарами, про їх мужність та витривалість і заявляє, що до повстання 1648 р. «вони були основною військовою силою Польського королівства».¹⁷⁴

Не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії також праця А. Віміні «Історія громадянських війн Польщі». На неї вказував Костомаров у бібліографії до свого дослідження про Богдана Хмельницького¹⁷⁵, але тут немає слідів її використання. Пізніше М. Молчановський, публікуючи переклад уже згадуваної «Реляції про походження і звичаї козаків», між іншим, зауважив: «Здається, тому ж Альберто Віміні належить надрукована 1671 року в Венеції «Storia delle guerre civili in Polonia»¹⁷⁶. Наскільки відомо, до цієї праці не зверталися й українські історики пізніших часів; зате західноєвропейські дослідники кінця XVII і XVIII ст. не раз використовували її. Наприклад, вона послужила одним з джерел для англійського

¹⁶⁶ Oeuvres de Jean Racine, t. V, Paris, 1887, стор. 63—178.

¹⁶⁷ Там же, стор. 139—140. Докладніше про українську тематику творчості Жана Расіна див. Д. С. Наливайко. Україна у французькій літературі XVII ст.—«Радянське літературознавство», 1969, № 4.

¹⁶⁸ Oeuvres de Jean Racine, t. V, стор. 140; V. Siri. Назв. праця, v. XII, стор. 986—988.

¹⁶⁹ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, стор. 152.

¹⁷⁰ A. Mansui. Le monde slave et les classiques français, Paris, 1912, стор. 412.

¹⁷¹ S. Buttler. Hudibras. A poem written in the time of the civil wars, London, 1757.

¹⁷² А. Гозенпуд. Україна в західноєвропейській художній літературі.—«Радянська Україна», 1941, № 1, стор. 107.

¹⁷³ Linage de Vauciennes. Назв. праця, Epistre.

¹⁷⁴ Там же, стор. 77—92.

¹⁷⁵ Н. Костомаров. Монографии и исследования, т. 9, стор. V.

¹⁷⁶ «Киевская старина», 1900, т. XVII, ч. I, стор. 65.

вченого Б. Коннора, який описав визвольну війну 1648—1654 рр. у третьому розділі своєї «Історії Польщі», присвяченому Україні¹⁷⁷.

В книзі Віміні йдеться не про громадянські війни Польщі, як можна судити з назви, а про визвольну боротьбу українського народу, та й то хронологічні рамки обмежено кінцем 1651 р. Просто автор, виходячи з традиції, яка встановилася на Заході, ділить її на дві «громадянські війни» — 1648—1649 і 1651 рр. Безперечно, книга Віміні становить певний інтерес, передусім як факт міжнародного резонансу повстання під проводом Хмельницького. Значний матеріал (з різних, переважно польських джерел) поєднується в ній з безпосередніми враженнями автора, який 1650 р. побував на Україні в ролі венеціанського посла. На праці Віміні виразно позначилося і те, що він був католиком та належав до духовенства, і те, що як історик він не уникнув впливу польсько-шляхетського табору. Звідси й диспропорції в розподілі уваги: так, у книзі навіть не згадується розгром військ Речі Посполитої під Пилявцями, зате битва під Берестечком описана в ній детально^{178—179}. Щоправда, залежність Віміні від польських і пропольських джерел до певної міри нейтралізується досить об'єктивним змалюванням козаків і Богдана Хмельницького, оскільки до книги включено вже згадувану реляцію про знайомство з Україною.

В останній третині XVII ст. на Заході з'явилося ще немало видань, де з різною мірою глибини й об'єктивності відображено визвольну боротьбу українського народу. Той же Лінаж де Восьєнн на основі реляцій де Шаню — французького посла в Польщі і Швеції у 1649—1652 рр. — написав наприкінці 70-х рр. ще одну, згадану вище книгу, в другому томі якої йдеться про події на Україні. Цей твір більш серйозного змісту, ніж «Дійсні причини повстання козаків», але українські справи тут не в центрі уваги.

Визвольна війна 1648—1654 рр. посідає центральне місце в присвяченому Україні п'ятому розділі «Історичного опису Польщі» Отевіля, серйозної і ґрунтовної праці, яка в кінці XVII ст. була широко відома й за межами Франції. Її автор, французький офіцер і дипломат Тандр де Гаспар, кілька років провів у Польщі, а 1674 р. в ролі секретаря французького посла Форбена-Жансона побував також на Україні. Він визначає чотири причини грізного вибуху на Україні і серед них найвагомішою вважає те, що польська шляхта жорстоко гнобила селян, які «вже більше не могли працювати і прагнули тільки скинути непосильний гніт повинностей, вони хотіли бути такими ж вільними, як козаки, і жити без гноблення»... Друга причина — прагнення польського уряду відібрати у козаків їх привілеї, третя — гострий релігійний антагонізм між русичами і поляками, що виключав будь-яку можливість примирення, і нарешті четверта — це здирство й шахрайство євреїв-лихварів¹⁸⁰.

Позитивно характеризує Тандр де Гаспар Богдана Хмельницького. Досить яскраво змалювана в книзі битва під Пилявцями й панічна втеча польсько-шляхетського війська^{181—182}. Такий опис є рідкістю в західних джерелах XVII ст.

Важливе місце відведено визвольній війні 1648—1654 рр. у книзі про українських козаків, написаній шотландцем А. Тейлором і виданій 1658 р. в Единбурзі¹⁸³. Найбільше уваги їй приділено також в нарисі «Козаки», вміщеному в 1688 р. у німецькому періодичному збірнику „Theatrum cosmographico-historicum“, який виходив в Аугсбурзі. Цікаво зазначити, що тут повстання під проводом Хмельницького назване «народною війною» (Kriegs-Volk). Вона, як пише невідомий автор нарису, «заподіяла величезної шкоди Польському королівству», а головна причина її вибуху — в тих жорстоких утисках, яким поляки піддавали козаків¹⁸⁴. Описи подій на Україні в 1648—1654 рр. можна знайти і в таких західних виданнях другої половини XVII ст., як «Історія турків» англійця П. Рікоута¹⁸⁵, популярна в той час книга, що витримала в Англії шість видань і була перекладена на інші мови. Не раз звертається до визвольної війни українського народу М. Бізаччіоні в своїй «Космографії», говорячи про ті зміни, які вона викликала в Речі Посполитій і взагалі в Східній Європі¹⁸⁶. Всі ці факти ще раз засвідчують широту її міжнародного резонансу, інтенсивність її впливу на соціально-політичну історію Європи.

Д. С. НАЛИВАЙКС

¹⁷⁷ Bernard Connor. The history of Poland in several letters to persor of quality.... London, 1698, стор. III.

^{178—179} Alberto Vimina. Historia delle guerre civili di Polonia divise in cinque libri, Venetia, 1671, стор. 256.

¹⁸⁰ Hauteville. Polnische Staat oder eigentliche Beschreibung des Konigreiches Polen und des Grosherzogtums Lithauen..., Cölln, 1697, стор. 33—35.

^{181—182} Там же, стор. 36, 37—38.

¹⁸³ Про цю рідкісну книгу див. В. Січинський. Чужинці про Україну, Львів 1938, стор. 113.

¹⁸⁴ „Theatrum cosmographico-historicum oder Welt-Currier“, Augsburg, 1688, t. I стор. 71.

¹⁸⁵ P. Ricaut. The Turkish History. The Sixth edition, London, 1687, t. II стор. 231.

¹⁸⁶ M. Bisaccioni. Le Descrittori universali et particolari del mondo, Venetia 1660, стор. 722—741.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. И. ЛЕНИН И ИСТОРИЧЕСКАЯ
НАУКА.

Ответственный редактор — академик
М. В. Нечкина,
изд-во «Наука», М., 1968, 551 с.

Історія людства знає багато видатних діячів, імена яких зберігаються віками в пам'яті людей, але для трудящих мас найріднішим і найдорожчим назавжди залишиться безсмертне ім'я В. І. Леніна. З появою його праць наступив новий етап у розвитку марксизму, взагалі, і науки про історію людства — особливо.

Історичні погляди В. І. Леніна і його роль у створенні й розвитку марксистської історичної науки давно привертають увагу радянських істориків. Уже в період становлення радянської історичної науки з розробками окремих питань цієї кардинальної проблеми виступили більшовики-історики В. А. Бистрянський, Г. Лелевич, В. І. Невський, М. М. Покровський, О. М. Ярославський. Але, на той час науковцям ще не вдалося створити історіографічних праць, в яких глибоко, науково і систематично були б вивчені ленінські методи історичного дослідження, ленінське застосування історичного матеріалізму при вивченні корінних проблем загальної і вітчизняної історії, всебічно розкривалося б значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для історичної науки.

Значно розширились дослідження цієї проблеми за останні роки. Опубліковано численні статті, видано монографічні праці, в яких висвітлено окремі питання цієї теми. Важливе значення у розробці ленінської теоретичної спадщини мала Всесоюзна наукова сесія, яка відбулась у Києві в червні 1965 р. і була важливим етапом у підготовці радянських істориків до знаменної дати — 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Матеріали сесії, доповнено і перероблено авторами внаслідок розгорнутого їх обговорення, видано окремою книгою.

В сучасну епоху значно підвищився інтерес до методологічних проблем історії. Висвітленню цих питань, що пов'язані з творчою розробкою багатогранної ленінської спадщини, присвячені виступи академіка П. М. Поспелова «В. І. Ленін і історикопартійна наука», академіка Є. М. Жукова «В. І. Ленін і поняття «епоха» в світовій історії», К. К. Дубини «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність», М. А. Варшавчика «Про використання праць В. І. Леніна в історичних дослідженнях», М. А. Рубача «В. І. Ленін про пізнання суперечностей історичного процесу»,

М. С. Персова «Узагальнення історичного досвіду в працях В. І. Леніна (дожовтневого періоду)», П. А. Жиліна «В. І. Ленін і воєнна історія» та В. Д. Іванова «Історизм у ленінській критиці «економічного романтизму».

Доповідачі підняли важливі й цікаві теми. Є. М. Жуков, наприклад, висвітлює питання про розробку В. І. Леніним наукового поняття «епоха» в світовій історії. На основі ретельного аналізу ленінських праць він розкрив значення поняття історичної епохи у всесвітній історії, яке включає визначення провідної тенденції суспільного розвитку, співвідношення класових сил. У доповіді М. А. Рубача яскраво показано, що геніальне проникнення В. І. Леніна в історичну дійсність було тісно пов'язано з його глибоким пізнанням діалектики розвитку кожної суспільно-економічної формації, з його умінням відрізнити в складній системі суспільних явищ важливі і неважливі факти, вивчати кожну історичну подію з точки зору її розвитку в умовах суперечностей кожної історичної епохи.

В численних багатих за змістом і блискучих за формою ленінських працях стратегічні й тактичні плани, теоретичні висновки базуються на глибокому і всебічному вивченні історії різних країн і народів. Розвитку В. І. Леніним марксистського розуміння всесвітньої історії присвячені статті В. В. Горбунова «Питання новітньої історії в працях В. І. Леніна», Н. Є. Овчаренка «Ленін і світовий революційний процес початку ХХ ст.», К. Д. Петряєва «В. І. Ленін про робітничий рух дожовтневого періоду в найголовніших країнах капіталізму», М. Ф. Юр'єва «Проблеми історії національно-визвольного руху народів Азії в працях В. І. Леніна», Я. І. Дразніна «Деякі проблеми революційного минулого Франції в працях В. І. Леніна» та В. В. Чистякова «В. І. Ленін і німецькі ліві соціал-демократи».

В. І. Ленін був чудовим знавцем всесвітньої історії. У його творах досліджені найважливіші проблеми всіх народів історії людства. Але особливо багато нових думок, історичних відкриттів міститься у працях, в яких досліджується проблема капіталістичного суспільства в імперіалістичній стадії його розвитку. Серед них важливе місце посідає ленінська концепція світового революційного процесу, висвітленню якої присвятив свій виступ Н. Є. Овчаренко. Ця проблема охоплює широке коло питань, але автор обмежив свій виступ хронологічними рамками, а саме початком ХХ ст. (до Великої Жовтневої соціалістич-

ної революції), в межах якого і створювалися всі об'єктивні передумови для сучасного світового революційного процесу. Ленінське вчення про світовий революційний процес стало теоретичною основою стратегії і тактики світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху.

Виходячи з положень В. І. Леніна про основні закономірності та специфічні особливості імперіалізму для кожної окремої країни, К. Д. Петряев показав також їх значення для вивчення робітничого руху в Німеччині, Франції, Англії, США. Виступ В. В. Горбунова був однією з перших спроб проаналізувати, узагальнити і систематизувати літературну спадщину В. І. Леніна, яка присвячена проблемам новітньої історії. У статті М. Ф. Юр'єва показано, що В. І. Ленін, спираючись на практику визвольної боротьби народів Сходу, рішуче відкинув ідею споконвічного застою Сходу і визначив напрямки стратегії і тактики робітничого класу та його партій у національно-визвольному русі.

Складовою частиною марксистського розуміння всесвітньо-історичного процесу була ленінська концепція історії Росії. Цій проблемі були присвячені виступи академіка М. В. Нечкіної «В. І. Ленін — історик революційного руху», Ф. Є. Лося «В. І. Ленін як історик робітничого класу», Ю. З. Полевого «В. І. Ленін як історик виникнення російської соціал-демократії», В. Г. Сарбєя «Боротьба В. І. Леніна проти буржуазної концепції історії України», Є. І. Лаула «В. І. Ленін і естонська марксистська історична наука (до 1940 р.)», П. М. Шморгуна «Деякі питання історії більшовицьких організацій України в працях В. І. Леніна», Н. Н. Яковлева «Деякі питання історії першої російської революції в працях В. І. Леніна і в радянській історіографії», М. Н. Лещенка «В. І. Ленін про союз робітничого класу і селянства в період першої російської революції», А. К. Бірона «Ленінська концепція революції 1905—1907 рр. в латвійській історіографії», Д. А. Коваленка «В. І. Ленін про основні етапи історії Рад (1905—1917 рр.)», Є. С. Компан «В. І. Ленін про класи, стани і класову боротьбу в феодальному суспільстві», О. М. Сахарова «Ленін про основні етапи розвитку російської держави (до скасування кріпацтва)», О. О. Зиміна «Проблеми історії Росії XVI ст. в світлі ленінської концепції історії російського феодалізму» та С. О. Шмідта «В. І. Ленін про державний устрій Росії XVI—XVIII ст.» (про методику вивчення матеріалів по темі).

У статті академіка М. В. Нечкіної звернута увага на ті аспекти ленінської періодизації революційного руху в Росії, які майже не висвітлені в літературі і заслуговують подальшого дослідження. Автор визначила коло історичних джерел, залучених В. І. Леніним для вивчення революційного руху в Росії, і встановила зв'язок між

періодами цього руху та революційними ситуаціями XIX ст.

Найбільше місце в рецензованій праці посідають матеріали, присвячені історії СРСР періоду феодалізму і капіталізму. У короткому огляді неможливо ґрунтовно розглянути кожну статтю. Треба зауважити, що в доповідях, присвячених історії СРСР періоду феодалізму, виходячи з ленінських висловлювань, оцінок, характеристик, розглянуто в різних аспектах дану формацію як живий організм, вивчення якого проводилося на основі об'єктивного аналізу виробничих відносин, вивчення законів її функціонування і розвитку, з урахуванням характеристики станів, класів, їх боротьби, політичного ладу, етапів розвитку феодальної держави, проблем історії Росії XVI—XIX ст.

У доповіді Ф. Є. Лося показано висвітлення В. І. Леніним всіх вузлових питань історії робітничого класу і значення їх для дослідників цього питання. Позитивно рисою цього матеріалу є також те, що в ньому поставлене важливе питання про співвідношення робітничого класу і революційної демократії в пролетарський період визвольного руху. Ю. З. Полевою докладно висвітлено ставлення В. І. Леніна до ідейної спадщини групи «Визволення праці», його високу оцінку ролі марксистських праць Г. В. Плеханова 80-х і 90-х рр. у боротьбі за революційний марксизм.

Кілька доповідей присвячено висвітленню В. І. Леніним історії першої революції в Росії. Н. Н. Яковлев показав, що глибоке і всебічне вивчення історичного досвіду революції 1905—1907 рр. дало В. І. Леніну змогу правильно розглянути найважливіші практичні питання революційної боротьби, зробити вірні висновки, визначити нову тактику. Питанню про розробку В. І. Леніним вчення про союз робітничого класу з селянством при збереженні керівної ролі пролетаріату присвячений виступ М. Н. Лещенка, який з'ясував завдання радянських істориків у монографічній розробці цієї проблеми.

У книзі висвітлено також питання про вплив ленінської теоретичної спадщини на розвиток марксистської історичної науки в національних районах Росії (довіді Є. І. Лаула та А. К. Бірона). Значне місце відведено питанням про роль В. І. Леніна в марксистській розробці історії України. Так, В. Г. Сарбєй переконливо показав, що у літературній спадщині В. І. Леніна значне місце займали питання боротьби і викриття буржуазно-націоналістичної концепції історії України. Цю ще мало досліджену в радянській літературі тему автор розробив на основі нових неопублікованих матеріалів Центрального партійного архіву при ЦК КПРС. Матеріал П. М. Шморгуна розкриває виключну роль В. І. Леніна в усій діяльності більшовицьких організацій України і ті кардинальні питання їх історії, що знайшли відобра-

ження в численних статтях, виступах, листах Володимира Ілліча.

Праці В. І. Леніна є неперевершеним зразком творчого вивчення історичного досвіду революційної практики робітників і селян. У них дана оцінка основних етапів розвитку радянського суспільства, розроблені найважливіші питання історії революційних перетворень в галузі економіки і культури, розв'язані найважливіші проблеми історії і теорії перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Значення праць В. І. Леніна для висвітлення історії радянського суспільства присвячені матеріали В. В. Фарсоби́на «Про публікацію творів Леніна в місцевих більшовицьких газетах 1917 р. та інших виданнях», А. І. Разгона «Підготовчі матеріали до /II розділу книги В. І. Леніна «Держава революції» і періодизація історії Радянського Союзу — вересня 1917 р.», Є. А. Луцького «Історія аграрного законодавства Жовтневої революції в працях В. І. Леніна», І. М. Селунської «Боротьба робітничого класу за соціалістичну революцію на селі післяжовтневих працях В. І. Леніна», І. Д. Березовчука «Значення праць Леніна для розробки історії організації селянської ідноти на Україні», А. І. Зевелева «Деякі проблеми історії народів Середньої Азії в працях В. І. Леніна» та Н. М. Маслова «В. І. Ленін і радянська історіографія торії КПРС».

Повідомлення Н. М. Маслова присвячено зокрема галузі історичної науки — історіографії історії КПРС. Автор показав роль В. І. Леніна в створенні історії КПРС як науки. Засновник і керівник більшовицької історії був її першим істориком. В працях Володимира Ілліча визначений предмет історії партії як науки, накреслене коло проблем історико-партійного дослідження, введені неперевершені за глибиною узагальнення характеристики подій і періодів історії партії, показані причини і зміст внутріпартійної боротьби, розроблена методика історії більшовизму. Історичний галіз історико-партійних проблем був важливим компонентом в працях В. І. Леніна

і вивчення його в ленінській теоретичній спадщині є важливим завданням радянської історичної науки.

Ряд доповідей має дискусійний матеріал, що, без сумніву, дасть поштовх до дальшого поглибленого вивчення ленінської теоретичної спадщини. У деяких з них є положення, які викликають заперечення. Так, у виступі М. С. Персова є твердження, що численні посилання В. І. Леніна на окремі факти всесвітньої історії часто мають характер ілюстрацій, іноді аргументів, але «ніколи не виступають в його працях як обґрунтування концепції» (стор. 109). З цим не можна погодитись. Історичні знання були для В. І. Леніна не мертвим капіталом, не легкою і розважною розповіддю про минуле, не альбомом з цікавими малюнками, а зброєю в революційній боротьбі партії і трудящих мас. Події якобінської диктатури, факти з історії Паризької Комуні, приклади героїчної діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса були гострою ідейною зброєю в руках В. І. Леніна у боротьбі проти ворожих сил і ворожих історичних концепцій. Уважне ознайомлення із змістом саме цієї книги спростовує таке твердження.

Незважаючи на те, що на сторінках книги виступають різні автори, а тематика статей їх дуже різноманітна, все ж вона являє собою цілісний твір. В таких широких масштабах і в таких багатьох аспектах ленінська історична спадщина ще не вивчалась. Як слушно зазначив у вступному слові академік АН УРСР А. Д. Скаба, в матеріалах сесії підбиті не лише підсумки проробленої роботи по вивченню ленінської історичної спадщини, але й «накреслені нові завдання в цій галузі, визначені шляхи їх вирішення» (стор. 10). Поява цієї книги не вичерпує вивчення даної проблеми. Хоч вона і висвітлила багато питань цієї теми, але ще більше з них чекають на своїх дослідників. Ретельна монографічна розробка їх — невідкладне завдання радянських істориків.

В. Н. Котов

**В. С. БРУЗ. БОРОТЬБА СРСР
ЗА СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ
КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ В ЄВРОПІ
І ПОЛІТИКА ЗАХІДНИХ ДЕРЖАВ
(1933—1935 рр.)**

д-во Київського ун-ту, К., 1969, 227 с.

Монографія В. С. Бруза є першим у радянській історіографії спеціальним узагальнюючим дослідженням проблеми боротьби Радянського Союзу за створення системи колективної безпеки в період ви-

никнення небезпечної вогнища війни в Європі. Автор докладно аналізує ті ефективні засоби, які застосовувала на основі ленінських зовнішньополітичних принципів радянська дипломатія з метою зміцнення міжнародного становища СРСР і збереження миру. Читач ознайомиться з наполегливими зусиллями СРСР розв'язати проблему роззброєння, з історією запропонованої радянським урядом і підписаної в липні 1933 р. одинадцятьма державами конвенції про визначення агресії, з намаганнями Радянського Союзу провести в життя проект протоколу про економічний

напад тощо. Вперше в радянській історичній літературі широко і докладно висвітлюється в книзі складна історія переговорів про Східний пакт, який мав стати основою колективної безпеки в Європі.

Розгортаючи боротьбу на захист народів, за відвернення війни, радянський уряд керувався науково обгрунтованою лєнінською теорією мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом. «Радянський Союз,— зазначає автор,— в умовах 30-х років зробив все, що від нього залежало, для створення системи колективної безпеки в Європі. Він висунув ідею регіональних угод про взаємодопомогу, запропонував укласти колективний пакт ряду європейських країн, проявляв конструктивність, йдучи назустріч пропозиціям інших держав з метою укладення Східного пакту. СРСР вступив до Ліги націй, щоб використати її для згуртування країн проти загрози фашистської агресії» (стор. 224—225).

«Треба взяти, — вчив В. І. Ленін, — всю політику всієї системи європейських держав в їх економічному і політичному взаємовідношенні, щоб зрозуміти, яким чином з цієї системи неухильно і неминуче постала дана війна» (Твори, т. 24, стор. 359). Виходячи з цієї лєнінської тези, В. С. Бруз висвітлює політику буржуазних урядів, їх ставлення до радянських зовнішньополітичних актів і підступні дії проти справи миру. Автор наводить велику кількість фактів і документів, що дає змогу «не заблудитися в петрах і в лабіринті дипломатичних хитросплетінь, — в лабіринті, що його іноді навіть штучно створюють і заплутують люди, класи, партії і групи, які люблять або змушені в мутній воді ловити рибу» (В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 322). У книзі викриваються справжні винуваті зриву колективної безпеки, тавруються ганьбою не лише відверто агресивні сили, очолювані гітлерівською Німеччиною, але й всі ті, хто потурав їм і заохочував їх. Автор переконливо доводить, що радянська ідея мирних угод зустріла опір капіталістичних держав, особливо з боку Німеччини, Польщі й Англії. Він показує також підривною діяльність українських буржуазних націоналістів проти справи миру (стор. 132, 205, 206).

Надзвичайно широкою є джерельна база дослідження, оснований на величезній кількості радянських, англійських, американських, німецьких та польських документів, на численних архівних матеріалах та вітчизняних і зарубіжних наукових публікаціях.

Автором виявлені нові документи, що незаперечно доводять існування польсько-німецького співробітництва з метою зірвати радянський проект Східного пакту (стор. 109—110), викривають підступні дії Англії, яка відіграла роль могильника цього пакту (стор. 152—153). Наведені дані відкидають також будь-які сумніви щодо справжніх намірів міністра закордонних

справ Франції Лавалє, який, підписавши з СРСР договір про взаємну допомогу, не збирався розвивати і зміцнювати франко-радянське співробітництво (стор. 184—185).

В. С. Бруз у своєму дослідженні дає відповідь на ряд важливих спірних питань, з приводу яких в радянській історіографії до цього часу не існувало єдиної точки зору. Так, в історичній літературі панувало дві думки щодо ініціатора пакту чотирьох держав. Це ж стосується і Східного пакту. Проаналізувавши історію переговорів про нього за документами Архіву зовнішньої політики СРСР, автор приходить до висновку, що «не Франція, а Радянський Союз був ініціатором плану укладення колективного пакту у Східній Європі» (стор. 50). По-різному трактували історики питання про характер дії франко-радянського договору. Одні вважали, що він передбачав автоматичне подання допомоги, інші заперечували цей факт. В. С. Бруз уточнює обидві точки зору і робить висновок, що договір базувався на принципі обумовленого автоматизму подання допомоги (стор. 169).

Важливою особливістю рецензованого дослідження є його гострий полемічний тон. Автор викриває спроби буржуазних істориків і політиків фальсифікувати історію міжнародних відносин, їх намагання неввірено оцінити позиції Радянського Союзу щодо ряду міжнародних проблем і відвести від імперіалістичних урядів провину за зрив системи колективної безпеки. Критика буржуазних концепцій дається не лише у вступній історіографічній частині, де згадуються праці таких авторів як Е. Г. Карр, Д. Кеннан, Р. Дебіцький, Г. Гетхорн-Харді, Д. Мерріот, але й у наступних розділах книги.

Цінним для розуміння причин другої світової війни і важливим з точки зору сучасності є заключний розділ «Історичні уроки невдачі переговорів про створення системи колективної безпеки в Європі в 1933—1935 рр.». Як підкреслюється у ньому, один з найважливіших уроків «полягає в тому, що інтереси миру вимагають спільних заходів миролюбних держав незалежно від їх суспільного ладу, активної боротьби проти загрози війни, а не сепаратних угод і загравання з агресором» (стор. 224). Автор дає правильний висновок, що повчальний досвід 30-х років надзвичайно актуальний і в наш час, коли міжнародні реакційні кола на чолі з американськими імперіалістами погрожують народам світу новою війною.

Книга не позбавлена недоліків. Вряд чи можна погодитися з твердженням автора що «в той час (тобто в період боротьби СРСР за здійснення проекту Східного пакту) жодна з країн, взята окремо, не могла бути настільки могутнім заслоном, щоб стримати такого агресора, скажімо, як Німеччина» (стор. 46). Ця теза не є вірною для того періоду, коли фашистська Німеч

чина ще не досягла необхідного для ведення війни військово-економічного потенціалу. Та й стосовно до пізнішого періоду таке беззастережне твердження може бути приводом для виправдання капітулянтської політики урядів тих держав, що стали жертвами фашистської агресії.

Недостатню увагу в монографії приділено радянсько-чехословацькому договору про взаємну допомогу від 16 травня 1935 р., який, за визнанням автора, «був другим важливим кроком по шляху створення системи колективної безпеки в Європі» (стор. 179).

Заслугою автора є досить широкий показ того, яка громадськість європейських країн реагувала на зовнішньополітичні акції Радянського Союзу і дипломатичну діяльність своїх урядів. Проте в книзі приділяється увага лише комуністичним партіям Польщі й Франції і майже нічого не говориться про позицію компартій Німеччини, Італії, Англії, Чехословаччини та інших країн і в цілому про роль Комінтерну

у згуртуванні прогресивних сил світу для боротьби з небезпечною фашизму.

Автор помилково називає Висоцького і Липського польськими послами у Берліні (стор. 59, 60, 61, 62), бо лише після 26 січня 1934 р. дипломатичні місії Польщі і Німеччини були взаємно перетворені у посольства. До того ж часу керівники місій мали ранг посланників. Це стосується і Гірси, який був чехословацьким посланником, а не послом у Варшаві (стор. 67).

В цілому монографія В. С. Бруза заслуговує високої оцінки. Її із схваленням і значним інтересом зустріне широке коло читачів, які цікавляться історією дипломатії, питаннями зовнішньої політики СРСР і практичним застосуванням ленінських принципів у зовнішньополітичній діяльності радянського уряду, спрямованій на збереження і зміцнення миру.

В. І. Стрельський, А. Ф. Кізченко

П. Г. СМІШКО.
БОРЬБА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКИХ
ПРИДУНАЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З УРСР
(1917—1940 РР.).

вид-во Львівського ун-ту, 1969, 260 с.

Рецензована праця присвячена героїчній боротьбі трудящих українських Придунайських земель у 1917—1940 рр. за своє соціальне і національне визволення. Достоїнством книги є насамперед її документальність. Автор використав документи, що зберігаються у фондах Центральних державних архівів СРСР, Української РСР і Молдавської РСР, державного архіву Одеської області та його філіалу в Ізмаїлі, партійних архівів Інституту історії партії ЦК КП Молдавії і Одеського обкому КП України, а також друковані джерела, дослідження (в тому числі румунських істориків), численні спогади.

Багато цікавого, нового наводить автор, розповідаючи про боротьбу трудящих краю за встановлення Радянської влади. Особливо змістовно, на великому, досі невідомому широкому кола читачів, архівному матеріалі, написані сторінки, де йдеться про боротьбу їх з інтервентами боярської Румунії в січні — березні 1918 р. Зокрема, правильно охарактеризовано складність внутрішньої і зовнішньої обстановки, яка й не дала можливості трудящим здобути тоді перемогу. Румунські окупанти у змові з контрреволюційним «Сфатул церієм» 9 квітня 1918 р. офіційно заявили про приєднання Бессарабії до Румунії.

Змістовно у книзі розкрито економічне і політичне становище трудящих Придунайських земель в часи румуно-боярської окупації.

Правлячі кола буржуазної Румунії, які ігнорували інтереси румунського народу, ще з більшою зневагою ставились до інших народностей, які жили в межах держави, зокрема багатонаціональних Придунайських землях. Населення цих земель було позбавлене будь-яких політичних прав. Румунські загарбники перетворили край у справжню катівню. Катувань зазнавали чоловіки, жінки, старики і діти. Був установлений жорстокий національний гніт, найяскравішим прикладом якого стала політика так званої «натуралізації» місцевого населення. Румунізація поширилась на все суспільне і культурне життя населення Придунайських земель.

Розповідаючи про класові битви у цьому краї, боротьбу трудящих за своє національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, автор відзначає еміграцію робітників і селян за океан як своєрідну форму їх протесту і виходу із тяжкого становища. Цікаві дані, зокрема, наведено про втечі пригноблених до Радянського Союзу.

Проте головну увагу приділено у книзі основній формі боротьби — відкритим класовим виступам трудящих, які не припинялись ні на день під час окупації Придунайських земель. Борців за свободу і щастя народу надихали успіхи Країни соціалізму, правда про яку, незважаючи на дезінформацію, доходила й сюди. В авангарді класових боїв був робітничий клас, очолюва-

ний комуністами. У серпні 1922 р. комуністичні організації Бессарабії вийшли до складу Комуністичної партії Румунії. З того часу члени парторганізацій Придунайського краю у тісній співдружності з комуністами Румунії мобілізували трудящих на революційну боротьбу, яку не могли припинити ніякі тортури сігуранци.

Спеціальний підрозділ праці присвячений висвітленню Татарбунарського повстання 1924 р.

У книзі правильно відзначено, що це повстання продемонструвало велику ненависть бессарабських селян до румунських загарбників, готовність вмерти, але добитись свого визволення, а також інтернаціональну єдність трудящих, коли гноблені всіх національностей (українці, росіяни, молдавани, болгарі і інші) Придунайського краю виступили разом проти окупантів, демонструючи свою волю до відновлення Радянської влади і возз'єднання з Радянським Союзом.

Після придушення Татарбунарського повстання, в період так званої часткової стабілізації капіталізму (1924—1928 рр.), відбувся спад революційного руху і в Придунайських землях. Але опір окупантам не припинився. Своєрідною формою класової боротьби в цей час були порубка поміщицького лісу, відмова платити податки і т. д. У 1928 р. робітники і селяни брали активну участь у мітингах і демонстраціях протесту проти терору і судових переслідувань.

Нове піднесення революційно-визвольного руху у краї, яке не припинялося протягом тридцятих років, пов'язане з світовою кризою і посиленням соціального і національного гніту. Рух набирає організованішого і цілеспрямованішого характеру. Основний лозунг його — возз'єднання краю з Країною Рад — підтримували робітники, селяни і передова інтелігенція Придунайських земель. Про це мовиться в третьому (останньому) розділі рецензованої праці. У книзі добре показано діяльність кому-

ністичних організацій краю. Наприкінці її розповідається про визволення Придунайських земель і возз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі. В заключенні стисло розкриті соціально-економічні зміни, що відбулися у краї за роки Радянської влади.

Книга, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. Мабуть, слід було перед висвітленням боротьби трудящих краю за встановлення Радянської влади в 1917—1918 рр. розповісти про їх економічне, політичне і культурне становище. Говорячи про боротьбу за перемогу влади Рад, автор головним чином зупиняється на подіях у військах Румунського фронту. Без конкретних прикладів у книзі стверджується, що у «Придунайському краї протягом листопада—грудня 1917 року фактично був втілений в життя ленінський декрет про землю» (стор. 29). Говориться про те, що в кінці жовтня 1917 р. в газетах «одна за одною почали з'являтися статті з закликами до робітників, селян і солдатів брати землю, фабрики та заводи в свої руки, встановлювати у містах і селах владу Рад» (стор. 26), але не відомо хто писав ці статті і в яких газетах (названо тільки «Известия Одесского Совета»). Не відомо також хто скликав з'їзд солдатів-селян Румунського фронту в листопаді 1917 р. і склав його рішення. Там, де йдеться про II з'їзд Румчотору, необхідно було сказати про значення виступу на ньому В. Володарського, як посланця В. І. Леніна. Не висвітлено діяльність модрівських організацій і товариства бессарабців «Геть руки румунських загарбників від Бессарабії».

В цілому ж слід відзначити, що книга П. Г. Смішка є першим монографічним дослідженням, присвяченим Придунайським українським землям. Автором проведена велика і важлива робота, щоб розкрити важливий період історії цих земель.

Л. В. Олійник

Н. НЕГРОБОВ.

ЛЕГЕНДАРНЫЙ СЕВАСТОПОЛЬ,
изд-во «Просвещение», М., 1968, 198 с.

Уже вийшло чимало літератури про легендарну оборону Севастополя¹. В 1968 р.

¹ Н. Кулаков. 250 дней в огне, М., 1965; С. Клебанов. Тайна моего города, М., 1968; В. Микоса. С киноаппаратом в бою, М., 1964; Г. Ванев, П. Гармаш. Геронический Севастополь, К., 1967; Н. Александров. Севастопольский бронепоезд, Симферополь, 1966, та ін.

видавництво «Просвещение» випустило книгу «Легендарный Севастополь», автор якої М. Д. Негроров на основі документів, як сказано в анотації, зробив спробу показати бої за Севастополь у 1941—1942 рр., висвітлити діяльність партизанів і підпільників Криму, героїзм радянських військ.

Слід зазначити, що на сторінках книги містяться нові приклади героїзму моряків-чорноморців, підпільників Севастополя. Зокрема, заслуговує позитивної оцінки повідомлення про переправлення у Болгарію підводниками болгарських комуністів, які мали у себе на батьківщині організувати партизанську боротьбу проти фашистів (стор. 6—7). Читач дізнається про тита-

нічні зусилля підпільників Севастополя, керованих колишнім старшиною артилерійського полку Василем Ревякіним по встановленню зв'язків з командуванням флоту. Книга М. Д. Негрובה складається з п'яти розділів. Чотири з них переважно присвячені змалюванню боїв за Севастополь у дні героїчної оборони 1941—1942 рр. П'ятий розділ присвячено боям за визволення Криму. Автор вірно стверджує, що Севастополь один з перших прийняв на себе удар ворожої авіації, але він помиляється, говорячи, що при відверненні першого нальоту авіації вогонь наших батарей був загороджувальний. Насправді він був принциповий. Збито було не три, а два літаки противника.

На стор. 5 не відповідає дійсності відтворення першого польоту нашої авіації на Констанці. В першому польоті в ніч на 23 червня на воєнні об'єкти Констанци й Суліна (а не тільки Констанци, як стверджує автор) брали участь лише 9, а не 60 літаків². Вогнища пожеж були незначні й швидко ліквідовані.

Вдень 23 червня авіація флоту завдала не три, як говорить на тій же стор. 5 автор книги, а п'ять ударів 98 літаками, зокрема, три удари 76 літаками були по Констанці. На місто було скинуто понад 40 фугасних бомб³. Наслідком цього нальоту стала величезна заграда пожеж у Констанці та на її околицях.

Далі автор вірно зазначає, що для обстрілу військових об'єктів Констанци використовувались кораблі ескадри Чорноморського флоту. Змалюючи результати обстрілу в ніч з 25 на 26 червня крейсером «Ворошилов», лідерами есмінців «Москва» і «Харьков», ескадрених міноносців «Смышленний» і «Сообразительный», автор твердить: «Було видно, як у порту розбухались пожежі. Великі руйнування викликав вибух товарного поїзда з боеприпасами. Ні гарматний обстріл з берега, ні напад літаків з повітря не залякали радянських моряків. Противник зазнав серйозних втрат» (стор. 5—6). У читача складається враження, ніби ця операція кораблів пройшла надзвичайно успішно. Насправді це не зовсім так. Автор чомусь не сказав про загибель нашого лідера «Москва», про значні пошкодження лідера «Харьков».

На жаль, у книзі немає достовірного відтворення боїв на підступах до Севастополя. Зокрема, не розкрито, коли і як розпочалися бої за Крим, чому 51-а і Приморська армії не змогли втримати навалу 11-ї німецької армії, якими шляхами з'єднання і частини виходили до Севастополя, якими силами здійснювалась оборона Головної бази перед виходом до неї Приморської армії. Всі ці моменти змалювано поверхово, без потрібного аналізу й узагальнення,

трапляються суперечливі твердження. Так, на стор. 10 сказано: «В ніч на 29 жовтня стало відомо, що німецькі моторизовані загоны й танки по Євпаторійському і Ялтинському шосе навално просуваються до Севастополя... На Чорноморську фортецю були готові кинути чотири німецькі піхотні дивізії й одна моторизована бригада королівської Румунії». Виходить, що 28 жовтня Ялту вже захопили фашисти, насправді ж вона удержувалась нами не тільки в жовтні, але й на початку листопада. Навіть 6—7 листопада 1941 р. сюди висаджувались окремі з'єднання й частини наших військ⁴, продовжуючи по шосе свій шлях на Севастополь, а підрозділи 7-ї бригади морської піхоти в Ялті сіли на кораблі і дісталися морем до Севастополя⁵.

В ніч на 29 жовтня не могли рухатися фашистські танки по Євпаторійському шосе ще й тому, що такого шосе не існувало. Танки й моторизовані загоны гітлерівців з'явилися під Севастополем з боку Євпаторії по берегу моря. Це було у другій половині дня 30 жовтня. По них першою відкрила вогонь батарея берегової оборони № 54 під командуванням лейтенанта І. І. Заїки. Так почалася оборона Севастополя⁶.

Починаючи з 30 жовтня до Севастополя почали підходити передові підрозділи нашвидку сформованої мотобригади Циглера, а не чотири дивізії німців, як стверджує М. Д. Негрובов. На початку жовтня підійшли підрозділи 132-ї та 50-ї піхотної дивізій німців, потім були підтягнуті їх головні сили. Дві ж інші німецькі піхотні дивізії (22-а й 72-а) з чотирьох, що виходили на південь півострова, переслідували нашу Приморську армію, яка внаслідок перерізання ворогом шосе Сімферополь—Севастополь виходила через гірські хребти Яйли на узбережжя в район Алушти—Ялти, щоб приморським шляхом вийти до Севастополя⁷. Тільки 10 листопада 72-а дивізія німців вийшла до південних секторів Севастопольської оборони. На цей час до північно-східної околиці Севастопольської оборони підійшли моточастини 22-ї піхотної дивізії, перекинутої з району Ялти через Алушту—Сімферополь.

На стор. 15 книги сказано, що «в бойовій охороні поблизу станції Альма, північніше Бахчисарая, на висотах розташувалися курсанти Військово-Морського училища берегової оборони й шкіль Учбового загону». Насправді в бойову охорону до

⁴ Архів Міністерства Оборони СРСР (далі — архів МО СРСР), ф. 288, оп. 9900, спр. 33, арк. 67.

⁵ Центральний Військово-морський архів (далі — ЦВМА), ф. 1087, оп. 0017 217, од. зб. 32, арк. 172.

⁶ ЦВМА, ф. 2094, оп. 0017268, од. зб. 27, арк. 3.

⁷ Там же, ф. 2092, оп. 017227, од. зб. 124, арк. 6; Архів ІВ ВМФ, спр. 34578, арк. 42.

² Архів історичного відділу Військово-Морського Флоту СРСР (далі — архів ІВ ВМФ), спр. 4810, арк. 6—8.

³ Там же, спр. 238, арк. 5.

Бахчисарая виходив з Севастополя батальйон під командуванням полковника В. А. Костишина, і його позиція була не на північ, а на південний захід від Бахчисарая, біля р. Кача, залізничного й шосейного шляхів. Всупереч твердженню автора, батальйон Дунайської військової флотилії не міг у перші дні боїв опинитися в районі Качі, оскільки 30 жовтня він прибув у Севастополь на крейсері «Червона Україна» з Тендрівської бойової дільниці й залишився в резерві начальника гарнізону. Цим батальйоном командував не Котанов, як твердить автор на стор. 17, а капітан А. Г. Петровський.

На стор. 13 рецензованої праці говориться про вогневу підтримку ескадреним міноносцем «Бодрий» гарнізону 54-ої батареї. 31 жовтня «Бодрий» справді мав таке завдання, але, вийшовши в море і не отримавши цілевказівок від коректувального поста, повернувся на базу⁸. Перебільшує автор результати вогню нашої 10-ї батареї берегової оборони. Бійці підбили 25 гітлерівських танків не за 24 години, як це сказано на стор. 18, а протягом 3 діб⁹.

Подвиг п'яти моряків-чорноморців на чолі з політруком Миколою Фільченковим в історичній літературі висвітлено досить детально. Незважаючи на це, на стор. 19—22 щодо цього допущено серйозні неточності. Передусім треба сказати, що червонофлотці відважної п'ятірки були не курсантами військово-морського училища, а морськими піхотинцями 18-го батальйону під командуванням Ю. О. Мельника.

«На час вступу Приморської армії в Севастополь, — говорить на стор. 22, — в її складі налічувалось близько 8 тис. чоловік», а на стор. 25 наводяться дані про те, що 10 листопада в військах Севастопольського оборонного району, основу якого складала Приморська армія, було 52 тис. бійців. Насправді ж бойовий склад військ, що відійшли в район Севастополя (чотирьох стрілецьких і трьох кавалерійських дивізій, окремих армійських частин), становив 24712 чол.¹⁰

Невірно показує автор організацію командування Севастопольським оборонним районом. Так, він твердить, ніби директивною Ставки від 7 листопада 1941 р. І. Ю. Петров, П. О. Моргунов та М. О. Остряков були призначені заступниками командуючого СОР, а М. М. Кулаков — членом Військової ради. Насправді в надзвичайній директиві про заступників командуючого СОР нічого не сказано¹¹, а також не дано вказі-

вок щодо складу Військової Ради. Оскільки командуючим СОРом за сумісництвом було призначено командуючого флотом, то і Військова рада флоту (П. С. Октябрський, М. М. Кулаков, І. І. Азаров, В. С. Булатов) практично почала виконувати функції Військової ради. У зв'язку з указаною директивною Ставки командуючий військами Криму вице-адмірал Г. І. Левченко підписав 8 листопада директиву за № 1/0028, відповідно до якої генерал-майор І. Ю. Петров, раніше командуючий СОРом, був призначений заступником командуючого СОР вице-адмірала П. С. Октябрського по сухопутній обороні¹². За наказом І. Ю. Петрова, а не Військової ради флоту, як це стверджує автор, було поділено територію СОР на чотири сектори.

Неточно на стор. 40—41 викладено події, пов'язані з загибеллю крейсера «Червона Україна». З сказаною там впливає, ніби 12 листопада 1941 р., коли корабель був пошкоджений ворожою авіацією, з нього спішно зняли артилерію. Але ніхто цього не робив. Екіпаж до останньої хвилини вів боротьбу за врятування крейсера, але коли виникла загроза затоплення, командир корабля капітан 2 рангу І. А. Заруба наказав усім залишити судно. Це сталося у пів на четверту 13 листопада 1941 р. За кілька хвилин крейсер зник під водою¹³. Гармати з затопленого корабля значно пізніше знімали водолази¹⁴.

З сторінок книги постають картини деяких повітряних боїв наших льотчиків. Однак і тут допущено неточності. Євграф Рижов справді безстрашно бився з ворогом, однак він таранив ворожий літак ще задовго до початку оборони Севастополя (25 липня 1941 р.). Звання Героя Радянського Союзу він удостоєний значно пізніше, ніж твердить автор, — 23 жовтня 1942 р. Молодший лейтенант Яків Іванов, протаранивши ворожий літак, одразу ж не збив другий, як це твердиться на стор. 37—38. Під час повторного тарану, в іншому бою, Іванов загинув. За виявлений героїзм йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На жаль, про це в книзі не сказано.

Дуже тяжкими були бої по відверненню другого наступу німецько-фашистських військ на Севастополь. Дуже шкода, що в книзі не показано ні сили, ні плани сторін, не розкрито діяльність радянського командування, штабів і політорганів у ході цих запеклих боїв, коли ворог кинув проти Севастополя п'ять піхотних дивізій (22-у, 24-у, 50-у, 72-у, 132-у), а в ході наступу використав і шосіу (170-у), перекинуту з

⁸ ЦВМА, ф. 1087, оп. 0017222, од. зб. 100, арк. 3.

⁹ Героическая оборона Севастополя. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1946, стор. 21.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9900, спр. 33, арк. 135—144, 172; оп. 9912, спр. 2, арк. 28—36.

¹¹ Там же, ф. 407, оп. 9852, спр. 1, арк. 228—229.

¹² Там же, ф. 288, оп. 9900, спр. 7, арк. 40—43; спр. 12, арк. 49; Архів ІВ ВМФ, спр. 34307, арк. 142—143.

¹³ ЦВМА, ф. 1087, оп. 0017217, од. зб. 32, арк. 177.

¹⁴ Там же, ф. 2, оп. 003181, од. зб. 14 арк. 69—70.

Керчі. На стор. 44 можна прочитати: «Кораблі й судна флоту перевезли в Севастополь 338-у стрілецьку бригаду й маршові роти для Приморської армії, загалом до 17 тис. чоловік». Насправді ж під Севастополем 338-ї бригади ніколи не було. Туди була доставлена 7—13 грудня 1941 р. 388-а дивізія у складі 11697 бійців і командирів¹⁵. 287-й стрілецький полк ніколи не дислокувався на Кавказі, як говорить про це автор на стор. 51. Даний полк входив до складу 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії Приморської армії, боровся під Одесою на півночі Криму й відійшов до Севастополя. Отже полк не міг з'явитися в Севастополі з Кавказу. Всупереч твердженню автора командир 8-ї бригади полковник В. Л. Вільшанський не міг командувати 287-м стрілецьким полком, оскільки полк не був йому підпорядкований.

Є у книзі неточності й у питанні про використання резервів. Війська четвертого сектора отримали підкріплення на кінець першого дня грудневих боїв, а не на третій день боїв, як говорить автор. Проте 7-а бригада морської піхоти в згаданий сектор не перекидалась. Вона з першого й до останнього дня другого ворожого наступу билася у другому секторі, а один батальйон — у третьому¹⁶.

Незрозуміло, на якій підставі автор у перші дні грудневих боїв «розформував» 8-у бригаду морської піхоти і влив її «рештки» в 7-у бригаду та 1-й Севастопольський полк морської піхоти (стор. 52). 8-а бригада до останнього дня грудневих боїв героїски билася з ворогом у четвертому секторі, і майже весь її особовий склад загинув. Розформовано було бригаду 10 січня 1942 р., а вже 20 січня виникла нова 8-а бригада морської піхоти другого формування і командиром її став не В. Л. Вільшанський, а полковник П. Ф. Горпищенко.

На стор. 55 сказано, що в ніч на 20 грудня 1941 р. М. М. Кулаков нібито доповів Ставці «про загрозливе становище на Севастопольському фронті». По-перше, такого фронту не існувало. По-друге, доповідав командир бази контр-адмірал Г. В. Жуков і член Військової ради флоту М. М. Кулаков. І не Ставці, а наркомом Військово-Морського Флоту М. Г. Кузнецову й начальнику Головного Політичного Управління І. В. Рогову. М. Г. Кузнецов доповів Ставці, яка терміново вжила заходів, виклавши їх у директиві № 005898 від 20 грудня 1941 р.¹⁷

Прихід загону бойових кораблів у Севастополь 21 грудня на стор. 55 змальовано неточно. У переправці підрозділів 79-ї бригади лідер «Харьков» участі не брав. Він виходив не з Новоросійська, а з Туапсе, у морі приєднався до загону кораблів і

доставив у Севастополь батальйон 9-ї бригади морської піхоти. До того 345-у стрілецьку дивізію було доставлено в Севастополь протягом не одного, а двох днів (22—23) грудня 1941 р.¹⁸

Доводиться констатувати, що самовіддана боротьба захисників Севастополя і під час третього наступу гітлерівців (червень 1942 р.) у книзі повністю не розкрита. Співвідношення сил сторін на стор. 135 подано невірно. Адже гітлерівці мали 150 танків, а захисники міста — 47. Отже про 12-кратне переважання противника говорити не можна¹⁹. Проте літаків фашисти мали вдев'ятеро, а не вшестеро більше. У них було 1060 літаків, а у нас 116 (з них у строю — лише 85). Артилерії ворог мав не вп'ятеро більше, а вдвоє²⁰.

Не знайшлося в книзі місця для змалювання подвигів захисників, за винятком короткого і не зовсім правдивого опису про трьох героїв Радянського Союзу — М. К. Байди, М. Л. Гахокидзе, І. І. Багатирия. Марія Байда чомусь опинилася в батальйоні моряків (стор. 139), тоді як вона билася у складі 172-ї стрілецької дивізії Приморської армії.

На стор. 158 сказано: «На Інкерманських висотах чотири наші батальйони прийняли на себе удар трьох німецьких дивізій... зав'язався рукопашний бій, що тривав понад чотири години. Воєнінженер II рангу Прокіп Саєнко підірвав Інкерманські шtolьні й поховав під уламками скелі гітлерівців. Він повторив подвиг Олександра Чикаренка». Що це за чотири батальйони, з якої вони частини, хто ними командував — не відомо. Далі, якщо говорити, що Саєнко повторив подвиг Чикаренка, треба думати, що він загинув. Насправді він живе і нині в Севастополі, про що неодноразово писали газети й журнали.

На тій же стор. 158 говориться: «На Суздальській горі 42 хоробрих з морської піхоти і після сильного артилерійського обстрілу продовжували відбивати атаки фашистів гранатами, ножами, камінням. Коли ж настала остання хвилина, севастопольці підірвали себе і ворогів протитанковими мінами». Про кого йдеться — не відомо. А про таких героїв потрібно говорити на весь голос. На стор. 158 розповідається про ворожий десант через Північну бухту. Події на двох ділянках тут об'єднані в одну, причому досить невдало. А було так. Противник під прикриттям димової завіси на катаках і шлюпках, а не на шхунах, перекидав десант через Північну бухту в напрямку Троїцької, Георгіївської й Сушильної балок²¹. Незважаючи

¹⁸ ЦВМА, ф. 1087, оп. 0017217, од. зб. 32, арк. 233.

¹⁹ Архів ІВ ВМФ, опр. 34578, арк. 49.

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9900, спр. 118, арк. 2,11; Архів ІВ ВМФ, спр. 1951, арк. 112; спр. 34578, арк. 49.

²¹ ЦВМА, ф. 2092, оп. 017228, од. зб. 63, арк. 131—134.

¹⁵ ЦВМА, ф. 2092, оп. 017227, од. зб. 124, арк. 406.

¹⁶ Там же, од. зб. 127, арк. 23.

¹⁷ Архів ІВ ВМФ, спр. 837, арк. 24.

на протидію наших військ ворогові вдалося зачепитися за берег, а потім підтягнути нові сили. Водночас фашисти зробили спробу висадити морський десант у районі мису Фіолент. Тут він і справді використав 12 шхун і 5 торпедних катерів, що вийшли з Ялти. По десанту відкрила вогонь 18-а батарея берегової оборони під командуванням М. І. Дмитрієва. Артилеристи потопили 5 шхун, решта втікла в море. Так і не вдалося гітлерівцям висадитися в районі миса Фіолент.

Не є точними відомості про героїв Радянського Союзу, які захищали Севастополь. Так, товариші Грешілов, Морухов (стор. 34—35), Леонтьєв (стор. 67), Кошуба, Герасимов, Таран (стор. 87), Кесаєв (133—134) у дні оборони Севастополя Героями Радянського Союзу ще не були. Присвоєно їм це звання пізніше і не за оборону Севастополя. Про Людмилу Павлюченко сказано, що вона вчилася у Московсько-

му університеті, а насправді — в Київському.

Трапляються в книзі прикрі, так би мовити, дрібні неточності, ініціали учасників боїв, як правило, не даються, а якщо і є вони, то часто неправильні (стор. 16, 23, 65, 91, 153). Правильно тут треба читати: М. В. Богданов, Г. О. Александер, А. О. Сарипа, В. К. Усачев. На стор. 40 мис Сарич названо Сарим, на стор. 52 — село Камишли — Камишлов, один населений пункт Чаргунь-Чорноріченське показується як два. На стор. 48 згадується крейсер «Слава», а такого корабля, як відомо, у ті дні не було.

Перелік різного роду неточностей можна б продовжити. Всі вони підводять до висновку, що книга не може називатися документальною з повним правом. Автору слід було більше попрацювати над темою, а видавництву не поспішати випускати книжку масовим тиражем.

Г. І. Ванєєв

М. Я. ГРИНБЛАТ. БЕЛОРУСЫ. ОЧЕРКИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ,

изд-во «Наука и техника»,
Минск, 1968, 286 с.

Проблема походження і формування російської, української і білоруської народностей є складною і багато важливих її питань ще не висвітлено радянськими істориками.

У радянській історіографії першим досліджував утворення білоруської народності О. П. П'янков. Ще 1946 р. він опублікував працю «Происхождение белорусского народа». Пізніше на цю тему було написано ряд статей різними авторами, які висловили чимало міркувань про час і умови формування білоруської народності. Майже всі вони одностайно твердять, що білоруська народність утворилася протягом XIV—XVI ст.

Багаторічна праця М. Я. Гринблата «Белорусы» є значним досягненням у білоруській радянській історіографії.

Автор вірно підкреслює актуальність і складність цієї проблеми, ще незадовільне її дослідження. На сторінках книги критикуються деякі антинаукові концепції буржуазних учених.

М. Я. Гринблат показує, що процес формування трьох братніх народностей — російської, української і білоруської — відбувався в період феодального роздрібнення на Русі.

Проте в цьому основному розділі своєї праці М. Я. Гринблат допустив деякі неточності. Наприклад, на кількох сторінках книги він категорично стверджує, що в

XIII ст. ще існувала єдина давньоруська народність та її спільна мова¹. Далі автор вірно критикує деяких істориків, які стояли на позиції буржуазних націоналістів і безпідставно намагалися довести, що давні племена білоруських земель уже були білорусами². А на 83 стор. зазначається, що деякі особливості білоруської мови були у мові дреговичів, радимичів і половчан. Отже, автор не відкидає того, що мова білоруської народності базується на діалектах давніх руських племен, які жили на території білоруських земель. Тут він допускає також неточність, коли пише, що в IX—XIII ст. на Русі існувала єдина давньоруська народність і лише в XIV ст. розпочався процес формування білоруської народності та її мови³. Для читача незрозуміло, чим же характерний початок XIV ст., коли розпалася давня руська народність і розпочався процес формування білоруської народності.

Автор не використав відомих наукових висновків Б. Д. Грекова, Б. О. Рибаківа, Л. В. Черепніна та інших радянських вчених, які у своїх працях уже давно довели, що в період Київської Русі відбувався процес утворення давньоруської народності. Але в зв'язку з роздробленням давньоруської держави в середині XII ст. на ряд феодальних князівств, цей процес був перерваний, а на колишній території Київської Русі розпочалося формування трьох братніх народностей — російської, української і бі-

¹ М. Я. Гринблат. Белорусы, стор. 40, 41, 42, 285.

² Там же, стор. 32—33.

³ Там же, стор. 40.

лоруської. Отже, утворення білоруської народності розпочалося раніше, ніж про це пише у своїй праці М. Я. Гринблат.

У книзі використано чималий фактичний матеріал, який свідчить про те, що в XIV—XV ст. білоруська народність уже існувала: мала свою територію, мову, відповідні економічні умови, культуру.

Істотним недоліком книги є те, що в ній мало приділяється уваги висвітленню соціально-економічних, суспільно-політичних і етнічно-культурних передумов, які відіграли важливу роль у формуванні білоруської народності. Слабо показаний процес консолідації населення білоруських земель, розвиток економічних, політичних і культурних зв'язків між населенням усієї країни, що позитивно впливало на формування білоруської мови, культури, національної самосвідомості. Не приділяється належної уваги дослідженню ролі міст в історії Білорусії і значення боротьби білоруського народу проти іноземних загарбників за своє визволення і національну незалежність.

На 58—173 стор. детально висвітлено економічне, політичне і культурне життя давніх руських племен дреговичів, кривичів, половчан, радимичів та їх розселення. У праці мова йде про життя цих племен у VI—VIII ст. Автор наводить деякі нові фактичні матеріали, робить їм аналіз і подає вірні наукові висновки.

В окремому розділі автор показав вплив литовців і татар на економічне і культурне життя білоруської народності. Це цілком природно, що всі народи впливали на своїх сусідів у позитивному або негативному відношенні. Але дуже коротко сказано про прогресивний вплив на білорусів з боку російської і української народностей, не відзначено вплив Польщі та інших прибалтійських країн.

Чимало уваги приділено у праці висвітленню розвитку культури білоруської народності. Автор вірно пише, що населення Київської Русі створило високу матеріальну і духовну культуру, яка для того часу була на рівні передових досягнень культурного розвитку народів світу. Всі ті досягнення відіграли велику роль в розвитку трьох братніх народностей.

Правда, тут автор допускає деяку неточність, коли пише, що в період Київської Русі уже існувала єдина спільна жива

народна мова для всього населення. Як відомо, ще ні одному вченому не вдалося довести, що в Київській Русі існувала така мова.

Філологами вже давно доведено, що в Київській Русі племена розмовляли своїми місцевими діалектами, які в основному були зрозумілими для всього населення Русі, але не являли собою спільної мови. Ні в якому разі не можна ототожнювати давню руську мову літописів і «Руської правди» з мовами-діалектами, якими розмовляло населення Русі.

Найбільш вдало написані розділи праці, в яких висвітлюється культура білоруської народності. Питання це досліджується у зв'язку з трудовою діяльністю і соціально-економічним життям населення всієї країни. Конкретний фактичний матеріал свідчить про те, що білоруська народність в культурному відношенні стояла на такому рівні свого розвитку, як і інші сусідні народності⁴.

Проте не можна погодитись з висновками М. Я. Гринблата, де він ототожнює тогочасну живу білоруську мову з руською діловою мовою XIV—XVI ст., якою написані литовсько-руські літописи, Литовська метрика, перший Литовський статут 1529 року, «Катехізіс» Симона Будного, переклади Ф. Скорини та багато інших документів і творів тих часів. Звичайно, що ті джерела писалися різними людьми. Кожне з них має свою особливість лексичного, стилістичного і морфологічного характеру. Але всі вони написані руською діловою мовою, яка в ті часи була державною мовою Великого князівства Литовського. В основному такою ж мовою в ті часи були написані численні документи в Росії, на Україні, в Білорусії, Молдавії та інших країнах. Та стара ділова руська мова протягом XVII—XVIII ст. остаточно втратила своє значення як і середньовічна латинь.

Незважаючи на недоліки, праця М. Я. Гринблата вносить чимало нових думок, які сприятимуть дальшому розгортанню наукового дослідження історії формування білоруської народності.

⁴ М. Я. Гринблат, Белорусы, стор. 208—226.

Д. І. Мишко

Ю. С. АСЕЄВ.

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО

КИЄВА,

вид-во «Мистецтво», К., 1969, 236 с.;

Ю. С. АСЕЄВ.

АРХІТЕКТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ,

вид-во «Будівельник», К., 1969, 189 с.

У період Київської Русі були створені немеркнучі у віках пам'ятки літератури, живопису, архітектури, прикладного ми-

стецтва. Безсмертні творіння майстрів слов'янської землі високо цінили ще сучасники, зокрема східні й західні хроністи. Відомий вчений пресвітер Теофіл з Падерборна ставив її ювелірів на друге місце після греків. Візантієць Іоанн Тцетцес, побачивши вироби з кісті, порівняв давньоруського різьбяр з легендарним Дедалом. Адам Бременський називав Київ окрасою Сходу.

Висока давньоруська культура привертала і продовжує привертати увагу дослід-

ників. В своїх нових книгах відомий знавець багатогранного мистецтва стародавнього Києва Ю. С. Асеев ґрунтовно охарактеризував його і з висерпного повнотою проаналізував розвиток архітектури Подніпров'я часів Київської Русі. Його праці свідчать як про визначні досягнення у вивченні давньоруської культури, так і про необхідність дальших пошуків і досліджень.

Головне місце в обох книгах займає архітектура Києва і міст Подніпров'я X—XIII ст. Крім того, автор розповідає про фресковий і мозаїчний живопис, іконопис, книжкову мініатюру, різьбу по каменю, ювелірну справу. Розвиток мистецького життя Київської Русі змальовується у взаємозв'язку з соціально-економічними і суспільно-політичними процесами. За Ю. С. Асеевим, архітектурні стилі й школи виникли залежно від конкретних історичних умов, а зміна стилевих напрямків, як правило, збігалася зі змінами у соціально-політичному й економічному житті Київської Русі.

Архітектура масової забудови давньоруських міст Подніпров'я і досі залишається недостатньо вивченою. Праці Ю. С. Асеева значною мірою заповнюють цю прогалину. В них відтворюється планування міст і характер їх забудови, складання території й оборонні укріплення, пояснюються типи окремих споруд та їх давньоруські найменування. Автор вважає, що в ті часи побутували будівлі двох конструктивних типів — каркасні, з обмазанними і побіленими стінами, і рублені.

На відміну від тверджень окремих дослідників про напівземлянковий архітектурний силует стародавнього Києва і міст Подніпров'я, Ю. С. Асеев переконливо обґрунтовує наземний, одно- і багатоповерховий характер міської забудови з дворовим плануванням вздовж кільцево-радіальної системи вулиць. Окремі вулиці вимощувалися дерев'яними настилами. Дерев'яними були всі житлові приміщення, а також укріплення, церкви тощо.

Поява кам'яної архітектури в Київській Русі, як свідчить автор рецензованих книг, була підготовлена міцною матеріально-технічною базою і зумовлювалась виходом країни на міжнародну арену. У розвитку техніки кам'яного будівництва головну роль відігравала візантійська будівельна школа. Проте з самого початку спостерігаються й самобутні риси, до яких автор насамперед відносить широке застосування системи дерев'яних пов'язей, ламаного каменю, шиферних тесаних плит тощо.

Типологічні, конструктивні і художні риси архітектури Київської Русі, що склалась наприкінці X — на початку XI ст., представлені, головним чином, пам'ятками стародавнього Києва. В обох книгах Ю. С. Асеев детально характеризує архітектурний ансамбль так званого «города Володимир», який належить до початкового періоду кам'яного будівництва в Київській Русі.

Урочисті архітектурні форми чернігівського Спаса, велична Софія Київська, Золоті ворота, Софійські багаточеркі собори в Новгороді і Полоцьку репрезентують стиль першої половини XI ст., у якому, слушно твердить Ю. С. Асеев, поряд з новими ознаками феодальної культури виявились з усією повнотою загальнонародні риси, що жилились традиційними давньоруськими уявленнями про красу архітектури. В цей час складається київська архітектурна школа, вплив канонів якої позначився на більшості споруд першої половини XI ст., збудованих після Софії Київської.

У другій половині XI і першій чверті XII ст. із зміцненням церкви й інтенсивним будівництвом монастирів, які стали центрами феодальної культури, в архітектурі Київської Русі складається новий стиль, розвивається ряд місцевих шкіл. Початок цьому новому етапу поклало будівництво Успенського собору Печерського монастиря. В порівнянні з попереднім часом у монастирському будівництві значно помітніше проступають візантійські церковні традиції.

Ю. С. Асеев досить докладно, принаймні повніше і ґрунтовніше, ніж раніше, аналізує архітектуру Києва, Переяслава, Новгород-Сіверська, Остра, характер впливу київських зразків на будівництво Смоленська, Ростова, Суздаля та інших міст.

В 20—30-х роках XII ст. посилюється боротьба за великокнязівський стіл. Неспокійні часи феодального чвар, як вірно зауважує Ю. С. Асеев, не привели до занепаду архітектури та мистецтва. Навпаки, в нових умовах з особливою силою виявляються їх самобутні риси. В кожній землі, князівстві починають формуватись власні архітектурні школи, в переважній своїй більшості тісно пов'язані між собою єдиним стилевим напрямом. Це школи київської, чернігівської та переяславської земель, до яких тяжіла архітектура Смоленська, Волни, Рязані (Архітектура, стор. 114—116). Останнє спостереження Ю. С. Асеева надзвичайно важливе і цікаве.

Свої теоретичні висновки про зміну стилю церковної архітектури Русі другої половини XII ст. автор ілюструє детальним аналізом таких споруд, як Пирогоща, Кирилівська і Трьохсвятительська (Василівська) церкви у Києві, Юр'ївський собор у Каневі, Благовіщенська, Борисоглібська й Іллінська церкви у Чернігові та ряд інших, зокрема в Смоленську і Переяславі.

Наприкінці XII ст. у Придніпров'ї та в інших давньоруських землях різко змінюється архітектурний стиль. Як вважає Ю. С. Асеев, в цей час було не тільки переоцінено візантійську хрестовокупольну систему, але й змінено сам принцип візантійської традиції, за якою головна увага архітекторів спрямовувалась на розробку внутрішнього простору.

Архітектурні пам'ятки останнього періоду існування Київської Русі, як правило, побудовані на торгово-ремісничих посадах.

Відтепер культова споруда, як вважає дослідник, не стільки розкішний храм, скільки прикраса міста (Архітектура, стор. 151). Новий стильовий напрямок виявлено в будівлях Києва, Чернігова, Білгорода, Путивля, Новгород-Сіверська, Вишижа, окремі його риси є в спорудах Гродно, Пскова, Новгорода, Володимира-на-Клязьмі, Смоленська тощо. Для давньоруської архітектури кінця XII ст., представлені П'ятиницькою церквою в Чернігові, Василівською в Овручі, храмом Апостолів у Білгороді, рядом київських храмів, Спасо-Преображенським собором у Новгород-Сіверську, як і для готичної архітектури Заходу, характерні досконалість і легкість конструкцій, вертикальність композицій. Автор робить висновок, що новий напрям на початку XIII ст. поширюється з Подніпров'я та середніх областей на північ, схід та захід. Такий висновок особливо цікавий, оскільки в історичній літературі ще побутує думка, що наприкінці XII й початку XIII ст. Київ і все Середнє Подніпров'я остаточно занепадають і втрачають значення економічного, культурного і політичного центру руських земель.

З розвитком архітектури Київської Русі тісно пов'язане й мистецтво мозаїки і фрески, іконопису, яким церква завжди надавала великого значення. Ю. С. Асеев докладно аналізує декоративне оформлення Софії Київської, Успенського і Михайлівського Золотоверхого соборів, Кирилівської церкви і показує, що з часом питома вага фрескового оздоблення збільшувалась. Заключні розділи праці «Мистецтво стародавнього Києва» присвячені художньому ремеслу київських ювелірів, кам'янотесів, мініатюристів.

Рецензовані праці, на жаль, не позбавлені й ряду недоліків. Так, відтворюючи силует дерев'яної забудови стародавнього Києва, автор безпідставно заявляє, що з головної вулиці дитинця, мабуть, було видно високі дерев'яні терени з позолоченими верхами (Мистецтво, стор. 60). Ні археологічні матеріали Києва, ні мініатюри Радзівілівського літопису, якими часто користуються при реконструкції палаців, не дають для такого твердження жодних підстав.

У розповіді про початковий етап кам'яної архітектури Київської Русі Ю. С. Асеев не зміг чітко визначити свою позицію щодо його датування. Кам'яний палац, виявлений В. В. Хвойкою 1907 р. на північний схід від Десятинної церкви і ототожнюваний більшістю дослідників з теремним двором княгині Ольги, пов'язується автором, без достатнього обґрунтування, з будинком церковного клиру XI ст. (Архітектура, стор. 86). Жодним словом не згадує він про багаторічну дискусію з приводу датування будівничої діяльності Ярослава Мудрого, зокрема часу спорудження Софії Київської. В глибокому дослідженні, яким є друга праця, автор не мав права обійти його мовчанням.

Деяка непослідовність спостерігається в оцінці історичного процесу. Так, у книзі про мистецтво Києва Ю. С. Асеев відзначає, що, незважаючи на міжкнязівські чвари, місто аж до самої татаро-монгольської навали залишалося столицею Русі (стор. 71). У праці, присвяченій архітектурі, він пише, що в 1132 р. Київська Русь розпалась на півтора десятка князівств (стор. 113). Останнє твердження; очевидно, є даниною історіографічній традиції, оскільки весь процес архітектурного розвитку на Русі, як майстерно відтворений Ю. С. Асеевим, свідчить на користь його першого висновку.

Необґрунтованим лишилось і припущення автора про можливість ототожнення з літописною церквою святого Василя, збудованою Рюриком Ростиславичем 1197 р. на «Новому дворі», залишків храму, дослідженого А. Лашкарєвим і М. Каргером (Мистецтво, стор. 102; Архітектура, стор. 168). Посилання Ю. С. Асеева на те, що нібито десь в літописі є натяк на зв'язок «Нового двору» з Копиревим кінцем, не доведено. Відомо тільки, що великий київський князь Святослав Всеволодович у 1194 р., тяжко хворий, жив на «Новому дворі». Але резиденцією князів чернігівської династії був у Києві Кирилівський монастир і логічніше шукати «Новий двір» десь поблизу нього.

Обидві праці Ю. С. Асеева характеризуються історіографічною повнотою і тим прикріше, що в окремих випадках автор не дотримується цього принципу. Так, для читача лишилось невідомим, ким було висловлене надзвичайно цікаве припущення про те, що ікона «Ярославська Оранта» належить до школи київського художника Аліпія (Мистецтво, стор. 176); ким досліджувався в Копиревому кінці Києва четвертий храм заклочного етапу архітектурного розвитку Київської Русі (Архітектура, стор. 169), а також вал «города Ярослава» (Мистецтво, стор. 30).

В книгах є ряд помилок, що трапились, напевне, з вини видавництва. Так, табличка золотих прикрас з емалевими зображеннями має підтекстовку «Золота діадема XI—XII ст. з перегородчатою емаллю» (Мистецтво, стор. 29, 128), Ігор Ольгович, київський князь 1146 р., ототожнюється з князем Ігорем середини X ст. і звинувачується в надмірному збиранні данини з древлян (Архітектура, стор. 117), ряд ілюстрацій не узгоджено з текстом (Мистецтво, стор. 156—159).

Незважаючи на окремі недоліки і неточності, нові книги Ю. С. Асеева є значним внеском у справу пізнання багатогранної культури Київської Русі, особливо її архітектурної спадщини. Вони, безперечно, знайдуть схвалення наукової громадськості і широкого читача.

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

22 жовтня 1969 року у Львові в Палаці культури ім. Ю. Гагаріна відбулася наукова сесія, присвячена 30-річчю возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській соціалістичній державі. Сесія була проведена Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Академією наук УРСР та Львівським обкомом КП України.

У роботі сесії взяли участь секретарі міськомів і райкомів КП України, партійні працівники, представники громадських організацій, колишні члени Комуністичної партії Західної України, активні учасники революційної боротьби за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, представники міськомів і райкомів ЛКСМУ, працівники газет і журналів, викладачі вузів і технікумів, вчителі середніх шкіл.

За дорученням ЦК КП України сесію відкрив перший секретар Львівського обкому КП України В. С. Куцевол.

З доповіддю «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі — торжество ленінської національної політики» виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України, лауреат Ленінської премії, професор І. Д. Назаренко. Доповідач дав глибокий аналіз революційно-визвольної боротьби українського народу за соціальне і національне визволення, возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Особливо було наголошено на тому величезному значенні, яке мала для трудящих західноукраїнських земель перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, діяльність В. І. Леніна. Великий Жовтень зробив можливим утворення справді народної, справді вільної, справді суверенної Української Радянської соціалістичної держави. Ленінська національна політика, яку послідовно втілювала в життя Комуністична партія, стала тією основою, на якій після Жовтневої революції і утворення радянської соціалістичної держави з новою силою розгорнулася боротьба за возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській державі. Возз'єднання українського

народу в єдиній державі було торжеством ленінської національної політики.

Доповідач відзначив велику роль, яку відіграла в історії революційної боротьби за соціальне і національне визволення Комуністична партія Західної України. Вона очолювала революційну боротьбу трудящих з дня свого заснування, послідовно відстоювала принципи пролетарського інтернаціоналізму, активно пропагувала успіхи Радянського Союзу у соціалістичному будівництві, рішуче боролась проти агресивної політики міжнародного імперіалізму і фашизму, викривала антинародну ідеологію і контрреволюційні дії українських буржуазних націоналістів.

Заступник директора Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук, професор М. К. Івасюта, який виступив з доповіддю «30 років боротьби і перемог під прапором Леніна, під керівництвом Комуністичної партії», розповів про соціалістичне будівництво в західних областях України, про ті величезні успіхи, яких досягли західноукраїнські трудящі під керівництвом КПРС і КП України.

Про бурхливий розквіт економіки і культури, про безкорисну допомогу всіх народів Радянського Союзу трудящим західних областей, у соціалістичному будівництві говорив заступник начальника Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР кандидат економічних наук І. С. Сахно.

У доповіді завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук, професора А. М. Шлепакова говорилося про те, який широкий відгук набув історичний акт возз'єднання Західної України з Радянською Україною серед міжнародної громадськості.

Схвально зустріли присутні виступи секретарів обкомів КП України: Волинського — Н. Л. Алексеевої, Івано-Франківського — О. О. Чернова, Львівського — К. І. Пирожак, Ровенського — А. В. Мяловицького, завідуючого відділом пропаганди і агітації Тернопільського обкому КП України С. П. Нечая, які розповіли про успіхи комуністичного будівництва, розвиток економіки і культури в областях.

В. О.

СЛУХАЧІ ІНСТИТУТУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

29 жовтня 1969 р. у залі засідань Інституту історії АН УРСР слухачі Інституту підвищення кваліфікації зустрілися з групою провідних вчених — істориків — директором інституту академіком АН УРСР А. Д. Скабою, заступником директора — членом-кореспондентом АН УРСР І. О. Гуржієм, завідувачими відділами — історії Жовтневої революції й громадянської війни членом-кореспондентом АН УРСР М. І. Супрунечком, історії капіталізму — доктором історичних наук Ф. Є. Лосем, історії комуністичного будівництва — кандидатом історичних наук Б. П. Ковалевським, заступником головного редактора «Українського історичного журналу» доктором історичних наук А. В. Санцевичем, вченим секретарем інституту, кандидатом історичних наук В. О. Горбиком.

Директор інституту академік АН УРСР А. Д. Скаба тепло привітав гостей, розповів про структуру, досягнення та завдання колективу науковців. Інститут є центром історичної науки в республіці, на нього покладено завдання координації досліджень з історії науковців та викладачів вузів. В 16 відділах закладу працює 2 академіки та 2 члени-кореспонденти Академії наук Української РСР, 29 докторів і 71 кандидат наук. Тематика досліджень науковців охоплює не лише кардинальні та актуальні питання історії УРСР, а й зарубіжної історії, історії науки і техніки. Нещодавно інститут розширився географічно — організовано нові відділи — в Ужгороді відділ історії європейських соціалістичних країн, в Чернівцях — історії та конкретних соціальних досліджень. Планується створення відділу історії сходознавства.

Основні свої зусилля колектив спрямовує на створення ґрунтовних наукових праць. До 50-річчя Великого Жовтня вийшли в світ: двотомники «Історія Української РСР», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства Української РСР» та інші колективні праці, загалом 10 обсягом близько 600 друкованих аркушів. Праці співробітників інституту написані на основі глибокого аналізу великої кількості джерел і використання останніх досягнень радянської історичної науки. Але перед істориками республіки стоять відповідальні

завдання — висвітлити кількісне та якісне зростання робітничого класу за роки Радянської влади, основні етапи зміцнення союзу робітничого класу і селянства, посилення дружби українського народу з іншими братніми народами СРСР і т. д. Необхідно активніше викривати фальсифікації історії українського народу буржуазними та буржуазно-націоналістичними писакками.

Значну науково-методичну допомогу подає колектив інституту у створенні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Вже вийшли томи по Харківській, Полтавській, Львівській, Запорізькій, Луганській, Дніпропетровській, Одеській областях та по місту Києву.

Науковці інституту успішно виконують взяті на себе зобов'язання до знаменного ювілею — 100-річчя від дня народження організатора Комуністичної партії і першої в світі Радянської держави В. І. Леніна. Незабаром вийдуть з друку колективні роботи «Шляхом, осяяним Леніним», «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії», «Інтернаціональна сила ленінських ідей», книга І. І. Компанійця «В. І. Ленін і інтернаціональна єдність українських і російських трудящих в період трьох революцій». Посилилась пропагандистська робота, багато науковців читають лекції з ленінської тематики. На заводі «Ленінська кузня» почав заняття народний університет ленінських знань.

Розгорнулась робота над 10-томною «Історією Української РСР», яка повинна стати першою великою фундаментальною працею з історії українського народу. Обсяг кожного тома — 50 авторських аркушів. У написанні цього видання візьмуть участь як науковці інституту, так і викладачі вузів республіки. Підготовлено план-проспект «Історії Української РСР».

Заступник головного редактора «Українського історичного журналу» А. В. Санцевич ознайомив присутніх з тематикою видання, його поширенням та планами на майбутнє, особливо у зв'язку з підготовкою до відзначення ленінського ювілею.

Співробітники Інституту історії АН УРСР відповіли на запитання слухачів Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук.

В. Г.

ГЛИБОКО ВИВЧАТИ ЛЕНІНСЬКУ СПАДЩИНУ

З наближенням великої історичної дати — 100-річчя від дня народження В. І. Леніна трудящі міст і сіл проявляють ве-

ликий інтерес до життя і революційної діяльності, до теоретичної спадщини великого мислителя, революціонера, геніаль-

ного продовжувача революційного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, засновника Комуністичної партії, будівника першої в світі соціалістичної держави, безсмертного Леніна.

Вивчення ленінської спадщини в нашій країні стало життєвою потребою трудящих, що має велике значення для їх ідейного гартування, комуністичного виховання.

Однією з важливих форм залучення трудящих мас до вивчення марксизму-ленінізму є народні університети ленінських знань¹.

Враховуючи велике бажання працівників Київського ордену Леніна заводу «Ленінська кузня» глибоко і досконало оволодіти марксистсько-ленінською теорією, партком заводу 9 вересня 1969 р. прийняв рішення «Про створення народного університету ленінських знань на базі підшефного Інституту історії АН УРСР».

Науковці інституту з ентузіазмом сприйняли пропозицію колективу заводу. Народний університет ленінських знань було створено з двома факультетами: історія СРСР і УРСР та міжнародних відносин і ленінської зовнішньої політики СРСР з дворічним терміном навчання.

Для організації навчального процесу в народному університеті на 1969/71 навчальні роки підібрано та затверджено керівний і викладацький склад з числа провідних науковців інституту. Серед викладачів є: академік АН УРСР А. Д. Скаба, члени-кореспонденти АН УРСР І. О. Гуржій і М. І. Супруненко, професори, доктори історичних наук — 19 чол., кандидати історичних і технічних наук — 14 чол. Ректором народного університету працює директор Інституту історії АН УРСР, депутат Верховної Ради СРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба, його заступником — кандидат історичних наук В. П. Сидоренко, вченим секретарем — кандидат історичних наук А. П. Євтушенко, деканом факультету історії СРСР і УРСР — кандидат історичних наук В. Г.

Сарбей, його помічником — аспірант інституту О. І. Путро, деканом факультету міжнародних відносин і ленінської зовнішньої політики СРСР — кандидат історичних наук Л. О. Лещенко.

Декани факультетів розробили тематику, в якій передбачено читання лекцій, проведення семінарських занять та екскурсій до музеїв. У тематиці лекцій з проблеми В. І. Ленін і Україна заплановано протягом двох років прочитати 16 лекцій, провести 2 семінарські заняття та ряд екскурсій. З проблеми міжнародних відносин і ленінської зовнішньої політики СРСР буде прочитано 18 лекцій, проведено два семінарські заняття та екскурсії.

На перше заняття факультету історії СРСР і УРСР, яке відбулося 8 жовтня 1969 р. у приміщенні Палацу культури заводу, з'явилося 115 слухачів із 120 чол. записаних по списку. Його відкрив вступною промовою про завдання університету ректор академік АН УРСР А. Д. Скаба. Першу лекцію прочитав доктор історичних наук А. В. Санцевич на тему «Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій у Москві 1969 р.».

Навчання слухачів факультету міжнародних відносин і ленінської зовнішньої політики СРСР також відбулося 8 жовтня 1969 р. На заняття з'явилося 120 слухачів. Крім того, були на лекцію пропагандисти, політінформатори, агітатори — 180 чол. Робота факультету розпочалася вступною промовою декана факультету кандидата історичних наук Л. О. Лещенка, який ознайомив слухачів з програмою і завданням університету. Доктор історичних наук професор О. А. Макаренко прочитав лекцію на тему «Ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму і сучасність».

Перші заняття слухачів народного університету ленінських знань на заводі «Ленінська кузня» свідчать про велике бажання трудящих оволодіти ленінською теоретичною спадщиною для наполегливої праці над виконанням завдань комуністичного будівництва.

А. П. ЄВТУШЕНКО

¹ «Правда», 14 січня 1969 р.

ПРО РОБОТУ СТУДЕНТСЬКОГО НАУКОВОГО ГУРТКА

При кафедрі історії Української РСР історичного факультету Львівського ордену Леніна державного університету ім. Івана Франка діє студентський гурток, яким керує доктор історичних наук Я. П. Кісь. У 1968/1969 навчальному році члени його (переважно студенти I—IV курсів) працювали згідно з планом, затвердженим кафедрою. Було заслухано доповіді «Про методику організації наукової роботи» (доцент Я. П. Кісь), «Історія козацтва в мемуарній літературі», (студент II курсу

В. Остудін), «Грамоти XIV—XV ст. як джерело до вивчення історії України» (студент II курсу В. Оприск).

На XII студентській науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, гуртківці читали такі доповіді: «КПЗУ — керівник і організатор трудящих у боротьбі за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР» (студент III курсу Ю. Свідерський); «Поширення ленінських ідей у Галичині» (студент III курсу М. Данильчук); «Розвиток архео-

логії в західних областях УРСР за роки Радянської влади» (студент II курсу Д. Козак); «Аграрний страйк у Східній Галичині в 1902 р.» (студент III курсу Я. Малик); «Розвиток нумізматики в УРСР» (студент II курсу І. Мицько). Студенти Свідерський, Вовк, і Малик виступали з доповідями на наукових конференціях у Тбіліському, Київському і Харківському університетах.

Члени гуртка Ю. Свідерський, О. Остудін, С. Павлюк, Я. І. Кісь, Т. Гришак, В. Оприск, С. Машак, З. Баран, В. Остудін інтенсивно працюють над розробкою таких важливих питань з історії Української РСР як: книгодрукування на Україні

в XV—XVII ст.; боротьба трудящих Галичини за земельне виборче право наприкінці XIX — на початку XX ст.; роль українського козацтва в історії Волині; участь західноукраїнських земель у визвольній війні 1648—1654 рр.; дипломатичні відносини українського козацтва з країнами Західної Європи до середини XVII ст.; Галицька Русь в кінці XIV—XV ст.; народні повстання в Західній Україні 1648 р.; українці в Краківському університеті; боротьба трудящих Галичини за демократичну виборчу систему в кінці XIX — на початку XX ст.

М. М. КРАВЕЦЬ

ВИВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

У 1969 р. співробітники Чернігівського обласного історичного музею та Чернігівського архітектурно-історичного заповідника з участю активістів археологічної секції міського Товариства охорони пам'яток історії та культури проводили археологічні розкопки на території колишнього Єлецького монастиря та стародавнього чернігівського дитинця.

Розвідувальний розкоп був закладений на північний захід від центрального (західного) portalу Успенського собору. Під час розкопок на території монастиря знайдено залишки невеликої напівземлянкової споруди XI—XII ст., чимало уламків гончарного посуду, кілька невеликих ножиць.

За межами цієї споруди в південному кутку розкопу на глибині 120 см були знайдені одна ціла і уламки ще від 6 керамічних фігурних плиток різних кольорів. Форма їх нагадує трилисник, що часто зустрічається в давньоруському орнаменті з зрізаними верхівками бокових пелюсток. Але слід відзначити, що серед давньоруських знахідок керамічні кольорові плитки подібної форми до цього часу ще не зустрічались.

На території дитинця археологічні дослідження проводились з північного боку Борисоглібського собору в зв'язку з прокладанням будівельною організацією траншеї для теплотраси, довжина якої більше 30 м. Зверху по всьому відрізку траншеї біля собору під дерном лежав шар світло-сірого гумусу завтовшки 25—30 см, в якому зрідка зустрічались уламки гончарного посуду XIV—XVI ст. Під ним залягав шар гумусу сірого кольору, інтенсивно насичений попілом і дрібними шматками деревного вугілля. Товщина його 40—50 см. Ще нижче лежав шар завтовшки 80—95 см, що складався з кількох горизонтальних прошарків гумусу темно-сірого кольору, в

яких крім уламків гончарного посуду, скляних браслетів зустрічались будівельні залишки XI—XII ст., що створились при будівництві Борисоглібського собору та від зруйнованої будівлі XI ст., сліди якої виявлено при розчищенні траншеї у вигляді блоків кладки з так званим утопленням рядом, уламків плінфи світло-жовтого кольору, цем'янки білого і рожевого кольорів та рожевого шиферу.

У східній ділянці траншеї на тому ж рівні тягнувся прошарок жирного попелу чорного кольору, а нижче — потужний шар розвалу тієї ж будови XI ст. Товщина шару 50—70 см, довжина близько 10 метрів, а ще нижче — шар завтовшки 95—100 см, який складався з трьох прошарків гумусу. У нижньому прошарку зустрічались уламки гончарного посуду, розтрощені кістки тварин, шматки обпаленої глини (печина), виявлено сліди дерев'яних жител з глинобитними печами.

При розчищенні блоків розвалу згаданої будівлі знайдено також фігурну плінфу від напівколонок та віконних проїмів, уламки голосників з слідами цем'янок, розчину на зовнішній поверхні черепків, багато невеликих шматків фресок різного кольору, шматки смальти та уламок керамічної фігурної плитки, подібної за формою до плиток, виявлених при розкопках на території Єлецького монастиря, а також гробницю, прикриту масивною шиферною плитою. Гробниця і скелет похованого добре збереглися. Біля скелета лежав невеличкий золотий клаптик тканини та перержавілий залишок від ікони чи хрестика, який був вкладений у руки покійника. Це поховання цікаве тим, що його гробниця складена з такої самої червоної плінфи, як і П'ятницька церква.

Виявлений розвал плінфи належить до залишків невідомого в Чернігові архітек-

турного пам'ятника XI ст. У 1970 р. буде продовжено археологічне вивчення знайдених залишків пам'ятника шляхом стаціонарних археологічних розкопок, які пере-

дбачається провести в північно-східній частині чернігівського дитинця.

І. І. ЄДОМАХА, А. А. КАРНАБІДА

ВІДЗНАЧЕННЯ 60-РІЧЧЯ П. І. ПАВЛЮКА

11 листопада 1969 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС за участю науковців, представників вузів і архівів було відзначено 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної і громадсько-політичної діяльності заступника директора інституту, кандидата історичних наук Павла Івановича Павлюка.

Директор Інституту історії партії ЦК КП України, лауреат Ленінської премії професор І. Д. Назаренко розповів про трудову і громадську діяльність ювіляра.

Ім'я П. І. Павлюка відоме далеко за межами нашої республіки, як висококваліфікованого історика-архівіста, досвідченого педагога і вихователя наукових кадрів. Народився він 5 листопада 1909 р. в сім'ї селянина-бідняка в с. Велика Дорога Лосинівського району на Чернігівщині. У 1926 р. стає членом ВЛКСМ. З 1927 р. навчається у педагогічному технікумі м. Мрин Чернігівської області, а з 1929 р. у Ніжинському інституті соціального виховання, потім в Інституті професійного виховання у Харкові.

З 1933 по 1936 рр. П. І. Павлюк перебуває в аспірантурі при Центральному архівному управлінні УРСР, по закінченні якої працює на науковій і керівній роботі в Центральному історичному архіві УРСР, редактором «Науково-інформаційного бюлетеня» Архівного управління УРСР, а також викладачем історії у вищих навчальних закладах Харкова і Києва. У квітні 1941 р. П. І. Павлюк був прийнятий у члени КПРС.

У період Великої Вітчизняної війни Павло Іванович провів значну роботу по збору і збереженню документальних матеріалів державних архівів УРСР. Після війни він працює заступником начальника Архівного управління УРСР. У 1947 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.

У 1954 р. П. І. Павлюк був призначений заступником директора по партархівах Інституту історії партії ЦК КП України, де працює і зараз. Ювіляр вніс значний вклад у розробку важливих питань історії та теорії КПРС, КП України і архівознавства. Ним підготовлена монографія «Харківська Червона Гвардія. Лютий 1917—березень 1918 рр.» П. І. Павлюк — редактор та упорядник багатьох довідників, збірників доку-

ментів і матеріалів. Він один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України», заступник голови редколегії тритомної праці «Українська РСР в період громадянської війни (1919—1920 рр.)», керівник і один з авторів цієї праці. Павло Іванович систематично виступає з науковими статтями в пресі, склав ряд методичних посібників по архівознавству. Велику роботу здійснює він по наданню методичної допомоги партійним архівам обласних комітетів партії. П. І. Павлюк зарекомендував себе пропагандистом марксистсько-ленінських ідей. Часто виступає з доповідями перед трудящими республіки, на наукових сесіях, конференціях, нарадах.

Він є членом Вченої ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України та Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, заступником голови Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток. Протягом ряду років він є членом редакційної колегії журналу «Комуніст України».

Павло Іванович бере активну участь в громадсько-політичному житті інституту, користується великою повагою і авторитетом серед його співробітників. Він неодноразово обирався членом бюро і секретарем партійного бюро Інституту, членом Ленінського райкому КП України. Нагороджений орденами і медалями. За багаторічну бездоганну науково-організаційну роботу та в зв'язку з шестидесятиріччям від дня народження він нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

З побажаннями ювілярові плідної праці і доброго здоров'я виступили: від колективу Інституту — голова місцевого П. У. Шатов і Д. С. Щедрина, від Інституту історії АН УРСР — директор інституту, академік А. Д. Скаба, від редакції «Комуніст України» — головний редактор В. М. Терлецький, від Архівного управління при Раді Міністрів УРСР — начальник Управління О. Г. Мітюков, від Вищої партійної школи при ЦК КП України — проректор, доктор історичних наук А. В. Чирко, від Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка — ректор інституту, професор М. Р. Доній, від Центрального державного архіву кінофоно-фотодокументів УРСР — директор Г. С. Пшенічний, від Київської облас-

ної організації Українського товариства охорони пам'яток — відповідальний секретар О. А. Пасіка, від партійного архіву Київського обкому КП України — завідувач архіву Я. Г. Панін.

На ім'я П. І. Павлюка надійшли численні адреси, вітальні листи і телеграми.

У своєму виступі ювіляр висловив щире подяку Комуністичній партії і уряду за високу оцінку його діяльності, а також всім присутнім за сердечні привітання і побажання. Він запевнив, що і надалі буде самовіддано працювати на ниві історико-партійної науки, віддасть всі свої сили і знання справі ленінської партії.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

Наприкінці 1968 р. на засіданнях Вченої Ради історичного факультету Львівського ордена Леніна державного університету ім. І. Я. Франка відбулися прилюдні захисти докторських дисертацій.

25 листопада Ю. М. Гроссман захистив докторську дисертацію на тему «Аграрні відносини в Руському і Белзькому воєводствах Речі Посполитої (друга половина XVI — перша половина XVII віків)» (офіційні опоненти доктори історичних наук, професори Д. Л. Похилевич, Л. В. Розумовська, В. О. Маркіна).

7 листопада А. Г. Ткачук — на тему «Революційний рух в арміях Південно-Західного та Румунського фронтів напередодні та в період Великого Жовтня (1916—лютий 1918 рр.)» (офіційні опоненти ака-

демик І. І. Мінц, член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук М. І. Супруненко, доктори історичних наук Є. Г. Рейхберг, М. Т. Сидорчук, М. В. Березняков).

27 грудня О. Г. Михайлюк — на тему «Революційна боротьба селян Лівобережної України між двома революціями (червень 1907—лютий 1917 рр.)» (офіційні опоненти доктори історичних наук М. М. Кравець, М. Н. Лещенко, О. А. Парасунько).

Офіційні і неофіційні опоненти дали високу оцінку дисертації. Члени Вченої ради проголосували за присудження згаданім науковцям вченого ступеня докторів історичних наук.

М. К.

* * *

Протягом дев'яти місяців 1969 р. Вчена рада історичного факультету Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, розглянувши на своїх засіданнях подані на захист дисертації, ухвалила присудити вчений ступінь доктора історичних наук С. А. Стегарю (дисертація на тему «Мюнхенська політика французького імперіалізму і її провал», офіційні опоненти доктори історичних наук, професори В. Я. Тарасенко, К. О. Дзеджула, А. А. Макаренко); Г. Г. Мезенцевій (дисертація на тему «Древньоруське місто Родень», офіційні опоненти доктори історичних наук, професори Г. Б. Федоров, Ф. П. Шевченко, І. С. Дзюбоко); П. М. Денисовцю (дисертація на

тему «Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.», офіційні опоненти доктори історичних наук, професори М. В. Черненко, Ф. К. Стоян, І. І. Шевченко); В. М. Котову (дисертація на тему «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки», офіційні опоненти доктори історичних наук, професори І. Д. Назаренко, М. А. Рубач, Ю. Ю. Кондуфор); С. О. Яковлеву (дисертація на тему «Розвиток археографії на Україні за 50 років Радянської влади (1917—1967 рр.)», офіційні опоненти доктор історичних наук, професор Ф. П. Шевченко, доктори історичних наук П. П. Гудзенко, А. З. Барабой).

О. І. ЛАТИШ

РЕЗЮМЕ

В. В. Горбунов. В. И. Ленин о формировании советской интеллигенции. Вопрос формирования новой интеллигенции занимает важное место в культурной революции. Автор статьи на основе анализа ленинских трудов рассматривает общую постановку вопроса об интеллигенции и показывает как В. И. Ленин впервые определил роль интеллигенции в социалистической культурной революции.

И. Ф. Евсеев. Осуществление ленинского учения об индустриализации в странах социалистического содружества. Статья посвящена проблемам социалистического строительства в европейских странах социализма, творческому использованию братскими коммунистическими и рабочими партиями ленинских принципов создания социалистической экономики на базе крупного машинного производства.

М. И. Артамонов. Загадки скифской археологии. На основе археологических данных и сведений, изложенных древнегреческим историком Геродотом, автор освещает некоторые слабо изученные вопросы истории и культуры племен, обитавших в Северном Причерноморье VII—III вв. до н. э.

А. Ф. Килунов. Партийность исторического исследования и критика буржуазного объективизма. Анализируя разновидности буржуазного объективизма, автор доказывает невозможность существования «беспартийной» исторической науки, необходимость беспощадной борьбы с реакционными теориями буржуазных историков и философов.

SUMMARIES

V. V. Gorbunov. V. I. Lenin on Formation of the Soviet Intelligentsia. The problem of formation of new intelligentsia takes an important place in cultural revolution. On the basis of analysis of Lenin's works the author considers the general statement of a question about the intelligentsia and shows how V. I. Lenin for the first time determined the role of intelligentsia in the socialist cultural revolution.

I. F. Evseev. Realization of Lenin's Teaching on the Industrialization in the Countries of the Socialist Concord. The article is devoted to the problems of socialist construction in the European countries of socialism, creative use of the Lenin's principles for creating the socialist economics on the basis of large-scale machine production by the brotherly communist and working parties.

M. I. Artamonov. Mysteries of the Scythian Archaeology. On the basis of the archaeological data and information stated by ancient Greek historian Herodotus the author elucidates some insufficiently known problems of history and culture of the tribes which inhabited the Northern area of the Black Sea in VII—III centuries B. C.

A. F. Kilunov. Party Spirit of the Historical Investigation and Criticism of the Bourgeois Objectivism. Analysing the varieties of the bourgeois "objectivism" the author proves impossibility of existence of "non-Party" historical science, necessity of merciless struggle with the reactionary theories of the bourgeois historians and philosophers.

НОВІ КНИГИ

БАЗИМА Г. Я. — Спадщанський ліс. Короткий путівник по партизанському заповіднику, вид-во «Прапор», Харків, 1969, 31 с. з іл.

Донецкий политехнический. Краткий исторический очерк, изд-во «Донбас», Донецк, 1969, 144 с. с илл.

ЕЛЬГОРТ Б. — Кременець. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Каменярь», Львів, 1969, 71 с. з іл.

Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, К., 1969, 910 с. з іл.

Історія СРСР. Ч. I. Підручник для педагогічних Інститутів, вид-во «Вища школа», К., 1969, 599 с.

Луганск. Исторический очерк, изд-во «Донбас», Донецк, 1969, 207 с. с илл.

ПАШКО Я. — Місто-герой на Дніпрі, Політвидав України, К., 1969, 359 с. з іл.

ПЛОТНИКОВ В. М. — Роль тыла в победе на Курской дуге, изд-во Харьковского ун-та, Харьков, 1969, 235 с. с илл.

ПОЛУРЕЗ В. І. — Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу, вид-во Київського ун-ту, К., 1969, 132 с.

Прославлені у віках, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 296 с.

СУГОНЯКО М. С. — Питання економіки в шкільному курсі історії СРСР та УРСР. Посібник для вчителів, вид-во «Радянська школа», К., 1969, 180 с.

ТРОНЬКО П. Т. — Народу сила незборима. [З історії боротьби трудящих Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни], вид-во Товариство «Знання» Української РСР, К., 1969, 59 с.

УДОД В. П. — Дом севастопольских подпольщиков. Изд. 2-е, изд-во «Крим», Симферополь, 1969, 26 с. с илл.

ФОМЕНКО Ф. — Звідки ця назва!, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 103 с.

ХВИЛЬ М. М., ЗИМА П. П. — Хорол. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1969, 80 с. з іл.

ХВОСТІН М. — Вороги дружби і братерства. [Кому служили і служать українські буржуазні націоналісти], вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 64 с.

ПОПРАВКА.

У № 12, 1969 р. на стор. 33 в рядку 23 зверху читати: «...у світі капіталу».